

ISSN 0235 3490

1 1989

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА

В журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень на території України та Федеративної Республіки Німеччини, дискусійні проблеми та рецензії, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, нарис про дослідника М. О. Макарєнка, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів історичних факультетів.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований на территории Украины и Федеративной Республики Германии, дискуссионные проблемы и рецензии, материалы об охране памятников истории и культуры, очерк об исследователе Н. Е. Макаренко.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), **С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ** (заступник головного редактора), **І. І. АРТЕМЕНКО**, **С. М. БІБІКОВ**, **В. Д. БАРАН**, **В. Ф. ГЕНІНГ**, **В. М. ЗУБАР** (відповідальний секретар редакції), **М. І. ГЛАДКИХ**, **В. І. КАДЄЄВ**, **В. Н. СТАНКО**, **В. М. ЦИГИЛИК**.

Адреса редакції

252025, Київ 25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 14.11.88. Під до друку 22.02.89. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,36. Обл.-вид. арк. 15,34. Тираж 2000 прим. Зам. 41387. Ціна 1 крб. 20 к.
Київська друкарня № 1,
вул. Крайівська, 5.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу

Редактор Т. Г. РУДНИЦЬКА

Художній редактор А. С. ЗАЄЦЬ

Технічний редактор І. Ф. МІХАЛКІНА

Коректор Л. О. ПЛЯШКОВА

АРХЕОЛОГІЯ

1 1989

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1989 р.
видається
щоквартально
Київ Наумова думка

З М І С Т

Від редакції

Статті

- 6 БУНЯТЯН К. П. Про періодизацію історії первісного суспільства
- 19 ПАВЛЕНКО Ю. В. Теоретико-методологічні основи вивчення ранньокласових суспільств за археологічними даними
- 29 МАХОРТИХ С. В. Соціально-політичний аспект зв'язків скіфів з племенами Кавказького регіону
- 41 СИМОНЕНКО О. В., ЛОБАЙ Б. І. До визначення етнічної належності Фарзоя та Інісмея
- 47 КРИЖИЦЬКИЙ С. Д. Римські традиції в містобудівництві та архітектурі античних міст Північно-Західного Причорномор'я.
- 52 ТОЛСТІКОВ В. П. Фанталівський укріплений район в історії Боспорського царства
- 65 ВІНОКУР І. С., ЗАБАШТА Р. В. Монументальна скульптура слов'ян

Публікації археологічних матеріалів

- 78 КРАВЕЦЬ Д. П. Нові знахідки крем'яних сокир в Середній Донеччині.
- 83 ГІРНИК І. П., ВІДЕЙКО М. Ю. Антропоморфна пластика з пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області
- 91 МУРЗІН В. Ю., РОЛЛЕ Р. Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чортомлик

Дискусії

- 102 БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю. Готи в Надчорноморщині (до постановки проблеми)
- 114 МАКСИМОВ Є. В., МАКСИМОВ С. Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики

Пам'ять археології

120 БІЛОДІД О. І. Про Макаренка М. О.

Археологія в СРСР і за рубежом

132 ТОЛОЧКО П. П., БАРАН В. Д., МОВЧАН І. І. Старигард — центр західнослов'янського племені вагрів

Рецензії

147 МОЦЯ О. П. А. С. ХОРОШЕВ «Политическая история русской канонизации (XI-XVI вв.)». — М., Изд. Моск. ун-та. — 1986. — 206 с.

Охорона пам'яток археології

149 СУПРУНЕНКО О. Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля

Хроніка

154 ТОЛОЧКО П. П. В Канаді про культуру Київської Русі

156 ПАВЛЕНКО Ю. В. VI республіканська конференція молодих учених-археологів.

Інститут археології АН УРСР розпочинає видання журналу «Археологія» періодичністю чотири рази на рік. Яким він має бути?

Насамперед органом оперативного введення до наукового обігу найновіших досягнень археологічного вивчення території України, суміжних з нею районів Російської РФСР, Білоруської РСР і Молдавської РСР. Цей важливий регіон є одним з найбагатших на археологічні пам'ятки всіх стародавніх історичних епох — від глибокої первісності до пізнього середньовіччя включно. Щороку тут проводять свої дослідження десятки тематичних і новобудовних експедицій, які добувають із землі все нові і нові пам'ятки матеріальної і духовної культури минулих поколінь. Розкопки трипільських поселень, скіфських могил, античних міст, давньоруських городищ показують, що час «великих археологічних відкриттів» ще не мищув. Масштаби цих робіт надзвичайно великі і мають тенденцію до зростання. Очевидно, що систематичне і цілеспрямоване поповнення джерельного фонду і надалі лишиться одним з головних завдань археології, неодмінною умовою її успішного поступу.

Археологічна паука на Україні, як і в цілому в СРСР, розвивалась складно і суперечливо. З одного боку наявні безперечні здобутки в польових дослідженнях, які збагатили науку новими, нерідко, унікальними знахідками і відкриттями. Такими, як знаменита скіфська пектораль, гігантські трипільські «протоміста», квартали дерев'яних зрубів у Києві тощо. З іншого — археологія все більше відходила від своєї історичної суті, зосереджувалась переважно на джерелознавчому і культурологічному аспекті пошуку. З'явилися навіть думки, що археологія не повинна займатись соціально-історичними реконструкціями.

Погодитись з такою тенденцією не можна. Археологія історична наука і не магістральний шлях її розвитку. Вчення класиків марксизму-ленінізму про продуктивні сили і виробничі відносини, функціональні зв'язки між матеріальною культурою, матеріальними умовами життя і соціально-економічним розвитком суспільств дозволяє археологам відтворювати історичний процес в усій його можливій повноті і багатоманітності. Ніхто, крім археологів, у розпорядженні яких джерельна база (через свою специфічність малодоступна «чистим» історикам), не в змозі побачити за речами людей.

Виходячи з цього, Інститут археології АН УРСР розпочав підготовку до написання тритомної «Історії стародавнього населення України». Створення широкого історичного узагальнення вимагає постановки і зацікавленого обговорення багатьох конкретно-історичних тем і проблем. Серед них — антропогенез і початкове заселення Східної Європи, індоевропейська спільність, розклад первісно-общинних і формування станово-класових відносин, скіфська державність і антична цивілізація, походження слов'ян, Київська Русь та ін. По суті жодна з проблем стародавньої історії не має усгалених загальноприйнятих вирішень. Сподіваємось, що дискусії, які розгорнуться на сторінках «Археології», допоможуть вивести історико-археологічну проблематику на новий рівень.

Засадничою основою радянської історичної науки є марксистсько-ленінська методологія. Визнання цього положення, проте, не звільняє нас від необхідності розробки теоретичних і методологічних принципів власне археологічного дослідження. Українська археологія вже має у цій галузі певний досвід, але пошуки потрібно продовжувати. Важ-

ливо тільки, щоб вони не обмежувались абстрактно-теоретичними побудовами, загальноісторичними моделями, а й мали вихід на конкретно-археологічну і історичну проблематику.

Шлях до справжнього історизму археології лежить і через удосконалення методів вивчення її джерел. Тут вже визначились істотні позитивні зміни. Науково-технічна революція сприяла становленню єдиної системи знання, поглибленню інтеграції гуманітарних, точних, природничих і технічних наук у вивченні історичного минулого, забезпечила міцну основу для впровадження комплексних методів дослідження. Слід, проте, відзначити, що тенденція удосконалення методичного арсеналу аналізу археологічних матеріалів, будучи необхідною умовою якнайповнішого вивчення історичного процесу, виявляє і певні збитки. У багатьох працях це важливе, але проміжне завдання перетворюється в кінцеву мету пошуку. Хімічні аналізи, формули, статистичні викладки, гістограми, графіки створюють ілюзію науковості і, по суті, звільняють дослідника від необхідності історичних реконструкцій. Не обумовлений завданням історизму крен у бік технізації і формалізації дослідження приховує в собі небезпеку «дегуманітаризації» археології.

Неодмінною умовою поступальності розвитку кожної науки, в тому числі і археології, є її пам'ять. На пресвеликий жаль, ми довгий час нехтували цим золотим правилом. Бездумно виключали з наукового обігу надбання окремих вчсних і навіть цілих періодів, вважали, що в усьому можемо дійти власним розумом. В результаті відкривали давно відкрите, або ж заперечували незаперечне. Поступово втрачалась наступність наукового пошуку, а відтак і його перспектива. Свідоме замовчування творчого доробку окремих істориків і археологів призводило і до втрат в сфері етики наукового процесу. Виховувались цілі покоління дослідників, для яких історіографічна добросовісність не була обов'язковою.

Настав час схаменутись, уважно і неупереджено переглянути все зроблене попередниками. Їхні втрати і здобутки, осмислені з позицій сучасного рівня знань, повинні зайняти належне місце у фундаменті радянської археологічної науки.

Археологічні розкопки, у тому числі і на новобудовах України, виконують важливе завдання охорони і збереження пам'яток культури. На жаль, далеко не повністю. Причин тут багато. Недостатня потужність археологічної дослідної бази в Академії наук УРСР. Майже повна її відсутність в системі Міністерства культури УРСР чи Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Недотримання радянського законодавства щодо охорони пам'яток історії та культури окремими керівниками господарчих підрозділів. І нарешті, відсутність чіткої концепції у справі охорони і збереження пам'яток археології. Широке археологічне дослідження — дійовий, але не єдиний метод охорони. Практика суцільного знесення курганів, поселень і городищ, особливо на півдні України, в зонах великих гідромеліоративних систем, є своєрідним корчуванням історичної пам'яті. Необхідно сьогодні також звертатись і до практики вимежування найцінніших в археологічному відношенні територій в державні заповідники так, як це має місце із заповідниками природи. Коли ми цього не зробимо, історичний ландшафт буде втрачений. Особливо важливою ділянкою роботи є консервація і реставрація пам'яток археології. Є в цій справі і певні досягнення, але належить зробити значно більше. На порядок денний все більше висовується необхідність реконструкцій окремих пам'яток, музеєфікація тощо.

Усі ці проблеми мусять бути широко обговорені на сторінках нашого журналу і не лише спеціалістами-археологами, але й активістами товариства охорони пам'яток історії та культури.

Історично склалось так, що крім спеціалістів участь у справі охорони та збереження археологічних пам'яток беруть археологи-любителі. Окремі з них зібрали досить значні колекції речей, причому зробили

це із знанням справи, професійно. На жаль, для науки, як і для широкого загалу, ця подвижницька робота лишається часто-густо зовсім невідомою. Журнал «Археологія» готовий надати свої сторінки для всіх, хто хотів би привнести зібрані ним матеріали і власний досвід до загального доробку вітчизняної археологічної науки.

Специфіка археологічного знання зумовлює постійний пошук порівняльних аналогій, які допомагають знайти місце тому чи іншому досліджуваному явищу, або ж предмету матеріальної культури в системі історико-археологічних координат. У зв'язку з цим в журналі буде регулярно подаватись інформація про найновіші археологічні відкриття в Радянському Союзі і за рубежом.

Журнал планує вміщувати хронікальні матеріали: інформацію про наукові семінари, симпозиуми, конференції і конгреси, які будуть проводитись Інститутом археології АН УРСР, або ж в яких братимуть участь його співробітники. Крім цього, в розділі хроніки публікуватимуться матеріали археологічного календаря.

За змістом і характером викладу матеріалів, журнал «Археологія» розрахований на археологів та істориків, вчителів історії, активістів товариства охорони пам'яток історії та культури, краєзнавців, студентів-істориків і археологів, усіх, хто цікавиться історичним минулим нашої Батьківщини.

Про періодизацію історії первісного суспільства

Бунятян К. П.

Аналіз методів та результатів палеосоціологічних реконструкцій в археології дав можливість виявити своєрідну проблемну ситуацію, суть якої полягає в колі суперечностей, з якого не можуть вирватися археологи, незважаючи на їх прагнення реконструювати соціальні процеси та інститути того чи іншого конкретного суспільства та успіхи в розробці цієї проблематики¹. Спроба зрозуміти таке становище привела нас до висновку, що ці труднощі викликані станом існуючої періодизації первісної історії. Адже соціологічний зміст археологічної пам'ятки можна розкрити лише в контексті загальної концепції суспільно-економічного розвитку суспільства, що її лишило, зіставлення останнього з певним етапом первісності. Якраз це виступає керівною ідеєю конкретного дослідження, з розв'язанням якого ідея наповнюється змістом. Таким чином, уявлення про загальний рівень розвитку того чи іншого суспільства виступає інструментом реконструкції його. Це й складає суть методологічної функції періодизації².

Що має сучасна археологія в арсеналі методологічних засобів для осмислення археологічних джерел з точки зору відображення в матеріальних залишках закономірностей еволюції первісності? Для відповіді на це питання розглянемо сучасні періодизаційні схеми³ та відзначимо такий момент: чи може археолог використати їх, як інструмент для реконструкції соціально-економічного змісту конкретного суспільства — носія археологічної культури (АК) — або визначення соціальної суті колективу, від якого лишився могильник чи поселення? На жаль, ні. В основу запропонованих схем покладені явища та інститути, що не відомі вченому навіть в приблизному вигляді, більше того, вони є складними об'єктами реконструкції. За матеріальними залишками археологу треба реконструювати виробничі відносини, форми власності, характер розподілу праці, тип общини⁴ та інші феномени на відміну

¹ Генциг В. Ф., Смирнов С. В., Бунятян Е. П. и др. Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.—285 с.

² Основные этапы развития советского общества. «Круглый стол» журнала «Коммунист» // Коммунист.— 1987.— № 12.— С. 73-74.

³ Огляд дв.: Монгайт А. Л., Першиц А. И. Некоторые вопросы первобытной истории в советской литературе послевоенных лет // ВИ.—1955.— № 1.— С. 135-141; Першиц А. И. Периодизация первобытной истории (состояние проблемы) // ВИ.—1980.— № 3.— С. 70-83.

⁴ Відповідно ці критерії втілені: Семенов Ю. И. О периодизации первобытной истории // СЭ.—1965.— № 5.— С. 74-93; Першиц А. И. Развитие форм собственности в первобытном обществе как основа периодизации его истории // СЭ.—1955.— № 4.— С. 18-32; Сапожникова М. К. К вопросу о периодизации первобытнообщинного строя // СЭ.—1973.— № 5.— С. 60-72; Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй (Основные этапы и локальные варианты) // ПИДО.— М., 1968.— Кн. 1.— С. 89-155.

від етнографа, який вивчає ці явища в дійсності. Тому інструментом пізнання в археології може виступати періодизація, побудована на інших критеріях.

В широкому розумінні історія вивчає закономірності розвитку суспільства. Виявити якісні етапи в розвитку первісності означає виявити їх в розвитку виробничих відносин. Але що є двигуном зміни виробничих відносин, що знаходить вираз у тому числі в формах власності, змінах сім'ї, общини, мірі диференціації праці та ін.? Запропоновані періодизаційні схеми відповідають на ці питання в загальному вигляді, тому що по суті являють собою класифікації давніх за змістом, але існуючих ще й тепер суспільств. Завдання полягає у створенні теоретичної періодизації.

Відповідь є простою — розвиток продуктивних сил, тобто завдання полягає в розкритті механізму еволюції виробничих відносин у зв'язку з розвитком продуктивних сил. Оскільки виробничі відносини — це результативний фактор, це зв'язки та відносини, в які вступають люди в процесі виробництва, то типи виробничих відносин повинні виводитись в зв'язку з розвитком продуктивних сил згідно закону відповідності перших другим, а не навпаки⁵. Без врахування фактора продуктивних сил важко запобігти суперечностям при виділенні якісних етапів, тому що часто в різних суспільствах ми можемо спостерігати формально схожі явища.

Розвиток продуктивних сил є вихідною категорією вчення про формації. «Ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства»⁶.

Вибір критерієм періодизації рівня розвитку продуктивних сил і пов'язаного з ним характеру виробничих відносин⁷ дозволяє намітити рух і в рамках формації. Лише таким чином можна розкрити суть причинних зв'язків цих двох найважливіших факторів, а разом з цим механізм виникнення та трансформації первісних інститутів та соціальних явищ, тобто створити теоретичну періодизацію. Її завдання ми бачимо в розкритті внутрішніх закономірностей досліджуваних явищ, їх теоретичному осмисленні та вияві тенденції розвитку. Створення такої періодизації дозволить археологу продуктивніше використовувати етнографічні моделі для реконструкції історії давніх суспільств, а не лише обмежуватися наведенням аналогів. Останнє не може бути перспективним без врахування загальних закономірностей розвитку суспільства⁸.

Оскільки продуктивні сили обмежували в археології знаряддями праці⁹, що викликало нарікання з приводу запропонованої періодизації¹⁰, нагадаємо, що продуктивні сили — це складна система, яка охоплює суб'єктивно-трудова, речові, енергетичні, соціальні та інтелектуальні виробничі сили¹¹. Основним компонентом її є засоби виробництва та люди. Перші включають предмет праці — те, на що діє людина в процесі праці, та засоби праці — те, чим діє людина на предмет праці. В вузькому розумінні засоби праці виступають синонімом зна-

⁵ *Илюшечкин В. П.* Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986.— С. 61.

⁶ *Маркс К.* До критики політичної економії // *Маркс К., Енгельс Ф.*— Твори.— Т. 13.— С. 7.

⁷ Такий підхід спробувала здійснити німечка дослідниця І. Зеллов, але їй також не вдалося подолати суперечності, що й відзначили автори вказаних вище періодизаційних схем.

⁸ *Кабо В. Р.* История первобытного общества и этнография // *Охотники, собиратели, рыболовы.*— Л., 1972.— С. 66-67.

⁹ *Толстов С. П.* К вопросу о периодизации истории первобытного общества // *СЭ.*— 1946.— № 1.— С. 25-30.

¹⁰ *Перишц А. И.* Периодизация...— С. 72, 73, 78; *Перишц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П.* История первобытного общества.— М., 1982.— С. 5.

¹¹ *Илюшечкин В. П.* Указ. соч.— С. 59.

рядь праці, в широкому — це всі матеріальні умови, необхідні для того, щоб процес праці міг здійснитися¹².

Чи ж має археологія можливість визначити рівень розвитку продуктивних сил? В якійсь мірі це можна стверджувати, тому що всі фактори, що якимось чином впливають на зростання продуктивних сил, прямо чи побічно знаходять своє втілення в технічних засобах праці. Саме в них об'єктивується певна ступінь організації виробництва та в якійсь мірі рівень соціального розвитку¹³. Ось чому класики марксизму-ленінізму розглядали пізнання техніки та технології, як основу пізнання продуктивних сил, а дослідження останніх — як основу осягнення базових явищ¹⁴.

Археологія, на нашу думку, володіє важливим джерелом — матеріалізованими залишками продуктивних сил, за якими на сучасному етапі досить успішно реконструюють рівень їх розвитку, зокрема, засоби праці, образ життя, в меншій мірі — організацію виробництва, тобто все те, що іменується технологічним способом виробництва¹⁵. Значно важче археологам реконструювати характер відносин між людьми, які й складають суть конкретного суспільства і до розкриття яких прагне археологія, як історична дисципліна. Це можливо лише в умовах осмислення логіки історичного процесу та виділення якісних етапів у ньому. І тут неоціненні послуги робить етнографія.

У зв'язку з цим ми хочемо відзначити, що первісна формація ґрунтується на двох протилежних та принципово відмінних способах добування засобів існування — привласнюючому та відтворюючому. Нам хотілося б загострити увагу на цих формах діяльності, що виникли послідовно, а потім співіснували як в одному, так і в різних суспільствах. Якщо ми будемо розглядати їх сукупно, наприклад, за кількістю додаткового продукту¹⁶, то навряд чи отримаємо інструмент реконструкції. Адже важливим є не лише факт отримання додаткового продукту, але й засіб, яким цього досягають, оскільки якраз він визначає перспективи розвитку. В цьому зв'язку важко погодитись з думкою А. І. Першиця, що членування на дві вказані епохи — важливий, але недостатній критерій, оскільки він «не враховує і не відображає специфіки виробничих відносин»¹⁷. Якраз ігнорування цього моменту привело до того, що всі періодизаційні схеми, більш-менш логічні для найдавнішого періоду, мають збої та суперечності для періоду співіснування привласнюючого та відтворюючого господарства. Тому намічене матеріалістами XVIII ст. і обґрунтоване Ф. Енгельсом членування первісної історії на два вказані періоди привертає найпильнішу увагу. Археологи встановили і рубіж, що поділяє ці епохи, названий «неолітичною революцією». Перед тим, як розкрити політекономічну суть кожного з них, зупинимося на можливостях реалізації нашого критерія періодизації.

Оскільки системоформуючим фактором виробничих відносин виступають відносини власності, які реалізуються в майнових відносинах, то нагадаємо, що всі об'єкти, з приводу яких між людьми виникають власницькі відносини, поділяють в політекономії на рухоме та нерухоме майно. При цьому визначальними вважають відносини з приводу нерухомого майна, в першу чергу землі, а потім — рухомого майна, насамперед засобів виробництва, серед яких основна роль належить знаряддям праці, а також худобі, що поєднує в собі в різних системах господарювання різні функції¹⁸. В рамках технологічного способу виробництва, який найдоступніший археології, рухоме майно можна співвіднести з пересувними засобами виробництва, як правило,

¹² Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 23. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 178.

¹³ Волков Г. Н. Истоки и горизонты прогресса. — М., 1976. — С. 92-93.

¹⁴ Маркс К. Вказ. праця. — С. 177-178.

¹⁵ Волков Г. Н. Указ. соч. — С. 41-42.

¹⁶ Семенов Ю. И. Указ. соч. — С. 85.

¹⁷ Першиц А. И. Периодизация первобытной истории... — С. 79.

¹⁸ Бунятыя Е. И. О формах собственности у кочевников // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 30-31.

індивідуального користування, а нерухоме — із стаціонарними, що характеризуються територіальною базою та більшою габаритністю і тому довше знаходяться в колективному користуванні. Таким чином, пересувні засоби виробництва виступають основою індивідуалізації праці, а стаціонарні — кооперації¹⁹.

Диференційований розгляд об'єктів власності, на нашу думку, допоможе чіткіше розкрити логіку еволюції первісних відносин, оскільки на різних етапах історії ми спостерігаємо різні поєднання форм власності. Хоча дослідники уже звертали увагу на еволюцію форм власності та використовували її як критерій періодизації²⁰, все ж системоформуюче значення цього фактора, а саме логічний зв'язок його з рівнем розвитку продуктивних сил, розкриті ще недостатньо.

В чому специфіка привласнюючої економіки? Історично перша форма діяльності — привласнення — виникла та передбачає спільне користування природними ресурсами. Земля на цьому етапі виступає лише загальною умовою праці, необхідна людині як природня комора істивних ресурсів. Колективне користування територією — основа, на якій виникли і ґрунтувались первісні відносини, зміст яких можна позначити терміном «натуральні безвідплатні»²¹. Поки воно зберігається, зберігається основа первісного колективізму, що знаходить вираз в існуванні первісних інститутів (рід, община, класи за віком та статтю ін.), а також демократизмі суспільства. Оскільки фактор землі при цій формі діяльності не змінюється, то і відносини з приводу землі принципово не можуть змінитися.

Звідси зрозуміло, що резерв розвитку привласнюючого господарства криється в знаряддях. Оскільки продукти природи на даному етапі не відтворюються, а лише споживаються, то зростання продуктивних сил можливе за рахунок удосконалення лише однієї з складових частин — виготовлення засобів праці та пов'язаної з цим організації праці. За рахунок цього розвивається предметна діяльність, в результаті чого можна отримати необхідний та додатковий продукти. Тобто, якщо форми власності на землю були незмінними, то через засоби праці та здобуту з їх допомогою їжу відносини власності повинні змінюватися. Зокрема, технологія різних видів діяльності передбачає індивідуальне та колективне користування ними, тобто можна говорити про індивідуальну, особисту, колективну форми власності на знаряддя праці. Однак, їх виробництво та привласнення не є самоцілью: вони необхідні для добування безпосередніх засобів існування — їжі. Вони характер власності на них справедливо визначають через характер розподілу предметів споживання. На думку одних дослідників, відмінною рисою особистої власності від приватної є право наслідування її родом, а також колективний характер споживання результатів праці²². Інші таку ситуацію визначають як індивідуальне користування загальною власністю²³, або як особисте розпорядження²⁴. Останнє навряд чи вдале, тому що розпорядження є однією з рис приватної власності²⁵. Дійсно, чи може індивід розпоряджатися річчю, яка належить іншому індивіду або колективу? Про таке можна говорити лише відносно предметів споживання при відносинах розподілу. Але спроби намітити еволюцію форм власності на рухоме майно та його дві складові частини — знаряддя праці та предмети споживання — безумовно необхідні, тому що дають можливість позначити конкретні етапи в розвитку привласнюючого господарства. З цієї точки зору важливим є виділення Ю. І. Семеновим типів привласнення предметів

¹⁹ Волков Г. Н. Указ. соч.— С. 50.

²⁰ Першиц А. И. Развитие форм....— 1955.— С. 18-32.

²¹ Колганов М. В. Собственность. Докапиталистические формации.— М., 1962.— С. 5 та ін.

²² Першиц А. И. Указ. соч.— С. 22-23.

²³ Семенов Ю. И. Указ. соч.— С. 85.

²⁴ Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства.— М., 1976.— С. 30.

²⁵ Колганов М. В. Указ. соч.— С. 47.

споживання: рівні, за працею, приватні та пов'язаний з цим характер відносин між людьми — розбірні, розноділу та ін. Вони тісно пов'язані з кількістю продуктів: для забезпечення життя, додаткові²⁶.

Еволюцію первісності можна розглядати у взаємному зв'язку та взаємодії форм власності на засоби праці та предмети споживання. Археологічною ж базою періодизації може виступати аналіз еволюції засобів та пов'язаних з ними предметів праці, а також організації праці. Саме в дослідженні технологічної сфери археологія має значний досвід, який потребує системного осмислення на рівні політекономічних категорій.

Реалізація намічених підступів для побудови періодизації упирається в наявність різноманітних конкретних проявів історичного процесу. Оскільки жодна періодизація не може охопити всього розмаїття історичного розвитку, необхідно абстрагуватись від нього і зупинитись лише на його об'єктивній логіці²⁷, яка знаходить вираз в магістральному шляху. Останній визначається не кількістю суспільств, що йдуть по ньому, а поступовістю руху, на який значно впливала залежність від природного середовища. Вона зводиться до трьох основних компонентів: наявність істивних ресурсів, сировини для виготовлення знарядь праці та кліматичні умови. Саме ці три компоненти, природно, при провідній ролі соціального, визначали основну галузь привласнюючого господарства — мисливство, збиральництво, рибальство, мобільність колективів в просторі, технологію виробництва, а разом з цим соціально-економічні процеси в цілому. Своєрідне співвідношення факторів, з одного боку, визначало магістральний шлях, а з іншого — нерівномірність розвитку.

Безумовно, розвиток засобів праці в первісному суспільстві стимулювався, насамперед, процесами мисливського господарства²⁸. Провідна роль мисливства забезпечувала давні колективи висококалорійною їжею, вимагала спеціальних знарядь та пошуків їх удосконалення. Тому саме ця галузь діяльності при інших сприятливих умовах вважають прогресивною.

Як можна запропоновані критерії використати для створення періодизації?

Найдавніший період в історії людства співвідносять за археологічною періодизацією з верхнім палеолітом, коли з'явилась людина сучасного типу. Основою існування палеолітичних колективів було мисливство. Рівень розвитку знарядь міг бути результативним лише при колективному виробництві²⁹. Це диктувало і способи мисливства³⁰. Таким чином рівень розвитку знарядь був основою колективізму праці. Обмеженість знарядь, а разом з цим обмеженість предмету мисливства (великі стадні тварини), треба думати, давала суспільству в основному продукт, необхідний для підтримання життя. Спосіб добування продукту і, мабуть, його кількість не могли мати своїм результатом іншої форми розподілу, крім рівномірної (розбірні відносини). В протилежному разі суспільство не може зберегти себе як біологічний організм³¹. Колективні виробництво та споживання — суть цієї епохи. Якщо колективізм в користуванні землею був викликаний способом діяльності (привласнення готових дарів природи), то колективна власність на знаряддя праці визначалась не тим, що ним користувались спільно — кожен мисливець міг мати власне знаряддя, а тим, що воно було діючим

²⁶ Семенов Ю. И. Указ. соч.— С. 22 и сл.

²⁷ Семенов Ю. И. Учение Моргана, марксизм и современная этнография // СЭ.— 1964.— № 4.— С. 178.

²⁸ Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— Л., 1968.— С. 353.

²⁹ Бибилов С. И. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА.— 1969.— № 4.— С. 5-22; Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— Киев, 1982.— С. 121.

³⁰ Семенов С. А. Указ. соч.— С. 285-293; Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. Указ. соч.— С. 74, 86.

³¹ Семенов Ю. И. Первобытная коммуна...— С. 26 и сл.; Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. Указ. соч.— С. 97.

лише в колективі. Виходячи з того, що їжа була повною власністю колективу, то зрозуміло, що й знаряддя, якими її добували, теж були такими³². Якраз рівень розвитку виробничих сил мав своїм результатом те, що дві форми власності — колективне користування угіддями та стаціонарними засобами виробництва і особиста власність на індивідуальні знаряддя праці — не протистоять одна одній, а складають необхідну єдність, визначають монолітність общини³³.

Індивід розчинений в колективі, тому колектив виступає як організація рівних. Виробництво, споживання, пріоритет колективного над індивідуальним є, на нашу думку, показником відсутності сім'ї, тому шлюбно можна визначити, як парно-груповий. Виробничим осередком може виступати лише община, суть соціально-економічних зв'язків якої добре відображає термін «комуна»³⁴.

Община акумулювала на цьому етапі всі функції, тому Ю. І. Семенов запропонував її розглядати, як окреме суспільство. В розробках цього дослідника категорія «окреме суспільство» виступає синонімом категорії «соціальний організм» і співвідноситься з самостійною одиницею суспільного розвитку³⁵. Це, з уточненням В. І. Козловим соціального організму як системи, здатної забезпечити і відновлювати себе в економічному, соціальному та біологічному планах³⁶, не дозволяє ототожнювати первісну комуна з соціальним організмом, тому що скзогамний характер цієї общини заперечує можливість її біологічного відтворення. Це співпадає і з реконструкцією Ю. І. Семеновим, як і іншими вченими, більш високих ланок соціальної організації — дуальних шлюбних систем.

Важко уявити, що система шлюбних зв'язків існувала окремо від економічних. Мабуть, певні цикли господарської діяльності потребували зусиль колективу, більшого ніж община. Зараз важко термінологічно окреслити цей рівень соціально-економічних відносин.

Для визначення цієї общини ми пропонуємо зберегти термін первісна комуна (синоніми: кровна, первіснокомуністична, тотемічна, дородова)³⁷. В повному розумінні первісні колективи родовими назвати не можна, тому що вони, в першу чергу, були втіленням єдності не ріднинної, а соціальної та економічної³⁸, були побудовані не на вертикальній, а на горизонтальній спорідненості³⁹. За словами Енгельса, виробники тут стихійно об'єднані в общину⁴⁰. Тому в свій час і був зроблений висновок, що не рід створює общину, а община — рід⁴¹.

Родовою таку общину іменують, виходячи з агамного її характеру. Проте екзогамія важлива, але не єдина ознака роду, і заборона шлюбних зв'язків в общині — безумовно, найважливіше завоювання періоду антропогенезу — не перетворює автоматично общину в рід, а лише закладає його основи. Висновок, що становлення суспільства завершилось появою роду⁴², справедливий лише в загальному плані. З'явився орган регулювання соціального життя. Але це не виключає того, що рід, родові відносини з'явилися в завершеному стані і не мають перспектив розвитку.

³² Семенов Ю. И. О специфике производственных (социально-экономических) отношений первобытного общества // СЭ.— 1976.— № 4.— С. 108.

³³ Першиц А. И. Развитие форм...— С. 24.

³⁴ Семенов Ю. И. О периодизации...— С. 84; Семенов Ю. И. Первобытная коммуна...— С. 20 и сл.

³⁵ Семенов Ю. И. Категория «социальный организм» и ее значение для исторической науки // ВИ.— 1966.— № 8.— С. 94.

³⁶ Козлов В. И. О понятии этнической общности // СЭ.— 1967.— № 2.— С. 103-104.

³⁷ Бугинов Н. А. Указ. соч.— С. 117.

³⁸ Решетов А. М. Некоторые наблюдения над системами родства // Охотники, собиратели, рыболовы.— Л., 1972.— С. 228-235; История первобытного общества.— Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.— С. 101.

³⁹ Бугинов Н. А. Указ. соч.— С. 116-117.

⁴⁰ Энгельс Ф. Дополнения до третьего тому «Капиталу» // Маркс К., Энгельс Ф.— Твори.— 1965.— Т. 25.— Ч. II.— С. 432.

⁴¹ Зибер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры.— М., 1937.— С. 268.

⁴² История первобытного общества.— С. 76.

Визнання найдавнішої общини, як родової, породжує труднощі того плану, що рід може бути материнським чи батьківським. Ю. І. Семенов ототожнює його з материнським на основі належності людини до колективу, до якого належала його мати⁴³, і це вірно. Але важко погодитись з визначенням цього колективу як генеалогічного роду на основі провідної ролі жіночої праці та бачачи археологічні докази цьому в великих палеолітичних житлах, що формально нагадують довгі будинки ірокезів, і в наявності серед предметів мистецтва жіночих статуєток. Перший аргумент спростовується тим, що навряд чи була необхідність в ліку родинності в умовах агамії. Далі. Точка зору на провідну роль жіночої праці на початку історії та зростання ролі чоловічої, як фактору розкладу первісних відносин, виступала логічним поясненням первинності материнського і вторинності батьківського роду. Та чи варто говорити про велике значення жіночої праці при провідній ролі мисливства? Справа не в ньому, а в розподілі праці. Саме розподіл праці, що виник на чисто біологічній основі, визначав провідну роль чоловіка в галузі добування основних життєвих засобів — їжі, а жінки — в продовженні людського роду, включаючи домашню працю. Обидві ці галузі виступають двома сторонами одного процесу — збереження та продовження людського життя, кожна з них по-своєму важлива, необхідна і трудомістка.

Торкаючись великих палеолітичних жител, відзначимо, що вже давно був висловлений сумнів щодо технічних можливостей палеолітичних людей для їх побудови⁴⁴. Але й це не так важливо. Доведено, що розмір житла не є чітким індикатором соціальної суті колективу, який в ньому проживає⁴⁵. Неправомірно залучати для інтерпретації цих жител матеріали найрозвиненіших суспільств привласнюючої економіки⁴⁶.

Наявність жіночих статуєток, як уже відзначалось, теж не може бути підтвердженням матріархального характеру роду⁴⁷.

Необхідно зауважити, що поняття матріархат є об'ємним⁴⁸. Воно включає лік спорідненості, локальність шлюбу, наслідування майна, повагу до жінки та ін. Як бачимо, складові його елементи виникають на різних етапах первісності. Ось чому суспільства з рисами матріархату відносяться до різних її етапів, включаючи епоху класоутворення⁴⁹. Лише одна риса — лік родинності по матері — є історично більш ранньою, ніж інші. Тому й відсутні конкретні свідчення зміни патріархату матріархатом, і тому для найдавнішого періоду родового ладу ми в більшій мірі можемо прогнозувати його матріархальний характер. В цілому ж поняття матріархат і патріархат важливі для розкриття змісту конкретного суспільства, але не для пізнання загальних закономірностей історичного розвитку, поскільки характер роду не зв'язаний прямо з рівнем розвитку продуктивних сил⁵⁰. При цьому ясно, що патріархальний рід — явище більш пізніше, ніж матріархальний. Можна погодитися зі зміною значення чоловічої та жіночої праці з виникненням та розвитком відтворюючого господарства. Але вона базувалася не на провідній ролі чоловічої праці, яка завжди була такою, а на тому, що змінилися засоби та процес праці, сама життєдіяльність. При привласнюючій діяльності всі засоби життя (їжа) знищувались в про-

⁴³ Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи.— М., 1974.— С. 159.

⁴⁴ Семенов С. А. Указ. соч.— С. 185-186.

⁴⁵ Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 67.

⁴⁶ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 64.

⁴⁷ Григорьев Г. П. Восстановление общественного строя палеолитических охотников и собирателей // Охотники, собиратели, рыболовы.— Л., 1972.— С. 22-23.

⁴⁸ Толстов С. П. Древний Хорезм.— М., 1948.— С. 326-327; Маретина С. А. Проблема матрилинейности в зарубежной этнографии // Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука.— Л., 1979.— С. 128-145.

⁴⁹ Бутинов Н. А. Указ. соч.— С. 100, 117; Хазанов А. М. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества // Первобытнообщинное общество.— М., 1975.— С. 96 и сл.; История первобытного общества.— С. 124.

⁵⁰ Семенов Ю. И. Учение Моргана.— С. 184; Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 59; Бутинов Н. А. Письмо в редакцию // СЭ.— 1965.— № 3.— С. 180-181.

цесі споживання, землеробство та скотарство дозволило не лише їх створювати, але й нагромаджувати. Якраз останнє породило наслідування, а значить, посилює орган наслідування — сім'ю, а разом з цим позицію чоловіка.

Таким чином, недиференційованість функцій общини та роду не дозволяє визначити суспільство як родові. Воно є таким лише через його екзогамність. Основним досягненням цього періоду є перетворення екзогамії в норму життя. Інші ознаки роду виникають в подальшому розвитку. Тенденцію цього розвитку можна визначити як все більшу диференціацію функцій між общиною та родом, в процесі якої рід набирав ролі організуючої основи всього соціального життя, конкретна реалізація якої проходить в общині. Співвідносячи в цілому виникнення родової організації з палеолітом, треба сказати, що тут були закладені основи її розвитку, який, однак, не зводиться лише до зміни матриархата патріархатом.

Визнання парно-групового характеру шлюбу, що відповідає економічному потенціалу суспільства, вимагає визнання дислокальності та дисекономічності шлюбу, що в цілому достатньо обґрунтовано Ю. І. Семеновим⁵¹. Визнаючи сім'ю універсальним інститутом, М. О. Бутінов — один з опонентів Ю. І. Семенова — не визначив її форму для найдавнішого етапу історії⁵². Труднощі зрозумілі, тому що парно-груповий шлюб важко співвіднести з будь-якою формою сім'ї.

Таким чином, продуктивні сили найдавнішого періоду мали своїм результатом певні виробничі відносини, головним змістом яких є колективізм виробництва та споживання. Результатом цього була монолітність общини та синкретизм її функцій, відсутність сім'ї.

Вихід з такого становища можливий лише з ростом продуктивних сил. Такий стрибок сучасна археологія фіксує терміном мезоліт. Природні та антропогенні фактори призвели в кінці пізнього палеоліту до кризи мисливства на великих тварин⁵³. Необхідні були нові засоби адаптації, що дозволили б перемогти кризу, тобто зробити крок уперед. Ці засоби були знайдені через мікролітизацію та винахід вкладишної техніки та складових знарядь праці. Нова індустрія зародилася в палеоліті⁵⁴, але в мезоліті вона досягла того рівня, який дозволив пов'язувати мезоліт з новим етапом в розвитку привласнюючого господарства⁵⁵. Дослідники одностайні у визначенні суті мезоліту: зростання продуктивних сил, викликане, насамперед, розвитком знарядь⁵⁶. Мікролітична обробка кременю підвищила продуктивність праці при виготовленні знарядь, дала їх надзвичайну різноманітність. Прогрес основної сфери діяльності — мисливства — визначився широким впровадженням лука та стріла, які являли собою дуже складні знаряддя⁵⁷. Вони були наступним розвитком дистанційних знарядь палеоліту, які мали і принципово нові якості, головним з яких були прицільність, далекобійність та швидкострільність⁵⁸. Якраз ці якості забезпечили те, що «для епохи дикунства лук і стріла були тим самим, чим став залізний меч для варварства і вогнепальна зброя для цивілізації, — вирішальною зброєю»⁵⁹.

⁵¹ Семенов Ю. И. О периодизации...— С. 83.

⁵² Бутінов Н. А. Первобытнообщинный строй...— С. 155.

⁵³ Бибинов С. Н. Указ. соч.— С. 5-22.

⁵⁴ Семенов С. А. Указ. соч.— С. 285-293; Палеолит СССР (Отв. ред. П. И. Борисковский).— М., 1984.— С. 223-224, 275, 351.

⁵⁵ Борисковский П. И. Вопросы периодизации палеолита // СА.— 1954.— № 24.— С. 37.

⁵⁶ Замлятин С. Н. Некоторые вопросы изучения хозяйства в эпоху палеолита // ТИЭ.— Н. с.— 1960.— Т. 54.— С. 100; Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 3-5; Станко В. Н. Указ. соч.— С. 3-4, 117-131, 164; Зализняк Л. Л. Мезоліт юго-восточного Полесья.— К., 1984.— С. 3-6.

⁵⁷ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 21.— С. 28.

⁵⁸ Окладников А. П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья. Историко-археологическое исследование // МИА.— 1950.— № 18.— Ч. 1, 2.— С. 231; Семенов С. А. Указ. соч.— С. 350.

⁵⁹ Енгельс Ф. Вказ. праця.— С. 29.

Суть лука та стріл полягає в тому, що це — знаряддя індивідуального користування. Воно дозволило людині не лише в колективі, але й наодинці добувати засоби існування. Цьому сприяв і новий об'єкт мисливства — нестандартні тварини, а також дрібна дичина та птахи. Таким чином, нові знаряддя урізноманітнювали об'єкт мисливства. Зміна об'єкту мисливства, з одного боку, та знарядь — з другого, потребували винаходу нових прийомів мисливства. Спритність мисливця набула важливого значення. Колективні форми мисливства збереглися для певної пори року (сезон міграцій тварин). В інші пори року звіра потрібно було вислідити, підкрастися до нього, вбити, а при пораненні переслідувати⁶⁰. Таким чином, предмет праці стає більш різноманітним, а процес її набуває можливості індивідуалізації.

Незважаючи на прогресивні зміни в мисливських знаряддях, мисливство не могло повністю забезпечити колективи їжею. Археологічні дані свідчать про значну активізацію рибальства та збиральництва в епоху мезоліту. Широко розповсюджуються рибальський гачок, який, як і лук та стріли, є знаряддям індивідуального користування, а також вкладишні ножі та серпи для зрізування рослин. Треба погодитися з П. П. Єфименко, що в світлі походження землеробства кінець кам'яного віку треба уявити собі як епоху, коли не лише збирання молюсків, але й збирання та заготівля рослинної їжі складаються у важливу галузь господарської діяльності⁶¹.

В якій мірі всі ці явища могли порушити колективізм виробництва та споживання попередньої епохи? Іншими словами, якими були їх наслідки в соціальному житті? При відповіді на це питання треба враховувати, що всі зміни відчутні в порівнянні з попереднім часом. Так, технологічна характеристика знарядь праці та самого виробництва дає право говорити про індивідуальну власність, чи особисту, на знаряддя праці. Ці фактори повинні руйнувати колективізм споживання. Разом з індивідуалізацією праці могли виникнути відносини розподілу⁶². Якщо розбірні відносини попереднього етапу вели до спільного та однакового споживання їжі, то відносини розподілу виходять з того, що здобич ділять між мисливцями, які потім її споживають. Треба додати, що дрібна здобич, одержана в процесі індивідуальної праці в мисливстві, рибальстві чи збиральництві, навряд чи колективно споживалась. Та індивідуальне привласнення, навіть в рамках відносин розподілу, припускає хоча б часткове відокремлення індивідів. Таке могло статися в складі сім'ї. В мезоліті на основі індивідуалізації праці та відносин розподілу сім'я може отримати мінімальну економічну основу. Це означає, що шлюб з дислокального може перетворитися в локальний, з парно-групового в парний. Для виникнення останнього потрібні були певні зміни в системі первісних відносин: поява зайвого продукту та перехід долі суспільного продукту в розпорядження окремих членів суспільства⁶³. На нашу думку, такі умови з'являються в мезоліті.

Але в зв'язку з великим ще значенням колективних форм праці, труднощів побуту (рухомий образ життя, відсутність засобів руху), нестабільності мисливського господарства в цілому та залежності від природних умов, а, значить, нестабільності складу колективу, а також відносин розподілу сім'я не може стати економічним осередком суспільства. Вона повністю залежить від общини, тому характеризується нетривкістю та рухливістю. Зміцнюються лише її функції по народженню дітей, оскільки в результаті відносин розподілу та часткового індивідуального привласнення сім'ї одержує їстівний продукт. Таку форму сім'ї називають парною⁶⁴. Однак поява її, навіть в зародку, означає, в свою чергу, складення передумов, підкреслюю, лише передумов, генеалогічної родинності. Замкнутість общин починає порушува-

⁶⁰ *Ефименко П. П.* Первобытное общество.— Киев, 1953.— С. 515.

⁶¹ Там же.— С. 634.

⁶² *Семенов Ю. И.* Первобытная коммуна...— С. 29 и сл.

⁶³ *История первобытного общества...*— С. 118.

⁶⁴ *Энгельс Ф.* Вказ. праця.— С. 50.

тися, до її складу тепер можуть входити представники інших общин — чоловіки чи жінки залежно від локальності шлюбу. Ю. І. Семенов запропонував називати таку общину кланом⁶⁵, а ми — ранньородовою.

Як і раніше, община лишається основним осередком суспільства. Незважаючи на удосконалення мисливських знарядь та розширення сировинної бази, забезпечення великих колективів достатньою кількістю їжі було, мабуть, неможливим. Тому мезолітичні колективи розпадаються на дрібніші. Зростання рухливості в мезоліті відзначається всіма археологами. Сукупність таких споріднених общин складала якість об'єднання. Їх збереженню сприяла система виробничих (сезонне мислиство) та шлюбних відносин. Для цього часу ми можемо говорити про ускладнення соціальної структури, нижньою ланкою якої починає формуватися сім'я, потім йде община, що може тимчасово (сезонно) розпадатися на більш мілкі групи, потім — рівень міжобщинних відносин. Однак, вища ланка навряд чи оформилась в плем'я⁶⁶. Можна говорити лише про початкову стадію цього процесу, зокрема, формування племені етнічної спільності⁶⁷.

Які ж наступні перспективи привласнюючої економіки? Мезоліт фіксує вищу ступінь розвитку мисливського господарства. Інтенсивна діяльність цієї епохи призвела до виснаження природних ресурсів — настає друга криза мисливського господарства⁶⁸.

У пошуках виходу з цієї ситуації частина первісних колективів зони теплого клімату починає освоювати відтворюючі форми діяльності. Виникненню землеробства та тваринництва рішуче сприяли два фактори: соціальний досвід, нагромаджений в мезоліті — активне освоєння усіх видів діяльності, та екологічний — наявність певних видів рослин та тварин, що піддаються одомашненню. Саме відтворююча форма діяльності продовжує прогресивну лінію розвитку.

Але оскільки на цьому етапі, з одного боку, можливості привласнюючої економіки ще не були вичерпані, а з іншого — з'явилась якісно нова лінія розвитку, то і необхідно їх розглядати окремо. Поєднувати їх неможливо, тому що перше пройшло багатовіковий шлях розвитку, а останнє — робило перші кроки. У першому випадку ми будемо мати розвиток старої якості, в другому — появу та еволюцію нової. У найзагальнішому вигляді якісна відміна цих двох ліній, якщо виходити з критерію розвитку продуктивних сил, полягає в появі нових структурних компонентів в прогресивній лінії розвитку.

Суспільства, які не входили в первинну зону виникнення відтворюючої економіки, знаходять вихід у зміні форми діяльності в рамках привласнюючої економіки — в активізації рибальства⁶⁹. Воно відоме з палеоліту і характеризується відповідними знаряддями, які й отримують подальший розвиток та удосконалення в неоліті⁷⁰.

Головним наслідком перетворення рибальства у провідну галузь діяльності було закріплення осілості, яка вказує на вміння людини краще використовувати сили природи. Спеціальне рибальство завжди поєднувалося з мисливством та збиральництвом.

Перехід до рибальства був підготовлений розвитком знарядь. Можна впевнено відзначити, що неоліт — вершина кам'яної індустрії та її межі. Нові прийоми обробки каменю — шліфування, пікетаж, розпилювання, свердління — дозволили значно розширити сировинну основу для виготовлення знарядь праці та предметів побуту, створити їх різно-

⁶⁵ Семенов Ю. И. О периодизации... — С. 88.

⁶⁶ Семенов Ю. И. Указ. соч. — С. 88.

⁶⁷ Див.: Бутинов Н. А. Указ. соч. — С. 143; Кабо В. Р. Первобытная община охотников и собирателей (по австралийским материалам) // ПИДО. — М., 1968. — Кн. 1. — С. 232-233. ін.

⁶⁸ Бибииков С. Н. Указ. соч. — С. 22.

⁶⁹ Окладников А. П. Указ. соч. — С. 216; Гурина Н. Н. Древняя история Северо-Запада Европейской части СССР // МИА. — 1961. — № 87. — С. 121-122; Хлобыстин Л. П. Проблемы социологии неолита Северной Евразии // Охотники, собиратели, рыболовы. — М., 1972. — С. 26-42.

⁷⁰ Семенов С. А. Указ. соч. — С. 331-334.

манітний склад, а також підвищити продуктивність праці та різноманітне застосування, зокрема, при обробці дерсва⁷¹. Всі ці досягнення могли бути реалізовані в умовах осілості, вони ж стимулювали її. Та можливості кам'яної індустрії були вичерпані.

Відомо, що в цю епоху були зроблені й інші важливі відкриття. Сказане дає можливість зробити висновок, що в рамках привласнюючого господарства неоліт є певним ступенем у розвитку продуктивних сил, який повинен мати наслідки і в соціальній сфері.

Досить високий рівень розвитку всіх видів діяльності давав суспільству той необхідний продукт, який дозволяє говорити про подальшу індивідуалізацію в привласненні предметів вжитку та знарядь праці. На нашу думку, відносини розподілу відносно колективно отриманого продукту рибальства чи мисливства тут повинні співіснувати з прямим індивідуальним привласненням продукту, отриманого індивідуальними зусиллями. Це означає, що основа сім'ї зміцнюється. Але вона ще не може стати економічним осередком, оскільки потенціал сім'ї не закріплений на території⁷². Тобто тут проявляється закон спільного користування природними ресурсами. Крім того, «за родового ладу сім'я ніколи не була і не могла бути осередком суспільної системи, бо чоловік і жінка неминуче належали до двох різних родів»⁷³.

Складнішим є питання про тип цієї сім'ї з точки зору її складу. Очевидно, вона не могла бути малою (індивідуальною), тобто складатися з шлюбної пари та її дітей. Швидше, це був численний колектив, генеалогічний стовбур якого складався з кількох поколінь прямих родичів. Про необхідність кооперації зусиль колективу, більшого, ніж мала сім'я, та про значну роль колективізму в виробництві для цього періоду в цілому, свідчить сама матеріальна основа виробництва — камінь⁷⁴.

Таким чином, в соціально-економічній структурі зміцнюється нижня ланка — сім'я, яка входить до общини, ядро якої на базі сім'ї та осілості перетворюється в генеалогічний рід. Отже, виникає родова організація суспільства. Адже лік родинності є можливим лише в рамках сім'ї, а необхідність цього виникає в умовах порушення єдності общини за рахунок прийшлого подружжя. Залежно від того, по якій лінії ведеться лік родинності, рід буде материнським чи батьківським, якщо цю ознаку вважати основною у визначенні роду. Однак через петривкість шлюбних зв'язків та народження і виховання дитини в колективі, до якого належала мати, можна передбачати, що більш давнім був рахунок родинності за материнською лінією. Археологічним індикатором виникнення роду, можливо, виступає поява могильників⁷⁵.

Виникнення роду означає виконання ним певних функцій. Частіше звертають увагу на рід як регулятор шлюбних відносин, але рід виступає і власником певної території. Формування цієї функції сталося за рахунок того, що рід являв собою постійне ядро общини. Виступаючи власником території, він був і регулятором (міжродових) відносин. Саме належність до роду генетична, через шлюб або адаптацію дає право індивіду користуватися родовими угіддями. Рід як основа структури виконує організаційні функції, реалізація яких проходить в общині, яка виступає безпосереднім виробником матеріальних благ. Висловлюючись сучасною мовою, розподіл функцій між родом та общиною можна уявити як диференціацію законодавчих та виконавчих функцій.

⁷¹ Семенов С. А. Указ. соч.— С. 62, 75-86, 351-352, 357; Окладников А. П. Указ. соч.— С. 192-204; Брюсов А. Я. Археологические данные об экономике доклассового общества в неолитическую эпоху // СЛ.—1956.— № 25.— С. 36, 54.

⁷² Першиц А. И. Развитие форм собственности...— С. 25.

⁷³ Енгельс Ф. Вказ. праця.— С. 98.

⁷⁴ Брюсов А. Я. Указ. соч.— С. 36-39, 54.

⁷⁵ Балакин С. А. Социально-экономические предпосылки возникновения древнейших могильников // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— Тез. докл.— К., 1987.— С. 17-18.

У цей же час закладаються основи і другої опозиції — роду та сім'ї. В системі виробничих відносин їх протистояння виражається в тому, що рід і сім'я виступають суб'єктами власності: перший колективним власником ресурсної бази та деяких стаціонарних засобів праці, сім'я — власником другої частини засобів виробництва та отриманого продукту. Але на цьому етапі ця суперечність не є суттєвою, і в рамках даного способу виробництва її не можна подолати, оскільки колективне користування ресурсною базою є умовою існування привласнюючої економіки. Тому треба погодитися з думкою В. Р. Кабо, що основною структурною одиницею доземлеробських суспільств була община⁷⁶.

Формуванню родової власності на територію сприяє осілість, а значить, в якійсь мірі, і обмеженість кормової бази. Розподілу землі потребує і зростання населення. Ці умови сприяють об'єднанню родів у племена. В зв'язку з цим відзначимо, що з семи ознак-функцій племені, виділених Л. Г. Морганом, Ю. П. Аверкієва до найдавніших відносить дві: володіння територією та іменем, а також особливим діалектом. Інші ознаки, що відображають ускладнення соціальної організації, віднесені нею до періоду військової демократії⁷⁷.

Поява багатоступінчастої соціальної структури навряд чи призводить на даному етапі до нерівності складових частин цієї ієрархії. Розвитку диференціації як в общині, так і в племелі заважає низький рівень розвитку продуктивних сил, колективна власність на основну умову виробництва, землю, слабкий розвиток вказаних структур, наслідком чого і є той стап первісного суспільства, який ми називаємо родовим.

Це — останній етап у розвитку привласнюючої економіки, її вершина та поріг. Він повністю вичерпує різноманітність видів діяльності. Якісний стрибок тут можливий лише з переходом до відтворюючого господарства. А доля суспільств, що не перейшли до нього, повністю залежить від природних умов. Сприятлива екологічна обстановка, особливо в умовах ізоляції, призводить до консервації способу виробництва та стагнації суспільства, попадання в екстремальні умови веде до регресу та деградації, переходу до більш примітивних форм діяльності⁷⁸. Останнє можна простежити за невідповідністю способу діяльності й соціальної організації. Вичерпність можливостей розвитку веде до поворотності процесів у цих суспільствах. В. М. Массон правильно помітив, що всі зміни, що проходять в привласнюючій економіці, не ведуть до різкого якісного стрибка⁷⁹.

Тому «продовжувати» розвиток цих суспільств до етапу первісної сусідської общини в рамках привласнюючої економіки немає жодних підстав. Віднесення вищих мисливців та риболовів до вказаного періоду, чим страждають всі періодизаційні схеми, базується на конкретних прикладах етнографії — матеріалах Північної Америки та Сибіру. Але при цьому не враховуються радикальні зміни (географічного та історичного середовища, вплив сусідів та європейської колонізації і т. д.), що значно деформували їх природний розвиток. Це переконано показано Ю. П. Аверкієвою на прикладі північноамериканських індіців⁸⁰, П. М. Третяковим — на прикладі мисливців північної Азії⁸¹. Вплив цивілізації Китаю на енеолітичні колективи риболовів та мисливців Прибайкалля археологічно простежений О. П. Окладніковим⁸².

Таким чином, у розвитку привласнюючої економіки, на основі якіс-

⁷⁶ Кабо В. Р. История первобытного общества...— С. 59, 66.

⁷⁷ Аверкієва Ю. П. Индейцы Северной Америки.— М., 1974.— С. 210-211.

⁷⁸ Первобытная периферия классовых обществ до начала Великих географических открытий.— М., 1978.— С. 8-9, 90, 150-155 та ін.

⁷⁹ Массон В. М. Поселение Джейтун (Проблема становления производящей экономики) // МИА.— 1971.— № 180.— С. 109.

⁸⁰ Аверкієва Ю. П. Указ. соч.— С. 210-211.

⁸¹ Третяков П. Н. Первобытная охота в северной Азии // ИГАИМК.— 1935.— № 106.— С. 221-234.

⁸² Окладніков А. П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья.— Ч. III (Глазковское время) // МИА.— 1955.— № 43.— С. 264-266.

них зрушень у розвитку виробничих сил та зміни форм діяльності можна виділити три основних етапи, яким відповідають рівні соціальної організації, що проявляються у функціонуванні різних інститутів. Необхідно відзначити, що ці етапи виявлені в рамках однієї якості і відображають розвиток одного способу виробництва.

Інші закономірності починають діяти з переходом до відтворюючого господарства. «Неолітична революція» викликала зміни в усіх сферах життя, що й привело до появи перших цивілізацій. Перехід до відтворюючої економіки означає, що людина по-новому навчилася використовувати сили природи, навчилася окультурювати природу, активізувати її можливості та відтворювати їх. В орбіту людської діяльності вводяться нові елементи продуктивних сил — земля та тварини. В зв'язку з їх появою формується і нова виробнича база (знаряддя). Це приводить до зміни власницьких відносин. Значення цих відносин визначається тим, що земля та тварини поряд зі знаряддями праці виступають основними засобами виробництва. При цьому марксистсько-ленінська політекономія розглядає фактор землі як основний, а поземельні відносини — визначальними в системі виробничих. Саме «землеробство — і в цьому його всесвітньо-історичне значення — дало в руки людини новий, могутній засіб виробництва — землю як засіб праці»⁸³. Обробка землі приводить до того, що відносини колективного користування поступово переростають у відносини володіння ділянками, що обробляються⁸⁴. Якраз у цьому заключається політекономічна суть «неолітичної революції».

Володіння, як одна з форм власності на землю, характеризується ієрархічністю та різноманітністю, яка залежить від кількості суб'єктів, пов'язаних відносинами ієрархії. В цій ієрархії певне місце належить і родові. Рід виступає володарем нового багатства — землі. Настає час розквіту родового ладу.

Розквіт любого явища означає, разом з цим, що вже дозрівають паростки чогось, йому протилежного. Це щось нове й несло відтворююче господарство й, зокрема, землеробство. Адже земля — це завжди територія, тому формування відносин володіння закладає основи складення територіальних зв'язків, які є протилежністю родових. Якраз відтворююча економіка створила умови складення територіальних зв'язків. Об'єднуючою основою тепер виступає не лише родинність, але й територіальне сусідство, ось чому суть соціальних зв'язків виражають словами «сусідські відносини», а общину називають сусідською. Характер нових зв'язків добре підмічений А. І. Першином⁸⁵. Землеробство призвело до змін форм власності і на знаряддя праці, а також тварин.

Таким чином значення «неолітичної революції» полягає в тому, що вона створила матеріальні передумови для формування нових відносин між людьми — нових виробничих відносин. В різних умовах цей процес відбувався по-різному. Та розквіт родових відносин, а разом з цим і початок їх розкладу треба шукати в рамках відтворюючої економіки. Саме в цих умовах розцвітає інститут племені⁸⁶.

Вияв етапів розвитку відтворюючої економіки — справа майбутнього, як і дослідження варіантів та шляхів її розвитку. Цю роботу вже почали⁸⁷. Можна лише сказати, що пережитки родових відносин зберігаються ще довго. Хоча родовий принцип організації суспільства зникає, корені його — родинність, родинні відносини — зберігаються до наших днів. І в цьому теж один з феноменів людського суспільства.

⁸³ Бахта В. М. К вопросу о структуре первобытного производства // ВИ.— 1960.— № 7.— С. 66.

⁸⁴ Бунятян Е. П. О формах собственности...— С. 24-30.

⁸⁵ Першиц А. И. Указ. соч.— С. 31.

⁸⁶ Генцинг В. Ф., Павленко Ю. В. Институт племени как орган зарождающейся политической надстройки // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 60-108.

⁸⁷ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 181-183.

О ПЕРИОДИЗАЦИИ ИСТОРИИ ПЕРВОБЫТНОГО ОБЩЕСТВА

Задача социологической интерпретации археологического материала настоятельно требует осмысления логики исторического процесса и выделения в нем качественных этапов, в данном случае в рамках первобытнообщинной формации. Обращение археологов к существующим периодизационным схемам затруднено не столько в силу существующих разногласий между различными исследователями, решающими эту задачу, сколько в связи со спецификой археологического материала. Предлагаемые до сих пор критерии периодизации не находят отражения в археологическом источнике и представляют собой сложные явления для реконструкции. Выход из создавшейся ситуации заключается в построении периодизации на основе развития производительных сил. Именно в их изучении археология накопила значительный опыт, который может быть отправным моментом для изучения связанных с ними социально-экономических отношений. В рамках присваивающей экономики, исходя из уровня развития производительных сил, намечены три основных этапа, с которыми соотносятся возникновение тех или иных институтов, их роль и функции.

E. P. Bunyatyán

ON THE PERIODIZATION OF THE PRIMITIVE SOCIETY HISTORY

Summary

The problem of sociological interpretation of archaeological data persistently necessitates to comprehend the logic of the historical process and to distinguish qualitative stages in it, in this case within the frames of the primitive communal formation. Usage of the existing periodization schemes by archaeologists is difficult because of the specificity of archaeological data rather than because of the differences existing between a number of researchers engaged in this problem. The now suggested periodization criteria lack confirmation in the archaeological source are a complex phenomena to be reconstructed. The situation may be overcome if constructing periodization on the basis of development of productive forces. When studying productive forces archaeology has stored considerable experience which may be a starting-point to analyze socio-economic relations resulted from them. Within the frames of the appropriating economy and coming from the level of the development of productive forces, three main stages of appearance of certain institutions, their role and functions are outlined.

Одержано 30.03.88 р.

Теоретико-методологічні основи вивчення ранньокласових суспільств за археологічними даними

Павленко Ю. В.

Складення класових, в широкому розумінні слова, експлуаторських відносин — найістотніший, переломний момент в історії людства. В результаті цього процесу, при переході від первісності до цивілізації, утворювались ранньокласові суспільства, що характеризувались появою соціально-майнової нерівності, ранньодержавного апарату влади та управління, ранньоміських центрів і ремісничої діяльності. При цьому, у цих суспільствах зберігалось багато рис пізньопервісних суспільних відносин. Насамперед це стосується форми суспільних відносин, яка на-

повнюється в міру розвитку продуктивних сил новим змістом: Суперечності між архаїчними формами організації виробництва та розподілу, влади та управління, з одного боку, і новими, експлуаторськими за своєю суттю, суспільними відносинами, що розвиваються завдяки виробництву, концентрації в руках соціальної верхівки і трансформації в престижно значимі цінності суспільного натурального додаткового продукту і є основним для розуміння ранньокласового суспільства.

Одним з найважливіших завдань при розробці проблематики історії найдавнішого населення України є визначення часу, місця і специфіки складення і розвитку ранньокласових соціальних організмів на її території. А це, в свою чергу, вимагає розв'язання ряду питань теоретико-соціологічного характеру, які можна умовно поділити на дві групи: загально-теоретичні та методологічні. З одного боку, для конкретно-історичного вивчення окремих ранньокласових суспільств необхідно в цілому уявляти їх суть і специфіку, місце у формаційній періодизації історії та їх основні шляхи розвитку. З іншого, необхідно в'яснити, на підставі яких ознак, що фіксуються за матеріальними залишками життєдіяльності давніх суспільств, ми можемо судити про досягнення тим чи іншим соціальним організмом ступеню ранньокласових відносин. Розгляду перерахованих проблем і присвячена дана стаття.

Необхідність розробки теоретичних проблем соціально-історичного розвитку архаїчних, первісних і ранньокласових суспільств була усвідомлена радянськими вченими вже на початку 30-х рр. Група молодих археологів, серед яких, насамперед, необхідно відзначити В. І. Равдонікаса, виходячи переважно з праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави» та опираючись на фактичні матеріали, узагальнені в праці Л. Г. Моргана «Давнє суспільство», розробила загальну схему розвитку докласових суспільств і спробувала пояснити процес складення експлуаторських відносин.

Необхідно відзначити, що в ті роки основне дослідницьке завдання в області теорії археологічного знання: виділення основних стадій соціально-економічного розвитку архаїчних суспільств — було усвідомлене вірно. Але для його розв'язання об'єктивні умови ще не дозріли. З одного боку, ще не було системного аналізу розвитку поглядів засновників історичного матеріалізму з проблем докапіталістичних суспільств. Тому окремі цитати з праць К. Маркса і Ф. Енгельса різних років сприймалися поза контекстом творчої еволюції останніх, тоді як багатьом теоретичним засадам ідейної спадщини класиків ще не приділялось того методологічного значення, яке вони стали набувати починаючи з 60-х рр. З другого боку, сама фактологічна база, якою користувались археологи, етнографи і спеціалісти з давньої історії, була не лише надзвичайно вузькою, але і лишалась в значній мірі неспорядкованою.

Наприкінці 30-х рр. формаційна періодизація історії, яка набула в ту пору найбільшого поширення, і яка розглядала в якості послідовно змінюючих і рівномасштабних стадій суспільного прогресу первісність, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і комунізм, набула догматичного характеру і була оголошена «дійсно марксистською». Майже до початку 60-х рр. теоретичні розробки у відповідному напрямі не проводились. Однією з причин цього була поява в 1938 р. праці Й. В. Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм», в якій ця «п'ятичленна» схема, яка походила, як показав В. П. Ілющекін¹, з поглядів А. Сен-Сімона і не використана К. Марксом і Ф. Енгельсом, вже з 50-х рр. минулого століття набула остаточно застиглої форми.

Глибше вивчення творчої спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса, зокрема, і праць, не опублікованих за їх життя, показало теоретичну вразливість п'ятичленною формаційної схеми, яка вже давно вступила

¹ Ілющекін В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986. — С. 27-31.

в суперечність з фактичними матеріалами². При цьому було з'ясовано, що рабські форми експлуатації в жодному регіоні земної кулі, за винятком деяких найбільш розвинутих центрів античного Середземномор'я, в давнину не відігравали істотної ролі, оскільки вважати рабовласництво ступенем всесвітньо-історичного процесу немає жодних підстав. Аналогічно було поставлене і питання про феодалізм, дискусія з приводу якого з новою силою розгортається зараз³.

У ситуації, що склалася наприкінці 60-х рр., чимало археологів, істориків та етнографів відмовляються від апріорного визначення найдавніших експлуаторських суспільств в якості рабовласницьких, не ризикуючи в той же час визначити їх як феодальні.

Невизначеність питання про соціально-економічну суть архаїчних експлуаторських суспільств приводить до широкого поширення поняття «ранньокласові відносини», які не мали тривалий час чіткого значення.

На початку 70-х рр. загальноприйнятим стає розуміння ранньокласової епохи як перехідного етапу між первіснообщинними і власне розвинутими класовими відносинами, заснованими на принципах приватної власності на засоби виробництва. Цей підхід є характерним для праць етнографів⁴. З іншого боку, археологи, які вивчають переважно Схід і доколумбову Америку⁵, під поняття «ранньокласове суспільство» в першу чергу підводили давньоземлеробські цивілізації, які характеризуються появою ранньоміських центрів і наявністю експлуаторських відносин. Чіткої характеристики методів експлуатації не було, але вважалось, що в своїй основі вони мали не рабовласницький і не феодальний характер, а полягали у відчуженні додаткового продукту знаттю, яка очолювала ці соціальні організми у маси рядових общинників через функціонування ранньополітичних структур.

Паралельно з середини 60-х рр. відбулось творче переосмислення концепції розвитку докапіталістичних суспільств, яке дало на сьогодні суттєві теоретичні результати. За їх допомогою можна достатньо чітко уявити суть, специфіку та шляхи розвитку тих архаїчних експлуаторських суспільств, які вже понад два десятиліття дослідники називають ранньокласовими.

Як показали спеціальні дослідження⁶ в періодизації історії К. Маркса, якої він дотримувався, з 50-х рр. минулого століття не було місця для «рабовласництва» і «феодалізму» в якості особливих суспільно-економічних формацій. Експлуаторське суспільство, протиставлене як докласовому, так і грядущому комуністичному, розгля-

² Тер-Акопян Н. Б. Развитие взглядов К. Маркса и Ф. Энгельса на азиатский способ производства и земледельческую общину // НАА.—1965.—№ 2.—С. 74-88.—№ 3.—С. 70-85; Васильев И. С., Стучевский И. А. Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ // ВИ.—1966.—№ 6.—С. 77-90; Общес и особенное в историческом развитии стран Востока.—М., 1966; Проблемы истории докапиталистических обществ.—М., 1968.—Кн. 1.

³ Лдав Л. Б. Формационные черты феодализма Востока // НАА.—1987.—№ 3.—С. 78-90; Фурсов А. И. Восточный феодализм и история Запада: критика одной концепции // НАА.—1987.—№ 4.—С. 93-109; Седов Л. А. К типологии средневековых общественных систем Востока // НАА.—1987.—№ 5.—С. 50-64; Илюшечкин В. П. О происхождении и эволюции понятия «феодализм» // НАА.—1987.—№ 6.—С. 68-82 и др.

⁴ Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй (Основные этапы и локальные варианты) // ПИДО.—1968.—Кн. 1.—С. 89-155; Данилова Л. В. Дискуссионные проблемы теории докапиталистических обществ // ПИДО.—1968.—Кн. 1.—С. 27-66; Хазанов А. М. Класообразование: факторы и механизмы // Исследования по общей этнографии.—М., 1979.—С. 125-178 и др.

⁵ Массон В. М. Становление раннеклассового общества на древнем Востоке // ВИ.—1967.—№ 5.—С. 82-94; Массон В. М. Формирование раннеклассового общества и вопросы типологии древних цивилизаций // Древний Восток и античный мир.—М., 1980.—С. 5-37; Гуляев В. И. Города-государства майя (структура и функции города в раннеклассовом обществе).—М., 1979.

⁶ Тер-Акопян Н. Б. Указ. соч.; Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плимак В. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории общественно-экономических формаций.—М., 1974.

далось у його працях на трьох теоретичних рівнях. Самим абстрактним було його розуміння в якості цілого, яке характеризується наявністю експлуатації, незалежно від методів, якими вона здійснюється. Наступним є виділення суспільно-економічних формацій, як прогресивних ступенів розвитку продуктивних сил та суспільних відносин, які вони визначають. В якості таких К. Маркс виділяв взяті разом докапіталістичні експлуаторські суспільства, з одного боку, і буржуазне, з другого. Третім, більш конкретним рівнем була внутріформаційна типологія, яка фіксувала специфіку організації виробництва і обумовлені нею форми власності в рамках одного ступеню розвитку продуктивних сил, але в різних природних та історичних умовах. На цьому рівні дослідження засновник історичного матеріалізму для переходу від загальної категорії формації до реальної історії народів і країн, користувався такими умовними термінами як «азіатський», «античний» та «германський» (або «феодальний») «способи виробництва».

Ідея про те, що докапіталістичні експлуаторські суспільства в цілому відповідають одному всесвітньо-історичному ступеню розвитку продуктивних сил і повинні розглядатися в якості єдиної формації, була висунута рядом радянських вчених ще в 60-х рр. Зараз вона достатньо аргументована В. П. Ілющекіним⁷. Але об'єднання в рамках одного формаційного ступеню суспільств, які прихильники «п'ятичленної схеми» вважають за «рабовласницькі» чи «феодальні», а багато хто з її противників поділяє між «азіатським» (або, як пропонує його зараз називати Л. С. Васильєв, «державним»), «античним» і «германським» (які пов'язуються з поняттями «рабовласництво» і «феодалізм») типами розвитку, вимагає постановки питання про її «горизонтальне» і «вертикальне» членування.

Спираючись на історичні дослідження останнього десятиріччя, зокрема, на праці Л. С. Васильєва та Г. А. Мелікішвілі⁸, в історії докапіталістичних суспільств можна виділити два послідовно змінюючих один одного якісні етапи.

Регулярний суспільний додатковий продукт, який спочатку з'являється за рахунок дії редистрибутивної системи централізованого перерозподілу матеріальних благ, майже повністю концентрується в руках соціальної знаті, яка монополізувала суспільні посади і розпоряджається за правом «влади-власності» (як визначає цей феномен Л. С. Васильєв) природними і трудовими ресурсами очолюваного нею соціального організму. Пізніше, з розвитком продуктивних сил (що, на нашу думку, в першу чергу пов'язане з розвитком ремісничого виробництва засобів виробництва і впровадженням високоякісних знарядь праці в усі сфери господарської діяльності) посилюються тенденції здобуття економічної самостійності окремими домогосподарствами відносно контролю з боку державної адміністрації. В руках дрібних виробників лишаються деякі лишки, які починають обмінюватися приватно. Це посилює інтерес людей до збільшення продуктивності їх господарств і при достатньо високому розвитку товарно-ринкових відносин стимулює залучення додаткової (найманої, кабальної, рабської та ін.) робочої сили в приватному секторі.

На другому етапі розвитку докапіталістичних експлуаторських суспільств у міру поширення внутрішнього товарообміну, редистрибутивна система трансформується в державний апарат зняття ренти-податку у виробничих шарів населення. Ці кошти ідуть на задоволення як суспільних потреб соціального організму в цілому, так і на забезпечення

⁷ *Ілющекин В. П.* Указ. соч.

⁸ *Васильєв Л. С.* Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века.— М., 1982.— С. 60-99; *Васильєв Л. С.* Проблемы генезиса китайского государства.— М., 1983; *Мелікішвілі Г. А.* «Древневосточный» социально-экономический строй и развитие ближневосточных обществ в эллинистическую, позднеантичную и средневековую эпоху // Кавказско-ближневосточный сборник.— Тбилиси, 1984.— Вып. 7.— С. 5-28; *Мелікішвілі Г. А.* Об основных этапах развития древнего ближневосточного общества // ВДИ.— 1985.— № 4.— С. 3-34.

високого рівня престижного споживання правлячої верхівки та її оточення. Разом з тим поряд з соціально-політичною знаттю, чий добробут визначається місцем в апараті влади і управління, складається прошарок власників засобів виробництва, які експлуатують працю інших, позбавлених таких. Верховна влада-власність держави на ресурси, в першу чергу на землю, зберігається. Однак, в міру зміцнення приватно-власницьких прав і товарно-ринкових відносин, адміністративний апарат відіграє все менш суттєву роль в організації виробництва та розподілу матеріальних благ. І якщо на Сході через виробничу необхідність організації колективних сільськогосподарських робіт, державний апарат і на цій стадії зберігав за собою деякі найважливіші економічні функції, то на Заході він їх досить швидко втрачає.

Вищесказане дає можливість у рамках єдиного формаційного ступеню докапіталістичних класових суспільств виділити дві стадії. Друга з них, як вона охарактеризована вище, повністю відповідає тому, що у концепції В. П. Ілющечкіна називається станово-класовим суспільством. Перша ж відноситься до тих суспільств, які в етнографічній та археологічній літературі прийнято називати ранньокласовими.

Ранньокласове суспільство необхідно охарактеризувати і з точки зору виділення особливого перехідного періоду від первісного суспільства до класового. Можна вважати встановленим, що система організації виробництва та перерозподілу матеріальних благ, структура адміністративно-політичних відносин, характер влади-власності та багато іншого на пізніших ступенях первісності і на стадії ранньокласових суспільств за формою і механізмом функціонування були досить схожими. «Влада-власність», редистрибуція, детермінованість майнового стану індивіда соціальним статусом його роду та ін. взагалі є характерним для епохи складення експлуататорських відносин.

Але, якщо на фінальних стадіях первісності обсяг вироблюваного суспільством додаткового продукту ще не забезпечував скільки-небудь широких можливостей для престижного споживання знаті, то в ранньокласових суспільствах останнє вже було нормою. Тому основним соціологічним критерієм відмежування ранньокласових суспільств від пізніх первісних (чи передкласових, що в даному контексті більш точно) є поява експлуатації, ступінь якої відповідає рівню престижного споживання соціально-політичної знаті.

Таким чином, ранньокласовим є таке суспільство, в якому наявна експлуатація, що здійснюється шляхом присвоєння основної маси суспільного додаткового продукту організованою в структурі ранньодержавного апарату соціальною знаттю через її корпоративну владу-власність на природні та трудові ресурси колективу, за рахунок виконання нею редистрибутивних функцій. Дане суспільство, з одного боку, є другою завершальною фазою складення експлуататорських відносин (якщо розуміти його з точки зору перехідного періоду), а з другого — виступає в якості першої стадії розвитку докапіталістичної класової формації (якщо розглядати блок експлуататорських суспільств як таких).

Не зупиняючись на питанні про шляхи складення та розвитку ранньокласових відносин, яке ми розглядали раніше⁹, зосередимо увагу на питанні про визначення їх археологічних ознак.

Спираючись на загальнотеоретичне розуміння соціально-економічних відносин, в основних рисах можна охарактеризувати відомі нам за археологічними даними суспільства відповідної стадії розвитку. Але основна проблема полягає в тому, яким чином, на основі яких критеріїв за залишками предметної діяльності давніх колективів ми могли б впевнено говорити, що вони вийшли на рівень ранньокласового суспіль-

⁹ Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 173-215; Павленко Ю. В. Пути становления раннеклассовых социальных организмов (логико-методологический анализ проблемы) // Исследования социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 72-85.

ства. Іншими словами, які ті археологічні ознаки, що можна зафіксувати, на основі яких могли б ми відрізнити ранньокласове суспільство від первісності?

В міру наближення до конкретно-історичного рівня дослідження потрібно ввести і необхідні терміни. Раніше мова йшла про ранньокласові суспільства взагалі. Але в дійсності існували не абстрактні «суспільства», а конкретні соціальні організми — автономні життєздатні колективи, які усвідомили власну єдність і спільність інтересів своїх членів, які володіли специфічною етнічною культурою.

Власне конкретно-історичне дослідження, в тому числі і за археологічними даними, починається лише там, де ми розглядаємо розвиток цих конкретних, хоча і не завжди відомих нам по імені та етнічній належності, соціальних організмів. Останні, з одного боку, лишили пам'ятки, з другого — їх характер, соціальний рівень, шлях розвитку та ін. можна вивести гіпотетико-дедуктивним методом із загально-теоретичного розуміння еволюції архаїчних суспільств, а з третього — відповідні колективи як соціальні організми являли собою дійсні, усвідомлювані їх членами, а не просто теоретично конструйовані історичні реалії. Процеси складення та розвитку ранньокласових суспільних відносин реалізувались в рамках окремих видозмінюючих, залежно від стадії суспільної еволюції, соціальних організмів. Тому пошук археологічних критеріїв ранньокласових суспільств слід вести стосовно до архаїчних соціальних організмів, як системи.

Всякий соціальний організм являє собою, насамперед, певну структуру суспільних відносин, яка об'єднує людей в життєздатне протистояче оточуючому середовищу ціле. В якості основних субсистем виділяються: 1) економічна, пов'язана з виробництвом і розподілом матеріальних благ і яка виступає системоутворюючою; 2) соціально-політична, яка регулює громадські відносини та 3) культурна, що забезпечує нагромадження, трансформацію і передачу сукупного суспільного досвіду. При цьому характер економічної, соціально-політичної та культурної діяльності, з одного боку, прямо пов'язаний з кількістю та густотою населення, а з другого, безпосередньо виражається в територіально-поселенській структурі конкретного суспільства, яке розглядаємо.

При переході від одного якісного стану до іншого логічно передбачати, що в усіх трьох субсистемах, в кількості населення та характері його зосередження повинні відбутись якісні зміни, які відбиваються і на археологічних матеріалах. Тому, фіксуючи за характером пам'яток зміни в економіці, соціальній структурі, культурі, системі поселень, кількості та густоті населення, ми можемо передбачати, що за всім цим стоять деякі принципові зміни соціально-економічного порядку.

Основним виробничим показником утвердження класових, у широкому розумінні, відносин є відокремлення ремесла від землеробства. Але при різних шляхах переходу від первісності до цивілізації функція ремесла в системі економічної субсистеми не однакова.

В тих випадках, коли зростання продуктивності сільськогосподарської праці на стадії пізньої первісності було пов'язане з організаційними удосконаленнями, проведенням колективних іригаційних робіт і створенням централізованої системи господарської спеціалізації і релістрибуції, ремесло виділяється у вигляді виробництва предметів престижного споживання. Воно працює виключно на задоволення запитів знаті та культу, безпосередньо не впливаючи на зростання продуктивності праці в сфері харчового виробництва.

В даному випадку, прикладом якого є цивілізації доколумбової Америки та найдавніші ранньокласові суспільства Передньозазіатсько-Східноземноморського регіону, які виникають в епоху енеоліта, відокремлення ремесла є функцією від загального процесу класоутворення, яке визначалося ростом виробництва та організацією концентрації натурального додаткового продукту. Завданням ремесла, що з'явилося, була трансформація натурального продукту в престижно значимі цінності, які підкреслюють особливий статус знаті.

Але там, де збільшення виробництва додаткового продукту передбачало удосконалення знарядь праці (що є характерним у першу чергу для помірної та тропічної зон), виділення ремесла, передусім у вигляді засобів виробництва, є умовою завершення класоутворюючого процесу. Важливо підкреслити також, що при даному шляху складення експлуататорських відносин наявність ремесла, металургії і металообробки визначає можливість не тільки виробництва, але і концентрації в руках лідерів найбільш сильного колективу натурального додаткового продукту. При відсутності господарської необхідності в міжплемінній соціально-економічній інтеграції додатковий продукт відчужується головним чином у вигляді данини, що передбачає воєнне насильство. Ремісничє виробництво озброєння стає вирішальною умовою досягнення лєремоги.

Отже, в помірній смузі, зокрема, і на території України, фіксація залишків ремісничої діяльності (переважно слідів металургії) сама по собі ще не свідчить про завершення процесу складення ранньокласових відносин. У даному випадку ремісничє виробництво предметів озброєння та знарядь праці передує та визначає той рівень соціально-майнового розшарування, який характеризує ранньокласову стадію. В значно більшій мірі утвердження експлуататорських відносин повинно пов'язуватися з появою ювелірного та інших виробництв предметів споживання соціальної знаті.

Значно складніше за археологічними даними визначити якісне зростання об'єму сільськогосподарського виробництва. Про нього можна судити переважно на основі похідних даних: за його причинами і наслідками.

Як відзначалось, причини зростання харчового виробництва в умовах східного і західного шляхів розвитку були різні. У першому випадку ми можемо їх, у першу чергу, фіксувати за слідами великомасштабних колективних господарських робіт (побудова іригаційних систем у річкових долинах смуги сухих субтропіків, терасування гірських схилів у ряді цивілізацій доколумбової Америки і т. д.). При цьому, як показали праці, присвячені питанням складення цивілізації на території Центральної Мексики, Юкатана та Егеїди¹⁰, використання системного методу дає можливість за археологічними даними реконструювати характер виробничої спеціалізації і редистрибуції в рамках окремих соціальних організмів, які визначали в період формування експлуататорських відносин ріст економічної субсистеми. В контексті ж західного шляху розвитку основним показником зростання сільськогосподарського виробництва є удосконалення знарядь праці, в першу чергу — заміна кам'яних, дерев'яних і кістяних залізними, яка загалом завершується в ранньозалізну епоху.

Наслідки збільшення виробництва харчового додаткового продукту фіксуються в усіх сферах життєдіяльності соціального організму. В найзагальнішому плані зростання додаткової сільськогосподарської продукції визначає можливість утримання все більшої кількості людей, не пов'язаних безпосередньо з землеробством і скотарством. Це забезпечує подальший прогрес у ремісничій діяльності і сфері культури, визначає поглиблення соціально-майнової стратифікації і розвиток військово-адміністративних інститутів політичної влади та управління, обумовлює складення міських центрів і зростання кількості народонаселення.

Зміни в сфері розподілу також в певній мірі можуть фіксуватися археологічно. Повсюдно в якості свідчення зростання ролі редистрибутивної системи виступає поява ранньоміських центрів, посилення соціально-майнової стратифікації і розвиток престижного споживання. При цьому на стадії ранньокласових суспільств, особливо, в умовах захід-

¹⁰ Sanders W. T., Price B. J. Mesoamerika: The Evolution of a Civilization.—New York, 1968. Social and Economic in Formative Mesoamerica // New Perspectives in Archaeology.—Chicago, 1968; Renfrew C. The emergence of civilization: The Cyclades and the Aegean in the third millennium B. C.—London, 1972.

ного шляху розвитку, все більшого поширення набуває індивідуальний обмін. Наявність у суспільстві приватного розподілу матеріальних благ у формі товарно-ринкових відносин при наявності широкого грошового обігу є безспірною. Але в цілому для стадії ранньокласових суспільств товарно-ринкові відносини та грошовий обіг не характерні. В сфері розподілу домінує централізована (на тому чи іншому рівні організації влади) редистрибуція, а приватний обмін не порушує меж натуральних форм.

Складення ранньокласових суспільних відносин найбільш повно виражається в трансформації соціально-політичної субсистеми, пов'язаної з соціальною стратифікацією і характером організації влади та управління.

Протягом всієї епохи пізньої первісності суспільство втрачає соціальну однорідність: з одного боку, в рамках соціальних організмів з'являється і посилюється нерівність родів і племен; з другого — відбувається диференціація суспільства, відповідно до утворюваного поділу суспільної праці, на соціальні групи, пов'язані з виконанням певних функцій. Прикладом може бути становий (варновий) поділ ведійських індо-аріїв, серед яких виділялись групи брахманів, кшатріїв і вайш'їв, а також після утвердження на півночі Індостану неповноправного, залежного населення шудр. У багатьох пізньопервісних ранньокласових суспільствах особливу соціально-професійну групу складають ремісники, головним чином металурги, що добре вивчено на африканських матеріалах.

Але соціальна стратифікація на стадії пізньої первісності якісно відрізнялась від соціально-майнової диференціації ранньокласових суспільств. У першому випадку ми маємо справу переважно з нерівністю в розподілі соціального престижу, тоді як у другому — це передбачає і майнову нерівність, пов'язану з появою престижного споживання знаті.

Найкраще розвиток соціально-майнової нерівності простежується за поховальними комплексами. Для епохи пізньої первісності відмінності в суспільному становищі померлих виражаються переважно кількістю трудових затрат, які визначаються розмірами насипу, поховальної камери і т. д. З часом збільшуються відмінності і в супроводжуючому інвентарі: з'являються поховання з дорогою металевою зброєю, культовим посудом, ремісничими інструментами, що пов'язане з посиленням поділу соціально-виробничих сфер діяльності всередині суспільства. З померлими лишають переважно ті речі, з якими вони були пов'язані за життя через вид їх діяльності. Але, з іншого боку, на фіналі первісності сама діяльність людини визначала рівень її «влади-власності» на суспільні ресурси, можливість їх використання в особистих престижних цілях. Тому поява, наприклад, воїнських поховань, які виділяються набором дорогої зброї, сама собою ще не свідчить про утвердження експлуататорських відносин: поховані за життя виконували найважливішу суспільну функцію по захисту своїх співвітчизників і користувались виготовленими за суспільний рахунок предметами воїнського спорядження. Але наявність такого типу прошарку воєнної знаті свідчить про те, що дане суспільство уже створило достатньо ефективні інститути влади і управління, здатні при наявності необхідних умов перетворитися в ранньодержавні.

При переході до ранньокласового суспільства, по-перше, соціальна структура стає більш багатоступінчастою, і, по-друге, установлюється достатньо міцний зв'язок між соціальним статусом і мірою престижного споживання. Поряд із збільшенням відмінностей в кількості трудових затрат при побудові поховальних комплексів представників різних соціальних груп, фіксуються і якісні зміни в характері супроводжуючого інвентаря у вищих соціальних груп. Різка збільшується обсяг престижних цінностей, які лишають у камері померлого, широкого поширення набуває практика ритуальних людських жертвувань і поховання з померлим аристократом залежних від нього за життя осіб (дружин,

наложниць, охоронців, слуг і т. д.). За матеріалами могильників у рай-нюкласових суспільствах виділяють до семи-восьми груп соціальних¹¹, від представників правлячої верхівки до відносно невеликого за кількістю прошарку рабів та осіб, що до них наближаються за своїм становищем, позбавлених засобів виробництва. Переважну більшість населення складали рядові общинники, серед яких уже помітна майнова нерівність. В осілоземлеробських суспільствах про зростаючу соціальну диференціацію свідчить і наявність типів житлової та суспільної забудови.

Складніше археологічними методами зафіксувати переростання пізньоплеменної системи організації влади і управління в ранньодержавну. Робити висновки про це слід, у першу чергу, за такими невіддільними від даного процесу явищами, як складення ранньоміських столичних центрів політичної влади, на базі яких здійснюється концентрація, перерозподіл, трансформація і споживання основної маси додаткового продукту в масштабах очолюваних ними соціальних організацій¹². Про появу ранніх форм державності можна судити і за ступенем соціально-майнової стратифікації суспільства, в свою чергу пов'язаного з рівнем престижного споживання і т. д.

Трансформація культурної субсистеми на рівні складення ранньокласових відносин визначається, в першу чергу, за появою якісних відмінностей між субкультурами знаті і пов'язаних з нею суспільних груп, з одного боку, і рядової маси населення, з іншого. Найяскравіше це помітно з появою все того ж престижного споживання верхівки, яка оточує себе предметами розкоші, створених працею місцевих ремісників чи привезених здалеку.

Особливо помітними є зміни в культурі ранньокласового суспільства, що формується, тоді, коли вони складаються в умовах тісної взаємодії з уже сформованою цивілізацією (що є характерним для всіх ранньополітичних структур помірної зони Євразії і т. д.). Економічні та культурні контакти приводять до знайомства варварів з культурою та ідеологією більш розвинутого суспільства. Останні сприймаються або фрагментарно, переважно у давнину, або переймаються системно, що є більш типовим для епохи поширення світових релігій. В обох випадках до впливів з боку культури сусідньої цивілізації, які добре простежуються за археологічними матеріалами (імпортні вироби і місцеві наслідування їм), найбільш схильна міська частина населення, що на прикладі Київської Русі було показано Б. О. Рыбаковим¹³. Разом з тим необхідно враховувати, що під сильним культурним та ідеологічним впливом сусідньої цивілізації можуть опинитися і пізньопервісні суспільства.

Поряд з цим важливим показником трансформації культурної субсистеми за археологічними даними є розвиток монументальної архітектури, а також поява писемності. Але, як давно уже відзначалось в спеціальній літературі¹⁴, у виняткових випадках те чи інше може зародитися і в епоху пізньої первісності, тоді як у деяких ранньокласових

¹¹ Бунытян Е. П. Рядовое население степной Скифии IV-III вв. до н. э.: Автореф. ... канд. истор. наук.—К., 1981; Бунытян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии.—К., 1985; Генинг В. Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV-III вв. до н. э. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.—К., 1984.—С. 215-234; Алексин В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ.—Л., 1986.

¹² Дьяконов И. М., Якобсон В. А. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империи». Проблемы типологии // ВДИ.—1982.—№ 2.—С. 3; Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока.—М., 1984.—С. 12; Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути...—С. 183; Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских градов // Земли Южной Руси в IX-XIV вв.—К., 1985.—С. 18.

¹³ Рыбаков Б. А. О двух культурах раннего феодализма // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.—М., 1970.—С. 34-48.

¹⁴ Renfrew C. Op. cit.—P. 3-7.

суспільствах воно археологічно не зафіксовано. Важливо врахувати також, що в багатьох випадках ні архітектурні пам'ятки (особливо побудовані із дерева), ні сліди писемності (якщо написи велись на недовговічних матеріалах) просто не можуть дійти до нас. Тому відсутність їх слідів ще не вказує на те, що люди того чи іншого суспільства не були знайомі з писемністю чи мистецтвом побудови величних споруд.

Складення ранньокласових відносин у цілому було пов'язане з розширенням зовнішньоторговельних зв'язків, розвитком територіально-поселенської структури і зростанням кількості та густоти населення. Але за змінами в кожній з цих сфер, взятих окремо, на рівні археологічного аналізу ще неможливо зробити остаточних висновків. Обсяг зовнішньої торгівлі у давніх майя, наприклад, був занадто обмежений, тоді як з початком епохи бронзи торгівля металами стає однією з найважливіших сторін економіки багатьох пізньопервісних суспільств.

Більш суттєвою є фіксація розвитку ранньодержавної територіально-поселенської структури, зокрема, поява ранньоміських центрів. На їх території концентруються скарби особистих коштовностей, сліди різноманітної ремісничої діяльності, залишки архітектурних споруд суспільного та культурного призначення, а поруч знаходяться могильники вищої знаті.

Поряд зі столичним центром, на базі старих племінних центрів, розвиваються дрібніші містечка, які виконували функції мікростолиць локального масштабу. З іншого боку, з'являються і поселення міського типу, що створюються державною владою з метою зміцнення її впливу і що виконують переважно одну чи кілька міських функцій, насамперед — воєнно-адміністративну. При цьому основна маса поселень зберігає минулий, сільський, патріархальний вигляд, тому вивчення лише їх могло створити ілюзію збереження первісних відносин.

Отже, із сказаного випливає, що розв'язання питання про можливість ідентифікації того чи іншого відомого нам за археологічними матеріалами суспільства передбачає розгляд останнього як автономної системи — соціального організму. Вихід на новий щабель соціально-економічного розвитку, в першу чергу, фіксується за матеріалами його столичного центру і найближчої до нього околиці — на тій території, де завдяки концентрації і редистрибуції додаткового продукту, що збирається з усього соціального організму, остаточного завершення набувають процеси урбанізації, відокремлення ремесла, соціальної стратифікації і т. д. Скромний вигляд археологічних пам'яток периферії, що експлуатується столичною знаттю, не повинен ввести в оману: саме її населення переважно і створило той додатковий продукт, який забезпечував високий рівень суспільної нерівності і престижного споживання в столиці.

Отже, ми можемо говорити про те, що за археологічними матеріалами утвердження ранньокласових суспільних відносин можна визначити лише при системному розгляді даних про якісні зрушення в економічній, соціально-політичній та культурній підсистемах, а також і зовнішній торгівлі, в характері територіально-поселенської структури соціального організму та кількості населення. Найважливішими зрушеннями, які можна зафіксувати за залишками матеріальної діяльності і які свідчать про складення ранньокласового суспільства, можна вважати: 1) відокремлення ремесла від землеробства, в помірній зоні — складення двочленної структури ремісничої діяльності, що включає виробництво як засобів виробництва і предметів озброєння, так і виробів престижного споживання; 2) поява багаторівневої соціальної стратифікації, що фіксується за поховальними пам'ятками як за відмінностями в трудових затратах, так і за цінністю супроводжуючого інвентаря; 3) розвиток феномена «двох культур» — знаті, яка широко використовує у своєму побуті престижні речі та орієнтується на моду сусідньої цивілізації (при наявності такої), і простого народу, прихильника старих традицій; 4) виникнення ранньоміських центрів, розвиток яких у вирішальній мірі визначається їх експлуатацією сільської околиці.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ РАННЕКЛАССОВЫХ ОБЩЕСТВ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Проблема становления раннеклассовых обществ является одной из ключевых при рассмотрении истории древнего населения Украины. В данной статье автор сосредоточивает внимание на рассмотрении ее двух узловых моментов. Во-первых, дается характеристика раннеклассовых обществ в целом и показывается их место в периодизации исторического процесса. Раннеклассовыми являются те общества, где эксплуатация осуществляется благодаря монополизации представителями социальной знати права на власть и перераспределение сосредоточивающегося в их руках общественного прибавочного продукта. Во-вторых, автор определяет археологически фиксируемые признаки, на основании которых исследователи могут судить о переходе конкретного общества от первобытных отношений к эксплуататорским. Рассматривая древние социальные организмы как целостные системы, он подчеркивает, что становление раннеклассовых отношений определило изменения в экономической, социально-политической и культурной подсистемах, сказалось на демографических процессах и изменениях территориально-поселенческой структуры, осью которой становится раннегородской столичный центр. Все это получает своеобразное выражение в археологических материалах и, соответственно, может быть изучено на основании последних.

Yu. V. Pavlenko

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL GROUNDS OF THE STUDY OF EARLY-CLASS SOCIETIES BY ARCHAEOLOGICAL DATA

Summary

A problem on the formation of early-class societies is one of key problems when considering the history of the ancient population of the Ukraine. The given paper concentrates attention on two main points. Firstly, early-class societies are characterized as a whole, their place in the periodization of the historical process being determined. Those societies are stated to be early-class ones, where exploitation proceeds as representatives of the social elite have monopolized the right to power and redistribution of the social surplus product concentrated in their hands. Secondly the author determines archaeologically fixed characters which permit researchers to judge on the transition of a definite society from primitive relations to exploitative ones. Considering ancient social organisms as integral systems, the author emphasizes that formation of early-class relations has determined changes in the economic, socio-political and culture subsystems, has influenced demographic processes and changes in the territorial-settling structure, whose axis has become the early town capital centre. All this is peculiarly expressed in archaeological data and thus may be studied proceeding from them.

Одержано 16.02.88 р.

Соціально-політичний аспект зв'язків скіфів з племенами Кавказького регіону

Махортих С. В.

Поява і діяльність на історичній арені іраномовних кочівників, відомих нам, головним чином, під іменем скіфів, значно впливала на хід історичного розвитку півдня Європейської частини СРСР у першій половині I тис. до н. е. Не зупиняючись детально на пам'ятках передскіфського часу, які свідчать про перші контакти з населенням Кавказу, відзначимо, що більшість власне скіфських пам'яток, виявлених на

Кавказі, датується сьогодні серединою VII-V ст. до н. е.¹ Разом з даними писемних джерел вони підтверджують присутність помадів на цій території протягом двох-трьох століть, що в свою чергу потребує уточнення Есхілового визначення Кавказу, як дороги скіфів для походів в Передню Азію. Воно, очевидно, більш вірне для території, що знаходиться на південь від Головного Кавказького хребта, тоді ж як райони Передкавказзя протягом тривалого часу були не лише плацдармом походів на південь, а й місцем мешкання якоїсь частини скіфського племінного об'єднання². Історичні долі останніх, подібно до інших кавказьких племен, були тісно пов'язані між собою, що й знайшло своє відображення в різноманітних археологічних джерелах.

У проблемі відносин скіфів з населенням Кавказу, як різних етносоціальних організмів, можна виділити ряд взаємопов'язаних аспектів: економічний, соціально-політичний та культурний, який є найбільш вивченим. Соціально-політичний аспект зв'язків скіфів з кавказькими племенами до цього часу не був предметом спеціального дослідження, хоча і порушувався в працях М. М. Погребової, В. Б. Ковалевської і, особливо, В. Б. Виноградова³. Новим поштовхом до його вивчення стали дослідження пам'яток скіфського часу на Північному Кавказі: в Прикубанні — Келермеського курганного поля (Л. К. Галаніна), на Ставрополлі — поховальних комплексів біля с. Пелагеїда та курганів біля хут. Червоне Знамя (В. Г. Петренко), в Кабардино-Балкарії — Нартанівської курганної групи (В. М. Батчаев).

Суспільному ладу скіфів присвячено багато праць з детальними історіографічними оглядами, які позбавляють нас від повторень⁴. Зараз більшістю дослідників скіфське суспільство визначається або просто як ранньокласове, або ранньокласове з тією чи іншою тенденцією розвитку — рабовласницькою чи феодальною⁵. Відзначимо, що ці визначення відносяться переважно до V-III ст. до н. е., коли в основі процесу класоутворень лежить підкорення землеробських, а частково і кочових племен, більш могутніми племенами скіфів царських. Інші вказують на необхідність діалектичного підходу до питання становлення скіфської державності, оскільки такі явища були не одноразовими актами, а тривалими процесами визрівання одних суспільних форм та відмирання інших⁶.

Відносно суспільного ладу скіфів VII-V ст. до н. е. не існує єдиної точки зору. На думку Б. М. Гракова, Д. Б. Шелова, В. Д. Блаватського скіфське об'єднання являло собою союз племен на чолі зі скіфами царськими і ладом військової демократії. Перехід до державності відбувся в кінці V — на початку IV ст. до н. е. за царя Атея⁷.

О. І. Тереножкин відносив формування скіфської держави до періоду не пізніше рубежу VII-VI ст. до н. е., відзначаючи при цьому, що жодних значних змін у суспільному ладі скіфів у ранньому і пізньому періоді їх історії не спостерігається. Відмінності між цими періодами, безперечно є, але мова повинна йти тут не про зміну первіснообщинного ладу класовим, а про різноманітні процеси, які відбуваються всередині класового, рабовласницького ладу⁸. В наступних працях скіф-

¹ Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ.—1983.— Вып. 23.— С. 44; Галаніна Л. К. Раннескифские уздечные наборы // АСГЭ.—1983.— Вып. 24.— С. 53.

² Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— Киев, 1984.— С. 100.

³ Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время.— М., 1984.— С. 42, 43; Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время.— Грозный, 1972.— 375 с.

⁴ Буянтян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии.— Киев, 1985.— С. 7-24.

⁵ Тереножкин А. И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы.— Киев, 1979.— С. 3-26; Лащук Л. П. О характере классов образования и общества ранних кочевников // ВИ.—1967.— № 7.— С. 105-121.

⁶ Шелов Д. Б. Социальное развитие скифского общества // ВИ.—1972.— № 3.— С. 78.

⁷ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.—1954.— № 36.— С. 14-18; Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 77.

⁸ Тереножкин А. И. Об общественном строе скифов // СА.—1966.— № 2.— С. 44.

ське суспільство визначається дослідником, як ранньокласове із сильною рабовласницькою тенденцією⁹. Подібною є і концепція І. М. Д'яконова та І. Алієва, які доводять існування в період передньоазіатських походів скіфського царства на Закавказзі¹⁰. Дискутуються, переважно, питання про його локалізацію, тоді як внутрішня структура даного утворення лишається практично не дослідженою. Серйозні заперечення викликають дані писемних та археологічних джерел, які використовують прихильники скіфського царства на Закавказзі, на що вже зверталась увага в працях В. Б. Виноградова, Д. О. Халілова, М. Н. Погребової.

Скіфські матеріали Кавказу, які характеризують, переважно, ранній етап скіфської історії, дають можливість приєднатися до думки, за якою скіфське суспільство епохи архаїки є військовою демократією. Про значну роль війни в житті номадів, яка разом з розведенням худоби була їх основним заняттям, свідчать не тільки зруйновані поселення місцевих мешканців, а й сам характер скіфських поховань. Будучи, переважно, осипими в курганах і часто утворюючи цілі могильники, вони являють собою поховання воїнів з багатим і різноманітним набором озброєння, предметами східного імпорту, похованнями коней, а іноді — і супроводжуваних осіб (кургаши біля хутора Червоне Знамя, с. Нартан та ін.).

Саме грабіжницькими набігами, а не переселенням чи міграцією через погіршення кліматичних умов, уявляються і скіфські вторгнення в країни Передньої Азії¹¹. Ці походи, як вважала В. А. Іллінська, не були одноразовим рейдом, а охопили все VII ст. до н. е. і залучили до себе два чи навіть три покоління¹². Безсумнівно, що характер функціонування елементів організації кочівників та співвідношення цих елементів помітно відрізнялись у різних соціально-економічних і політичних умовах. Так, в роки війни та великих переселень на перший план висувались воєнні та політичні інтереси, а інтереси скотарського господарства відходили на друге місце¹³. Тому в скіфах часів передньоазіатських походів, очевидно, слід краще вбачати професіональних воїнів, основою життя яких було насильне відчуження виготовленого продукту в осіло-землеробського населення, а не кочівників-скотарів. У зв'язку з цим стає зрозумілим незвичайний, з точки зору ландшафтного районування, потяг ранньоскіфських пам'яток на Закавказзі до його західних, центральних та високогірних областей, тоді як на степових просторах Шираку та Південно-Східного Закавказзя, нібито самою природою призначених для кочівників-скіфів, відсутні пам'ятки, які свідчать про тривале їх перебування¹⁴. Тобто, локалізація скіфських матеріалів на цій території залежала від локалізації основних суспільних, а також виробничих центрів Закавказзя, інтерес до яких і вів скіфів пими дорогами.

Привертає увагу і місцезнаходження власне скіфських пам'яток на Північному Кавказі — лісостепи (Келермес, Костромська, Ставропольські кургани) або передгір'я (Партапівські кургани), де вони знаходяться у безпосередньому сусідстві з пам'ятками місцевого населення¹⁵. Для скіфів, які повернулися з Передньої Азії і звикли жити за чужий рахунок, і відповідної цьому воєнної організації, важко було знайти зручніше місце. Політичне панування створювало номадам оптимальні умови для задоволення їх економічних потреб. Саме ж поширення скіф-

⁹ Тереножкин А. И. Общественный строй скифов.— С. 26.

¹⁰ Дьяконов И. М. История Мидии.— М.—Л., 1956.— С. 252; Алиев И. О. О скифах и скифском царстве в Азербайджане // Переднеазиатский сборник.— М., 1979.— С. 4-14.

¹¹ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы.— Л., 1974.— С. 24.

¹² Ильинская В. А. Скифы и Кавказ // АСГЭ.— 1983.— Вып. 23.— С. 25.

¹³ Марков Г. Е. Некоторые проблемы общественной организации кочевников Азии // СЭ.— 1970.— № 6.— С. 87.

¹⁴ Есаев С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники в Закавказье.— М., 1985.— С. 134-135.

¹⁵ Федорова Р. В. Результаты исследований споро-пыльцовым методом курганов Прикаспийской низменности // ИГОКМ.— 1953.— Вып. 5.— С. 155.

ських пам'яток у лісостеповій зоні та прилеглих до неї районах є, на нашу думку, особливістю раннього етапу скіфської історії не тільки на Північному Кавказі, але і в Лісостеповій Україні.

Суспільний лад місцевого населення VII-V ст. до н. е., який мав у різних районах кавказького регіону свої особливості, вивчений неповно. На Північному Кавказі (кобанська культура) Крупновим Е. Г. показана неоднорідність кобанського суспільства, наявність у ньому майнової та частково соціальної диференціації¹⁶. З великої патріархальної поступово виділялась мала сім'я. Общиною керували старші за віком, а ступінь суспільного розвитку, на якому вони знаходились на думку Е. Г. Крупнова, називався військовою демократією. Аналогічної думки відносно суспільного ладу населення Центрального Кавказу дотримується Б. В. Техов, а Дагестану — М. І. Пікуль¹⁷. Однак наявні археологічні матеріали, а також характеристика поняття «військова демократія» класиками марксизму-ленінізму, не дають для таких висновків достатніх підстав. Крім того, при розгляді соціального організму, наприклад, кобанського суспільства, необхідно враховувати внутрішні відмінності його складових підрозділів, зокрема, між мешканцями рівнинних та гірських районів, причому не тільки в заняттях, але і в способі життя, ідеології, а значить, і суспільній організації.

Більшість племен і народів, які мешкали на території СРСР у ранньому залізному віці, знаходилась на різних етапах розкладу первіснообщинного ладу, хоча в ряді місць зустрічаються класи та державні утворення, наприклад, на Південному Кавказі¹⁸. Форми, характер та рівень розвитку тих чи інших суспільних інститутів первісності були настільки різні, що розклад первіснообщинного ладу, який відбувався, очевидно, і в північнокавказьких суспільствах у період, що розглядаємо, не вів з необхідністю до встановлення ладу військової демократії.

За визначенням Ф. Енгельса, військовою вона називається тому, що «...війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя, а грабіж більш легким і навіть почеснішим, ніж творча праця»¹⁹. За археологічними матеріалами видно, що основними заняттями більшості населення кобанської культури були землеробство і скотарство. Вони разом із різноманітними ремеслами склали основу не тільки їх існування, а й, очевидно, тих нечисленних «кінних дружин» або воєнізованої верхівки суспільства, які, судячи за даними могильників, існували у кобанців у скіфський час²⁰. Знахідки в окремих похованнях зброї (яка відома і в могильниках передскіфського часу) не суперечать сказаному, і, можливо, пояснюються складною зовнішньополітичною ситуацією, а також тісними контактами з кочівницьким світом. У зв'язку з цим розглянемо племена гірських районів Кавказу, як північного, так і південного схилів. Останні, як відзначалось ще Страбонем, близькі номадам не тільки укладом життя, а й споріднені з ними (XI, 3, 3). Пояснюється це, можливо, тим, що основним типом господарських занять населення високогірних зон було відгінне скотарство, а розміщення основних зимових пасовиськ на рівнині було важливим фактором, що впливав на напрям етнокультурних контактів. Зі специфікою виробничої діяльності горян, можливо, пов'язана і їх надмірна «войовничість» (також відзначена авторами), яка робила мешканців гірського Кавказу найбільш ймовірними (з числа місцевого населення) учасниками скіфських набігів на південь. Привертає увагу і активне використання скіфами під час передньоазіатських походів центральнокавказьких перевалів, що добре підтверджується матеріалами з Дигорії, Тлійського та Брильського могильників. Звичайно, ці перевали були менш зручними і прохідними, ніж Дербентський прохід, який ви-

¹⁶ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа.— М., 1960.— С. 331.

¹⁷ Техов Б. В. Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв. до н. э.— М.— 1980.— С. 4; Пікуль М. И. Эпоха раннего железа в Дагестане.— Махачкала, 1967.— 174 с.

¹⁸ Пиотровский Б. Б. История и культура Урарту.— Ереван, 1944.— 364 с.

¹⁹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Твори.— 1964.— Т. 21.— С. 159.

²⁰ Крупнов Е. И. Указ. соч.— С. 315.

користовувався протягом усього року²¹. Однак, тут поряд із «спорідненим» населенням локалізувались могутні металургійні центри, інтерес до продукції яких відігравав чималу роль у виборі цього шляху.

Певною своєрідністю за рядом причин, і, в першу чергу, близького сусідства грецьких міст-держав, виділявся суспільний лад населення Північно-Західного Кавказу. Дослідники погоджуються з думкою, що в меотів зберігався родоплемінний лад на стадії його розкладу (Л. І. Лавров, Д. П. Калістов), хоча для наступних етапів у їх соціальному розвитку помітно ряд істотних змін, аж до утворення класового суспільства (В. П. Шилов, К. Ф. Смирнов). М. В. Анфімов вважає, що понад тисячолітній період розвитку соціально-економічного ладу меотів значно змінився, що основна течія історичного процесу протікала на місцевому ґрунті, а матеріали розкопок поселень із залученням раніше відомих знахідок із багатих курганів дозволять підійти до вірного розв'язання питання про соціальний лад населення Прикубання в цей період²². Але підхід, а саме інтерпретація Кубанських курганів як меотських, а також думка про те, що меоти та скіфи знаходились на одному, хоча і близькому ступені суспільного розвитку (особливо, якщо йде мова про конкретні суспільства, а не окремі групи іншоплемінників, які в силу тих чи інших причин приєдналися до одного з них), є суперечливими. Нещодавні розкопки Келермеського некрополя, що виявили на одному могильному полі поховання двох етнічних груп, скіфської та меотської, а також Нартанівських курганів із супроводжуваними похованнями з числа місцевих жителів, не залишають сумніву в різноетнічній належності похованих у них індивідів. На це вказують і дані поховального обряду (зовсім не кавказького походження) та поховального інвентаря, який, незважаючи на змішаний характер, має типово скіфські риси²³. З іншого боку, не можна всі могили під курганами насипом оголошувати кочівницькими, наприклад, Нестерівські чи Урус-Мартанівські. Ретельний аналіз всього культурного комплексу (обряду та інвентаря) достатньо впевнено дає можливість говорити про їх кавказьку етнічну належність²⁴. Питання в іншому, а саме — в яких відносинах знаходились скіфи з племенами кобанської та ряду інших кавказьких культур?

Про соціальний лад закавказьких суспільств, які вступали в безпосередні контакти зі скіфами, в історичній літературі не існує єдиної думки. Період цей у деякій мірі перехідний: для нього характерні поява на Закавказзі нових етнічних елементів, порушення певної стабільності життя, притаманній для попередньої епохи, утворення нових об'єднань та союзів²⁵. На території Західної Грузії до VI ст. до н. е. відноситься утворення ранньокласового Колхідського царства, яке за словами Г. А. Мелікішвілі, було невеликим острівцем серед оточуючого його населення, яке все ще жило в умовах родоплемінного ладу²⁶. Головною галуззю матеріального виробництва Колхіди, основою її економіки було сільське господарство.

На прилеглих до Центрального Закавказзя районах процес розвитку місцевого суспільства супроводжувався інтенсивним розкладом первіснообщинного ладу, а також створенням єдиного політичного об'єднання споріднених племен, наслідком чого було утворення в другій половині I тис. до н. е. Східно-Грузицького царства²⁷. Певна роль у його політичній історії належала, очевидно, осілим на території Ібе-

²¹ *Виноградов В. Б.* О скифских походах через Кавказ // Сборник статей.— Грозный. 1964.— С. 38.

²² *Анфимов И. В.* К вопросу о населении Прикубанья в скифскую эпоху // СА.— 1949.— XI.— С. 241-269.

²³ *Галанина Л. К.* К проблеме взаимоотношений скифов с меотами // СА.— 1985.— № 3.— С. 156-165; *Батчаев В. М.* Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии.— Нальчик, 1985.— С. 46.

²⁴ *Виноградов В. Б.* Указ. соч.— С. 82.

²⁵ *Погребова М. Н.* Указ. соч.— С. 10.

²⁶ *Меликишвили Г. А.* К истории древней Грузии.— Тбилиси, 1959.— С. 251.

²⁷ *Меликишвили Г. А.* Указ. соч.— С. 266-283.

рії скіфам, які займали високе становище в ієрархічній структурі Іберійського царства²⁸.

У Східному Закавказзі сліди активної діяльності скіфів відсутні. Дуже мало відомо нам і про суспільний лад місцевого населення: утворення союзів племен відноситься до початку залізного віку, а суперечності, які розвивались всередині первісної общини, сприяли розпаду первіснообщинного ладу²⁹.

Області Південного Закавказзя — Араратська рівнина, гірські райони Арагацу, узбережжя о. Севан, і, очевидно, район Зангезура входили до складу колись могутнього Ванського царства³⁰. В культурі Вірменії VII-VI ст. до н. е. чітко простежуються два складових елементи: урартський та місцевий, східновірменський. Падіння Урарту та союз з мідянами відкрили широкі можливості для самостійного розвитку племен, остаточної перемоги вірменського етнічного елементу.

Таким чином, навіть короткий огляд точок зору про суспільний лад населення Кавказу VII-V ст. до н. е. показує, що рівень і характер соціально-економічного розвитку тих чи інших регіональних підрозділів були різними: одні знаходились на стадії розкладу первісносуспільних відносин (Центральний та більша частина Південного Кавказу), інші підійшли до створення перших державних утворень (Північно-Західний Кавказ, Центральне Закавказзя). Основу господарств, залежних від природно-географічного середовища, складала землеробство (на Закавказзі, мабуть, поливне) та скотарство (у високогірській зоні — яйлажного типу). Всі ці особливості розвитку місцевих суспільств необхідно враховувати, оскільки вони впливали на їх відносини зі скіфськими племенами.

Крім того, розглядаючи зв'язки скіфів з кавказькими племенами, не можна забувати про їх опосередкованість відносинами, переважно скіфів, з давньсхідними класовими державами, зокрема з Ассірією та Урарту, які відібрали не тільки в предметах матеріальної культури (Келермес, кургани біля хут. Червоне Знамя), але і в області соціально-ідеологічних уявлень. Одним із наслідків передньоазійських походів було перетворення племінного вождя в східного царя з усіма його прерогативами³¹. Це підтверджується наявністю поховань представників вищого прошарку скіфського суспільства, виявлених у деяких курганах VII-VI ст. до н. е. Прикубання і Ставрополля. «Царська» належність останніх проявляється не лише в пишному, по-новому обставленому поховальному обряді і спорудах (храм вогню, масові поховання коней), але і в появі в скіфському мистецтві антропоморфних зображень і сюжетів, покликаних ствердити ідею посилення царської влади³². Однак, на даному етапі скіфської історії процес оформлення станів скіфської аристократії, в тому числі й царської, мабуть, був ще досить далеким від свого завершення, що також знайшло своє відображення в згаданих вище похованнях: нестійкості та строкатості поховального обряду, перехідному, зооантропоморфному характері зображень скіфського мистецтва.

Характер та напрям стосунків скіфів із кавказькими племенами відрізнялись як за часом, так і різними районами регіону. На Північному Кавказі період перших контактів супроводжувався далеко не мирними відносинами, які для місцевих мешканців мали трагічні наслідки (Сержень-Юртівське та Дербентське поселення і т. д.). Однак, в VI ст. до н. е. рівнина та прилеглі райони передгір'їв знову вкриваються густою сіткою місцевих могильників та поселень, вказуючи тим самим на зміну політичної ситуації в краї на більш стабільну³³.

²⁸ Погребова М. Н. Указ. соч.— С. 20, 21.

²⁹ История Азербайджана.— Баку, 1958.— Т. 1.— С. 25.

³⁰ Пиотровский Б. Б. Указ. соч.— С. 79; Погребова М. Н. Указ. соч.— С. 11.

³¹ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы.— С. 35.

³² Артамонов М. И. Сокровища саков.— М., 1973.— С. 235; Бессонова С. С. Религиозные представления скифов.— Киев, 1983.— С. 81, 84.

³³ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ.— С. 78.

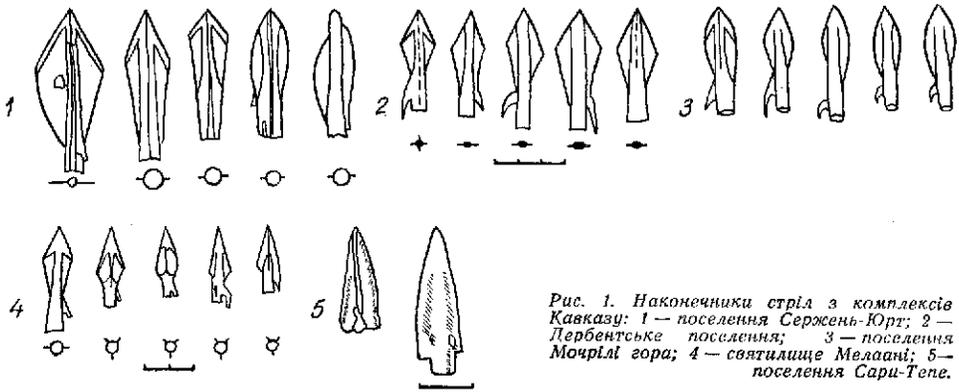

Рис. 1. Наконечники стріл з комплексів Кавказу: 1 — поселення Сержені-Юрт; 2 — Дербентське поселення; 3 — поселення Мочрлі-гора; 4 — святилище Мелаані; 5 — поселення Сари-Тепе.

На території Закавказзя відносини скіфів з автохтонним населенням також не були однаковими. На відміну від Західного Закавказзя, де немає жодних підстав бачити якісь особливі потрясіння, розруху, в районах, розміщених на схід від Арагві, відбулись події, що припинили життя ряду поселень³⁴. Можливо, ці відмінності були хронологічними, як і на Північному Кавказі, хоча можливі й інші пояснення. Розібратися в цьому питанні допоможе вивчення елементів скіфської матеріальної культури з обох боків Головного Кавказького хребта. Так, наприклад, на основі порівняльного аналізу скіфських наконечників стріл, виявлених на згаданих вище побутових пам'ятках, можна гадати про динаміку та етапи поширення скіфів на Кавказі. Найбільш ранні їх зразки представлені на Сержені-Юртівському і Дербентському поселеннях. Це наконечники ромбічних та асиметрично-ромбічних обрисів, характерні для передскіфського і ранньоскіфського періодів (VIII — перша половина VII ст. до н. е.) (рис. 1, 1, 2). Дволопатеві стріли з овальним обрисом пера, а також трилопатеві і тригранні, які датуються в межах VII-VI ст. до н. е., знайдені на поселеннях Мочрлі-Гора, Ховлегора, святилищі Мелаані (рис. 1, 3, 4). До V-IV ст. до н. е. можуть бути віднесені бронзові трилопатеві наконечники з поселення Сари-Тепе (рис. 1, 5). Безсумнівно, наведені приклади свідчать про різночасовість подій, які привели до їх появи на вказаних пам'ятках, про кілька набігів чи походів, а, можливо, і різнокультурну залежність населення, яке брало в них участь.

Одним з найважливіших джерел вивчення зв'язків скіфів з населенням Кавказу є матеріали поховального обряду північно-кавказьких могильників. Так, при дослідженні Келермеського курганного поля Л. К. Галаніною відзначена наявність на одному могильнику двох різноетнічних кладовищ — скіфського та меотського, причому (що важливо) обидві групи населення, незважаючи на тісний політичний союз, зберегли вірність своїм традиціям в області релігійно-ідеологічних поглядів, що й відбилося в поховальному обряді³⁵. Пояснення цьому явищу, очевидно, слід шукати в ранній історії меотів, тісно пов'язаній з кочівниками передскіфського періоду.

Зовсім протилежні результати дають поховальні комплекси біля с. Пелагеїда Ставропольського краю. Скіфська стріла в черепі похованого, яма з вбитими чоловіками, на думку В. Г. Петренка, вказує на якісь трагічні події, що також мали місце в ході цих відносин³⁶.

Степовий вплив у поховальному обряді місцевих племен Центрального та Північно-Східного Кавказу є ще одним наслідком контактів. Так, за підрахунками В. Б. Виноградова побічні риси поховального

³⁴ Погребова М. Н. Указ. соч.— С. 42, 43.

³⁵ Галаніна Л. К. К проблеме взаимоотношений скифов с меотами // СА.— 1985.— № 3.— С. 156-165.

³⁶ Петренко В. Г. Погребальные комплексы...— С. 155-164.

обряду (поховання під курганним насипом, витягнуте на спині трупопокладення кістяків і т. д.) в могильниках споконвічних племен складають близько 10-11%³⁷.

Соціально-політичний аспект зв'язків скіфів з кавказькими племенами можна простежити і за аналізом супроводжуваних поховань з ряду курганів Передкавказзя. Так, під поховальним шатром у різних шарах насипу Костромського кургану VII-VI ст. до н. е. виявлено 7 кістяків, що лежали витягнуто на спині, головою на схід; ще 2 кістяки лежали на верхніх уступах вхідної ями³⁸. Основне поховання, хоча і було здійснене в катакомбі, нічим іншим (трупопокладення, орієнтація, відсутність інвентаря в могилі) не відрізнялось від супроводжуваних, вказуючи тим самим на їх етнічну, можливо, і соціальну близькість. У Нартанівській курганній групі VII-V ст. до н. е. відкрито 9 парних поховань у квадратних ямах, причому другий кістяк кожної пари, на думку авторів розкопок,— залишки соціально-залежної особи (наложниці або слуги) з числа місцевого кобанського населення³⁹. Близькі супроводжувачі поховання «скорчеників» відомі і в Куларинських курганах VI-V ст. до н. е.⁴⁰ Ще одне супроводжуваче поховання «рабині» виявлено в одному з найбільших курганів № 4 Гойтинської групи V ст. до н. е. Жіночий кістяк лежав витягнуто на спині, головою на захід, у спеціальній прибудові до центральної могили⁴¹. Наведеними прикладами вичерпаний короткий перелік супроводжуваних поховань у кочівницьких курганах Передкавказзя. Цікаво відзначити, що в ранньоскіфських пам'ятках з інших територій, зокрема, Дніпровського лісостепового Право- та Лівобережжя подібні поховання теж нечисленні⁴².

Можливо, в епоху скіфської архаїки цей «обряд» не набув значного поширення. Число супроводжуваних поховань збільшується в V-IV ст. до н. е. і пов'язане із змінами в структурі скіфського суспільства. Цю думку підтверджують і згадані вище Нартанівські кургани, матеріали з Північного Причорномор'я.

Слід відзначити різноманітність «видів» супроводжуваних поховань, оцінювати які необхідно з врахуванням багатьох факторів: розміщення кістяка відносно основного поховання (в окремій поховальній споруді, у вхідній ямі, в одній могилі з основним похованням, в рові, під крепідою і т. д.); поховального обряду, за яким воно влаштоване (трупопокладення, орієнтація, наявність чи відсутність інвентаря, його склад); співвідношення основного і супроводжувачого поховання за статеві-віковими та соціально-етнічними характеристиками. Ці поховання є різновидністю парних або колективних поховань, спільним для яких є те, що поховані в них люди, знаходячись у певній залежності від основного похованого, вільно чи примусово розділяли їх долю. Ця залежність могла бути як чисто соціальною, так і результатом міжетнічних сутичок і міжстатусної залежності. Невелика серія розглянутих вище поховань демонструє ці два види залежності. Так, супроводжувачі поховання Костромського та Гойтинського курганів відповідають основним вимогам кочівницького поховального обряду, відрізняючись одне від одного лише деталями, а саме спорудженням для супроводжуваних осіб в V-IV ст. до н. е. окремих поховальних споруд (Гойти).

В Куларинських та Нартанівських курганах такі поховання влаштовувались з дотриманням поховальних традицій кобанської культури, на що вказує скорчене положення кістяків, їх орієнтація, яскраво виражений місцевий вигляд супроводжувачого інвентаря, тим самим вказуючи на їх відмінну від основних поховань етнічну належність. Лише сама скорченість кістяків не є показником приниженого становища супроводжуваних похованих. Відомі приклади, коли основні похо-

³⁷ Виноградов В. Б. Указ. соч.— С. 93.

³⁸ ОАК за 1897 год.— СПб., 1900.— С. 14.

³⁹ Бачаев В. М. Древности предскифского и скифского периодов.— С. 46.

⁴⁰ Виноградов В. Б. Указ. соч.— С. 58.

⁴¹ Маркович В. А. Скифские курганы у с. Гойты // СА.— 1965.— № 2.— С. 160-173.

⁴² Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось.— Кисев, 1981.— С. 76.

вання представлені скорченими, а супроводжуючі — витягнутими кістками, тобто, у кожному конкретному випадку відповідають поховальним звичаям свого етноплемінного об'єднання⁴³.

Наявність супроводжуючих поховань у деяких курганах скіфської знаті не є свідченням широкого розповсюдження рабства у скіфів. Високий суспільний статус значної частини супроводжуючих осіб вже відзначався дослідниками⁴⁴. З іншого боку, традиція супроводжуючих поховань існувала у багатьох племен та народів від майкопської культури до Київської Русі⁴⁵. З появою ж рабства, рабів вже не вбивали, тому Ф. Енгельс і називає його прогресом порівняно з попередніми етапами розвитку людської історії⁴⁶. Хоча рабство в скіфському суспільстві носило домашній патріархальний характер⁴⁷, однак, у своєму розвитку воно, очевидно, пройшло ряд послідовних етапів: від випадкових форм поневолення (VII-VI ст. до н. е.) до успадкованих форм рабства, яке, судячи за характером супроводжуючих поховань, мало місце у скіфів в V-IV ст. до н. е.

Для кращого розуміння природи супроводжуючих поховань коротко зупинимось на джерелах рабства у Скіфії, яких, очевидно, було два: зовнішнє та внутрішнє. До першого більшість дослідників відносять війни та набіги з метою захоплення здобичі, в тому числі і невольників, а оскільки у номадів їх використовували переважно в домашньому господарстві, то для цього виду робіт найбільш придатними були жінки. Діти, народжені від скіфа та невольниці, були другим джерелом патріархального рабства, для якого, на думку М. І. Дьяконова, не характерне самовідтворення патріархальних рабів⁴⁸. Псевдо-Гіпократ свідчить про те, що вільні скіфянки через свою огрядність були безплідними, тоді як одного зв'язку з наложницею було достатньо, щоб вона завагітніла (SC. I, с. 62-63). Сказане не означає, що у скіфів не було вільнонароджених дітей, але, очевидно, у них існували і неповноправні, в силу обставин народження, групи населення, головним чином, діти і підлітки, поховання яких переважали серед супроводжуючих скіфську знать⁴⁹. У зв'язку з цим цікавою є одна з версій писемної розповіді про повернення скіфів на батьківщину після передньоазійських походів, коли їм довелося вести нову війну, на цей раз — зі своїми власними дітьми, які досягли юнацького віку⁵⁰. Не виключено, що дана версія є ще одним підтвердженням наявності у скіфів соціальної категорії напіввільних-напіврабів, які в силу та під тиском звичаїв скіфського суспільства повинні були супроводжувати свого батька чи його близьких у потойбічний світ, однак, очевидно, не завжди добровільно, що й приводило до конфліктів.

Етнографічні матеріали вказують на існування аналогічного інституту у багатьох народів. У туарегів діти, народжені від туарега та рабині, вважались вільними, але не наслідували стахових прав батька⁵¹. Слуга міг оженитися тільки з дозволу господаря, в той час як пастухи лишались одинаками. Складна ієрархія залежного населення спостерігається у давньоіндійському суспільстві, де серед рабів виділяється 7 родів: взяті в полон, той, що служив за утримання, і, в тому числі,

⁴³ Ельницький Л. А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н. э.— М., 1964.— С. 50, 53.

⁴⁴ Грантовский Э. А. Проблемы изучения общественного строя скифов // ВДИ.— 1980.— № 4.— С. 128-154; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII-IV вв. до н. э.— Киев, 1983.— С. 136.

⁴⁵ Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века.— М., 1975.— С. 212; Археология Украинской ССР.— Киев, 1986.— Т. 3.— С. 414.

⁴⁶ Енгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 20.— С. 176.

⁴⁷ Бунятян Е. П. Указ. соч.— С. 122.

⁴⁸ Дьяконов И. М. Рабы, илоты и крепостные в ранней древности // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 22.

⁴⁹ Мозолевский Б. Н. Скифский «царский» курган Желтокаменка // ДСС.— Киев, 1982.— С. 219.

⁵⁰ Грантовский Э. А. Указ. соч.— С. 150.

⁵¹ Першиц А. И. Общественный строй туарегов Сахары в XIX в. // Развитие родового строя и формирование классового общества.— М., 1968.— С. 320-355.

народжений в домі свого господаря та ін.⁵² В індіців Північної Америки діти від співжиття вождів з рабнями вважались напіврабами, напіввільними і носили тавро рабства протягом кількох поколінь⁵³. Зрозуміло, запропонована інтерпретація відноситься лише до однієї групи супроводжуваних поховань і, звичайно, не повинна переноситись на інші, які потребують спеціального розгляду.

Питання про супроводжувачі поховання пов'язане з важливим питанням про форми експлуатації як всередині скіфського об'єднання, так і при його відносинах з іншими племенами. Адже саме спосіб експлуатації є однією з найважливіших і найбільш характерних ознак, за якими можна визначити формаційну належність суспільства⁵⁴.

Обмежені економічні можливості екстенсивного скотарства та військової переваги над осілими і напівосілими сусідами сприяли розвитку в кочових суспільствах, в тому числі і скіфському, особливої ситуації, яку, на думку А. І. Першиця, можна назвати переважанням або високою питомою вагою зовнішньоексплуаторської діяльності⁵⁵. Під останньою розуміють найбільш примітивні форми відчуження додаткового, а іноді і необхідного продукту: воєнні пограбування, контрибуція і, особливо, данина. У зв'язку з цим цікаве повідомлення Страбона (VII, 4, 6), де протиставляється два види діяльності номадів, очевидно, характерні для різних періодів скіфської історії: розбій і війна, які ведуться вже не для наживи, а для отримання данини для задоволення щоденних життєвих потреб.

У сучасній літературі данництво визначається, як особлива примітивна форма експлуатації, не тотожна ні з рабовласництвом, ні з феодалізмом, і яка виникає при розкладі первіснообщинного ладу⁵⁶. Більшістю дослідників (М. І. Артамонов, О. І. Тереножкін та ін.) воно визначається провідною формою експлуатації у скіфів. Серед його основних рис, як специфічної форми експлуатації, виділяються такі: 1) данництво не є окремим способом виробництва; 2) данники мають власні знаряддя виробництва і експлуатуються шляхом позаекономічного примусу, який поширюється не на окремих осіб, а на весь колектив; 3) данники і отримувачі данини не інтегровані у складі одного етнічного чи соціального організму: по-перше, вони належать до різних племен або народів; по-друге, в них може бути різна соціальна структура. Крім того, часто маючи більш стабільну і стійку економічну базу, ніж кочові суспільства, об'єднання «підвладних племен» розвивались за своїми власними законами, зберігаючи самостійність у внутрішньому житті, маючи свої військової підрозділи, знать і т. д. Підтвердження сказаному є в археологічних матеріалах, які свідчать про існування у кавказьких племен самобутньої матеріальної культури, а, значить, і свого соціального організму, тобто, і етносу.

На закінчення кілька слів про амазонок на Кавказі. Високе становище жінки в кочівницьких суспільствах, не тільки савроматів, але і скіфів, а також номадів середньовіччя, пов'язується дослідниками зі специфікою господарського ладу кочівників, частими набігами та війнами, які забирали найбільш «боездатну» частину населення⁵⁷. Однак, досі практично не розглядалось питання про становище жінки в кавказьких суспільствах, хоча антична, та й наступні традиції локалізують амазонок саме на Кавказі⁵⁸. Цікаві дані про жінок-воїнів містить Нар-

⁵² История Таджикиского народа.— М., 1963.— Т. 1.— С. 567.

⁵³ Аверкиева Ю. П. Рабство у индейцев Северной Америки.— М.; Л., 1941.— С. 87.

⁵⁴ Златковская Т. Д. О формах эксплуатации в Европейских раннеклассовых обществах // В. И.— 1968.— № 7.— С. 102.

⁵⁵ Першиц А. И. Некоторые особенности классового образования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов // Становление классов и государства.— М., 1976.— С. 290.

⁵⁶ Першиц А. И. Указ. соч.— С. 291, 292.

⁵⁷ Смирнов А. П. Скифы.— М., 1966.— 184 с.; Плетнева С. А. Средневековые «амазонки» в Европейских степях // Археологические памятники лесостепного Подонья и Приднепровья I тысячелетия до н. э.— Воронеж, 1983.— С. 9-20.

⁵⁸ Косвен М. О. Амазонки // СЭ.— 1947.— № 2.— С. 33-59.

тівський епос. Намагаючись простежити джерела цієї історичної традиції, В. О. Кузнецов вважає, що ймовірний час написання сюжетів про амазонок — середина і друга половина I тис. до н. е.⁵⁹ Своє обґрунтування ця дата, яка включає, мабуть, і першу половину I тис. до н. е., знаходить і в археологічних джерелах. Так, в одному з кам'яних ящиків VI ст. до н. е. Кам'яностеського могильника було знайдено поховання жінки середнього віку з багатим набором інвентаря, в тому числі і зброї⁶⁰. Ще два жіночих поховання зі зброєю виявлено на Келермеському курганному полі⁶¹. Два вищезгадані поховання, а також поховання жінки на Хабардинському могильнику у Дагестані⁶², супроводжувались похованням коня. Зображення жінок-вершниць з підкресленими статевими ознаками, піднятим для метання списом і щитом у руках є на бронзовому поясі з Астхі-Блурра⁶³. На ньому ж зображена колісниця, у візку якої стояла озброєна жінка. Подібна «батьльна» сцена з колісноцею відома на культовій посудині I тис. до н. е. з Диліжану⁶⁴.

Привертає увагу і кам'яна скіфська стела із Замай-Юрту (Чечено-Інгушетія), яка за своїми деталями і формами близька до згаданих та інших кавказьких жіночих зображень (рис. 2). Не виключено, що тут ми маємо справу з першим кам'яним зображенням жінки-воїна. На правомірність такого припущення вказують не лише середньовічні кочівницькі, але й більш ранні північно-кавказькі аналогії, зокрема, кам'яна жіноча статуя епохи бронзи з Екібулака в Дагестані⁶⁵. Жіноча кам'яна скульптура відома в скіфський час і в меотів Прикубання⁶⁶. Затрудняючись при визначенні, кому належала Замай-Юртівська стела (скіф'янки чи місцевій войовниці), з повною впевненістю можна говорити про існування «амазонок» і в кавказькому середовищі. Пояснюється це, очевидно, тісними контактами з номадами і складним зовнішньополітичним становищем, яке на думку С. О. Плетнєвої, сприяло «воскресінню» в ті чи інші історичні періоди матриархальних звичаїв і установ⁶⁷.

В запропонованому нами викладі знайшли відображення далеко не всі сторони соціально-політичного аспекту скіфо-кавказьких відносин. Наша праця — лише одна з перших спроб його спеціального вивчення, яке може і повинно бути продовжене.

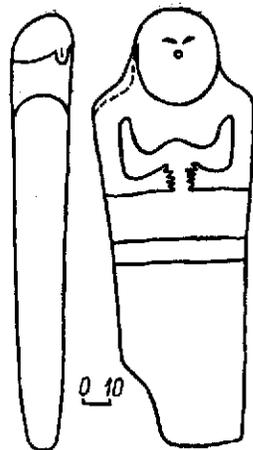

Рис. 2. Скіфська скульптура з Замай-Юрти (Чечено-Інгушетія).

⁵⁹ Кузнецов В. А. Нартский эпос и некоторые вопросы истории осетинского народа.— Орджоникидзе, 1980.— С. 45-65.

⁶⁰ Акритас П. Г. Археологические работы в Кабарде в 1954 г. // УЗ КБНИИ.— Нальчик, 1955.— С. 42.

⁶¹ Галанина Л. К. Указ. соч.— С. 161.

⁶² Пикунь М. И. Указ. соч.— С. 43.

⁶³ Есаян С. Древняя культура племен северо-восточной Армении.— Ереван, 1976.— С. 244.— Табл. 157.

⁶⁴ Там же.— С. 238.

⁶⁵ Гаджиев М. Г., Мамаев М. Каменное антропоморфное изваяние из Экибулака // Древние памятники Северо-Восточного Кавказа.— Махачкала, 1977.— С. 56.— Рис. 1.

⁶⁶ Шульц П. Н., Наверотский Н. И. Прикубанские изваяния скифского времени // СА.— 1973.— № 4.— С. 189-204.

⁶⁷ Плетнева С. А. Указ. соч.— С. 19.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОТНОШЕНИЙ СКИФОВ С ПЛЕМЕНАМИ КАВКАЗСКОГО РЕГИОНА

Общественное устройство скифов эпохи архаики соответствует определению Ф. Энгельса строя военной демократии. В скифах времени переднеазиатских походов, большей частью, следует видеть не кочевников-скотоводов, а профессиональных воинов, основу существования которых, наряду с разведением скота, составляло насильственное отчуждение производственного продукта у оседлоземледельческого населения. Это обусловило распространение скифских памятников в близком соседстве с местными памятниками в зоне северокавказской лесостепи и прилегающих к ней районах.

Социально-политическое развитие местных племен в разных районах кавказского региона имело свои особенности, что во многом определяло их взаимоотношения со скифами. Важным источником изучения рассматриваемого вопроса являются данные ряда северокавказских могильников, а также сопровождающие погребения в кочевнических курганах Предкавказья. Число последних увеличивается к V в. до н. э., что связано с дальнейшими изменениями в структуре скифского общества, и не обязательно свидетельствует о значительном распространении рабства у скифов. Разнообразие «видов» сопровождающих погребений предполагает различную этносоциальную принадлежность погребенных. Археологические материалы VII-V вв. до н. э. указывают также на существование в местной кавказской среде женщин-воительниц.

S. V. Makhortykh

SOCIO-POLITICAL ASPECT OF SCYTHIAN RELATIONS WITH TRIBES OF THE CAUCASIAN REGION

Summary

Social order of Scythians of the archaic epoch corresponds to the definition given by F. Engels to the military democracy system. During the Fore-Asian marches Scythians ought to be considered professional warriors rather than nomadic cattle-breeders as their life was maintained not only by cattle-raising but also by forced alienation of products from settled-agricultural population. This has accounted for distribution of Scythian monuments in close neighbourhood with local ones in the North-Caucasian forest-steppe and in regions adjacent to it.

Socio-political development of local tribes in different Caucasian regions had its own peculiarities, which determined rather significantly their relations with Scythians. Data from a series of North-Caucasian sepulchres, as well as accompanying burials in nomadic mounds of Forecaucasus are an important source to study the problem of concern. The number of accompanying burials increases by the 5th cent. B. C., which is a result of further changes in the structure of the Scythian society and does not obligatorily testify to a considerable distribution of slavery in Scythians. Diversity of "types" of accompanying burials shows different ethnosocial attribution of the buried. Archaeological data of the 7th-5th cent. B. C., show existence of women-warriors in the Caucasian locality.

Одержано 27.10.86 г.

До визначення етнічної належності Фарзоя та Інісмєя

Симоненко О. В., Лобай Б. І.

Імена Фарзой та Інісмєй відомі лише за єдиним джерелом — ольвійськими монетами¹. Ряд авторів² вважає цих володарів пізньоскіфськими царями, від яких певним чином залежала Ольвія, що відбивалося в карбуванні нею монет з ім'ям сюзерена³. Іншої думки дотримується П. О. Карішковський⁴. Пізніше його підтримали Д. Б. Шелов та М. Б. Щукін⁵. Фарзой та Інісмєй за П. О. Карішковським були проводирями сарматських угруповань (племен? племінних об'єднань?), що мешкали на захід від Ольвії, в дністро-дунайських степах. Датою правління Фарзоя П. О. Карішковський вважав 60-70-ті роки н. е., Інісмєя — час, близький до 80 р. н. е. В. О. Анохін уточнює останню дату 77/78—78/79 рр. н. е.*

Одним з основних та, на нашу думку, істотних аргументів П. О. Карішковського є наявність на монетах Фарзоя та Інісмєя тамгоподібних знаків. Дійсно, тамги цього часу широко відомі та характерні саме для сарматів, тоді як пізньоскіфських немає⁶. Крім цього, дивним є те, що імена пізньоскіфських царів, які якимось чином впливали на політику Ольвії, не зустрічаються ні серед епіграфічних пам'яток міста, ні серед матеріалів Неаполя — столиці пізньоскіфської держави, ні серед численних історичних джерел цього часу.

Ще одним підтвердженням сарматської належності, якщо не обох царів, то Інісмєя, є виявлення в 1984 р. експедицією Вінницького краєзнавчого музею в кургані 2 біля с. Пороги Ямпільського району Вінницької області поховання заможного сармата (розкопки Б. І. Лобая). В катакомбі в дерев'яному саркофазі було поховано шляхетного воїна в гаптованій золотом одязі. До складу інвентаря входили золота гривна і браслет, срібні фібули, меч у декорованих золотом піхвах, два пояси із золоту гарнітурою, лук та сагайдак зі стрілами, кинджал, срібний келих, дві амфори. В цьому кургані виявлено і поховання шляхетної сарматки.

Серед інвентаря поховання воїна є кілька речей з нанесеними на них тамгами: на золотих платівках парадного поясу (рис. 1, 3) та на зворотній стороні одного з накопечників портупейного поясу (рис. 1, 2). На срібному келиху з ручкою у вигляді постаті коня нанесено три тамги: одна на денці (рис. 1, 1) та дві на ручці — на плечі (рис. 1, 7) та крупі (рис. 1, 6) коня. Ще одна тамга на золотій платівці прикрашала

¹ Карішковський П. О. З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї // АП УРСР.— К., 1962.— Т. XI.— С. 102-103.

² Орешников А. В. О монетах скифских царей с именем города Ольвия // ЗОАО.— Одесса, 1890.— Т. IV.— С. 14-24; Экскурсы в область древней нумизматики // НС.— 1915.— Т. III.— С. 15-21; Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 138; Розанова Н. П. Монеты царя Фарзоя // МИА.— 1956.— № 50.— С. 206-207; Раевский Д. С. К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э.— II в. н. э.) // ВДИ.— 1973.— № 2.— С. 110 и сл.; Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов.— Киев, 1979.— С. 197.

³ Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— Киев, 1982.— С. 73-76.

⁴ Карышковский П. О. З історії греко-скіфських відносин...— С. 119-120; Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя...— С. 76.

⁵ Щукін М. Б. Царство Фарзоя. Эпизод из истории Северного Причерноморья // СГЭ.— 1982.— № 47.— С. 35 и сл.; Шелов Б. Д. Северное Причерноморье 2000 лет назад.— М., 1975.— С. 127.

⁶ Висловлюємо подяку В. О. Анохіну за консультацію з цього питання.

⁷ Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья.— Киев, 1959.— С. 17-18; Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья.— Киев, 1975.— С. 53 и сл.

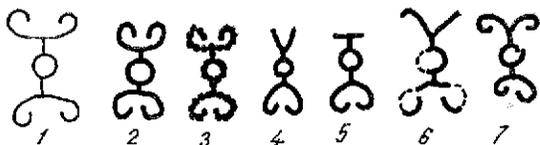

Рис. 1. Тамги з поховання біля с. Пороги: 1) денце келиха; 2) портупейний пояс; 3) парадний пояс; 4) гривна; 5) піхви меча; 6) круп коня; 7) плече коня. (1-5 — у натуральну величину; 6, 7 — збільшено).

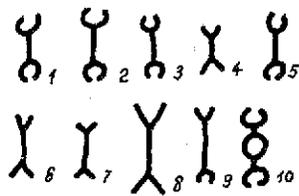

Рис. 2. Тамги Фарзол (1-9) та Інісмея (10) (за П. О. Каршиковським).

піхви меча (рис. 1, 5). На вилці кіньської голівки — наконсчнику гривни — також вміщено тамгу (рис. 1, 4).

Знаки на платівках парадного поясу виконано в техніці псевдозерні, і прямовисні риски, що відходять від центрального кола, тут передано кульками. На наконсчнику портупейного поясу, платівці піхов та гривні тамги виготовлені з плаского золотого дроту. Знаки на келиху прокреслено різцем, до того ж тамга на плечі коня зроблена недбало — центральне коло розірване і його край заходить один за один, волоти нижньої частини не симетричні (рис. 1, 7). Певно, через мініатюрність знаку нанести його чітко було важко. Тамга на крупі коня дуже потерта, деякі частини її збереглися не повністю (рис. 1, 6).

Тамги, вміщені на поясах та денці келиха, повністю тотожні тамзі монет Інісмея (рис. 2, 10). Решта знаків, маючи спільну нижню частину, неоднакові у верхній. В одному випадку це горизонтальна риска (меч), у другому — кут вершиною вниз (гривна, круп коня), в третьому — волоти, що розходяться під гострим кутом (плече коня). Всі варіанти відомі серед численних знаків Північного Причорномор'я.

Тамга, що нанесена на гривні, дещо відрізняється від інших. Волоти її нижньої частини сходяться під гострим кутом, надаючи їй серцеподібної форми (рис. 1, 4). Але в цілому схема знаку витримується.

Вважається встановленим, що однакова нижня частина складних сарматських царських знаків символізувала правлячу династію⁷. В цьому разі на тамгах Інісмея, що вміщені і на монетах, і на речах з поховання, незмінна нижня частина є, швидше, родовим символом, а верхня — іменним⁸. Отже, на тамгах з поховання поблизу с. Пороги родовий знак династії Інісмея, але іменна частина всіх знаків різна. В одному випадку (пояси, келих), вона повністю відповідає тамзі на монетах Інісмея, в інших (меч, гривна, ручка келиха) відмінна від них. Інакше кажучи, знаки на поясних платівках та келиху встановлюють належність цих речей Інісмею, а знаки на мечі та гривні вказують, що їх власниками були вихідці з роду Інісмея, які носили інші імена.

Розглянемо тепер самі речі з вміщеними на них тамгами. Їх набір, на нашу думку, не випадковий.

Загальновідомою є сакральна та інвеститурна роль меча в ідеології стародавніх іранців. Незаперечним є і обожнювання меча та його культова функція у скіфів⁹. Крім цього, на думку дослідників, меч у скіфів відігравав роль соціального символу, що вказував на належність його власника до вищої верстви касті воїнів¹⁰. На жаль, джерел, що висвітлюють роль меча у сарматів, мало. Але, враховуючи близькість походження та іранську належність обох народів, можна і треба припускати певну подібність їхніх ідеологічних поглядів. Нечисленні історичні свідчення підтверджують доцільність цього припущення. Це, наприклад, повідомлення Клімента Олександрійського про шанування меча савроматами¹¹ та Амміана Марцелліна: «В аланів голій меч втикають

⁷ Драчук В. С. Системы знаков... — С. 62.

⁸ Там же. — С. 62.

⁹ Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. — Киев, 1983. — С. 45-50.

¹⁰ Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — С. 153.

¹¹ Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1948. — № 2. — С. 442-541.

у землю і вклоняються йому як Марсу...»¹². Таким чином, ці повідомлення вміщуються в хронологічний діапазон з II ст. до н. е. (Евдокс, інформатор Климента Олександрійського) по IV ст. н. е.

Археологічні джерела теж підтверджують цю точку зору. Так, на півноскопському Усть-Альмінському городищі знайдено плиту із зображенням меча¹³. Останнім часом трапилися знахідки мечів на перекриттях могил прохорівського часу в Дніпропетровській та Запорізькій областях¹⁴, в насипу кургана з Донецької області¹⁵. Відомо, що розташування речей в могилі було зумовлене поховальним ритуалом і елемент випадковості тут виключено. Ймовірно, перераховані випадки теж є відображенням культу меча, що існував у сарматів.

Не менш показовим є і другий предмет з тамгою — гривна. І в персів, і в скіфів вона була не стільки предметом матеріальної цінності, скільки символом належності до певної соціальної верстви¹⁶. Доказом належності до високого соціального рангу є, наприклад, наявність у царському жіночому похованні Товстої Могили гривен і у цариці, і в її дитини. Безсумнівно, таке ж саме соціальне навантаження мали і сарматські гривни.

Іншими предметами з зображеннями на них тамгами (причому тамгами Інсмєя) є парадний та портупейний пояси. І тут наявність їх це випадкова. Інвестиційна роль пояса в іранському світі відбита у багатьох джерелах. Оперізування носило характер присвячувального акту (наприклад, обряд Упанаяна у ведичному ритуалі)¹⁷. За однією з версій Геродота про походження скіфів, Геракл залишає змієногий богині лук та пояс (курсив наш — О. С., Б. Л.) з умовою, що царем скіфів стане той з його синів, хто зуміє натягнути лук та оперізуватись поясом із золотою чашею на кінці пряжки¹⁸. Г. І. Мелюкова відзначила, що у грецькому оригіналі вжитий термін, що означає бойовий панцирний пояс¹⁹, тобто знову таки річ, що має відношення до верстви воїнів — однієї з вищих в іранському суспільстві. У сарматів панцирні пояси, як вид озброєння, не були розповсюджені, тому у культовій та обрядовій практиці міг фігурувати просто прикрашений (або виділений якимось іншим чином) пояс. Проте, якщо один із знайдених у похованні парадних поясів не має відношення до зброї, то інший — портупейний, і система кріплення на ньому меча простежується досить чітко. Сам він прикрашений золотою набивною гарнітурою та має характерні звисаючі з обох боків пряжок ремінці із золотими окуттями (на одному з них і нанесено тамгу), подібні більш пізнім аланським та тюркським поясам. Показово, що в наступні періоди (VI-VIII ст.) набірні пояси у степових кочовиків також були ознакою соціальної належності²⁰.

Ще одним предметом з тамгою є срібний келих з зооморфною ручкою. Культова роль подібних посудин в індо-іранському світі ви-

¹² Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям классических и византийских источников.— Киев, 1899.— С. 46.

¹³ Высотская Т. Н. Некоторые аспекты духовной культуры населения Усть-Альминского городища // Античная и средневековая археология.— Свердловск, 1984.— С. 135.

¹⁴ Ковалева И. Ф., Марина З. П., Шалобудов В. Н. Отчет об археологических исследованиях в зоне орошения в Днепропетровской области в 1984 г. // НА ИА АН УРСР.— 1984/14 б.— Ф. э. 21459.— С. 64.— Ф. э. 4.— С. 26; Отрощенко В. В., Рассамкин Ю. Я. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1985 г. // НА ИА АН УРСР.— 1985/4.— Ф. э. 21581.— С. 26.

¹⁵ Моруженко А. А., Санжаров А. М., Посредников В. В. Отчет о раскопках курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Амвросиевского, Марьинского, Первомайского и Славянского районов Донецкой области. 1983 г. // НА ИА АН УССР.— 1984.— Ф. э. 20943.— С. 23.

¹⁶ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья.— Киев, 1968.— С. 138; Мозолевский Б. М. Товста Могила.— Київ, 1979.— С. 212.

¹⁷ Бессонова С. С. Указ, соч.— С. 23.

¹⁸ Лагышев В. В. Известия... // ВДИ.— 1947.— № 2.— С. 260.

¹⁹ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ.— 1964.— Д1-4.— С. 74.

²⁰ Распопова В. И. Поясной набор Согда VII-VIII вв. // СА.— 1965.— № 4.— С. 90; Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА.— 1967.— № 142.— С. 161.

знається беззаперечною. Чаша фігурує серед священних дарів, що їх одержали скіфи, в обох варіантах етногонічної легенди Геродота²¹. Вона згадується серед священних предметів у середньоазійських са-ків²². Дослідники вважають, що чаша символізувала жрецькі функції²³.

Чаші з коштовних металів, а також дерев'яні, оздоблені золотом, досить широко репрезентовані в скіфських та савроматських старожитностях. Безумовно, споріднені із скіфами іраномовні сармати мали схожі ідеологічні уявлення, що беруть свій початок ще з доби пізньої бронзи, з часів індо-іранської спільності. У цьому зв'язку є показовими нечисленні аналогії келиху з Порогів — золоті посудини зі станиці Мігулінської та Хохлача. Якщо перший знайдено випадково, то другий — у похованні царського рангу. Очевидно, перераховані посудини несли таке ж змістове навантаження, що і священні чаші скіфів.

На денці келиха з Порогів зображена тамга Інісмея (рис. 1, 1). На плечі і крупі коня, у вигляді якого виконано ручку, — тамги з аналогічною нижньою частиною; верхні ж частини їх різні. Таким чином, всі три знаки мають спільну родову частину і різну іменну. На перший погляд, наявність трьох різних знаків на келиху викликає підив — який же з них означає власника? Адже належність келиха одній особі, а ручки — двом іншим є абсурд. Але, по-перше, немає упевненості, що ми адекватно трактуємо термін «іменна частина», тобто цілком може бути, що він не несе інформацію про ім'я в сучасному змісті цього слова, а означає якусь групу (клан? коліно?). По-друге, келих, як священний предмет, міг по черзі належати особам та передаватись у спадщину або при складанні ними своїх повноважень. За спільною нижньою частиною всіх знаків краще прийняти гіпотезу про успадкування. Цікаво, що ступінь збереженості всіх трьох знаків різний. Найбільше зношений і потертий знак на крупі коня, трохи краще зберігся знак на плечі і зовсім не постраждав знак на денці. Чи так вони співвідносяться і хронологічно — важко сказати, але ж потертість ручки може пояснюватись і тим, що за неї постійно бралися. До співвідношення всіх знаків між собою ми ще повернемося, поки що необхідно відзначити безсумнівний зв'язок цих трьох тамгів, що мають спільну нижню частину, яка означає рід Інісмея.

Таким чином, царські тамги з поховання вміщені на речах, які визначають високий соціальний статус небіжчика. А наявність серед них тамги Інісмея (або рода Інісмея) вказує на прямий зв'язок поховання з цим царем. Принадно було б припустити, що в кургані біля с. Пороги поховано самого Інісмея (але ж дата могили — остання чверть I ст. н. е. — збігається з датами правління Інісмея). Для одержання певних висновків треба проаналізувати зв'язок між тамгами і відношення їх до того чи іншого предмета поховання.

Вихідним пунктом цього аналізу є припущення про семантику савроматських царських тамгів, про що згадувалось вище. Його доцільність доказується порівнянням тамгів боспорських царів Савромата II, Ріскупоріда II, Ріскупоріда III. Дійсно, нижня частина їх лишається незмінною, варіює лише верхня (рис. 3, 1-3). Таке ж явище спостерігається і на знаках з Порогів.

За нашою гіпотезою, тамги на поясах і келиху можуть свідчити про належність цих речей Інісмею. За цією умовою меч і гривна належали особам його роду, але тим, що носили інші імена. Хто були їх власниками і в яких відносинах вони знаходились з Інісмеєм, при наявному стані джерел впевнено стверджувати важко. Для цього необхідно хоча б знати, чи могли такі речі, як гривна, бути подаровані їх власникові, чи він міг в цьому разі носити меч і гривну, що позначені чужими знаками, і що ці знаки тоді означали тощо. Всі ці припущення ми можемо висловити лише апріорно, тому що жодних історичних джерел такого роду в нас немає. Д. С. Раєвський слушно вважає, що

²¹ Латышев В. В. Известия... // ВДИ.— 1947.— № 2.— С. 259-260.

²² Латышев В. В. Известия... // ВДИ.— 1949.— № 1.— С. 292.

²³ Бессонова С. С. Указ. соч.— С. 21.

в скіфській обрядовій практиці фігурували предмети, що згадані в священному переказі: лук і чаша²⁴. Вище вже йшлося про роль пояса, меча і гривни як показників високого соціального статусу. Ми вагаємося дати однозначне пояснення розподілу знаків на сакральних предметах з поховання. Пропонується кілька тлумачень: 1) Інісмей мав кілька ім'єн (або титулів), і тоді тамги з різною верхньою частиною репродукують їх; 2) меч, келих та гривна були передані в спадщину, або ж як дари, і тоді це — знаки родичів або попередників Інісмея; 3) знаки з іншою верхньою частиною означають якесь підлегле Інісмею становище їхніх носіїв, і в цьому разі меч і гривна висловлювали головування Інісмея над носіями знаків, що вміщені на цих речах.

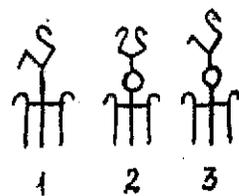

Рис. 3. Тамги боспорських царів: 1) Реметалка, 2) Савромат II, 3) Ріскупорід III.

Звернемося тепер до зв'язку Інісмея з Фарзоєм. Виходячи з дати монет, останній безпосередньо передував першому. Наявність тамги на монетах Фарзоя також вказує на його сарматську етнічну належність²⁵. Цікавий збіг елементів, що повторюються на обох тамгах. Так, нижня та верхня частини тамги Інісмея тотожні таким на більшості монет Фарзоя (рис. 2, 1-5). Крім цього, кілька знаків Фарзоя іншого типу мають таку ж верхню частину, як тамга Інісмеєвого роду на гривні з Порогів. Не мають відповідності серед тамгів Фарзоя знаки на мечі та фігурці коня, крім тотожності їх нижньої частини з нижньою частиною Фарзоевих тамгів. Але сама схема знаків обох царів принципово єдина, в тамзі Інісмея лише центральне коло відрізняє її від деяких тамгів Фарзоя. Безсумнівно, семантика та змістове навантаження обох знаків пов'язані між собою. Це примушує припустити не тільки односторонність Фарзоя і Інісмея, а ще й їхні родинні відносини. Цікаві думки підказує спостереження за мінливістю знаків Реметалка та Савромата II (який, як відомо, був сином першого). В тамзі Савромата II з'являється кільце та ще один відросток, а рештою вона повторює схему тамги батька. Тож чи не був Фарзой батьком Інісмея? Адже утворення тамги Інісмея йде аналогічним способом — до тамги Фарзоя додається кільце. Але, хоча хронологічно таке припущення досить вірогідне, ми ж таки не стверджуємо цього остаточно, насамперед, через нерозробленість питання про семантику тамгоподібних знаків.

Деяку ясність в питання про належність знайдених в Порогах тамгів та їхнє змістове навантаження може внести відоме поховання катафрактарія в Рошава Драгана²⁶. На наверші меча з цієї могили вміщено кілька знаків, два з яких аналогічні тамзі Інісмея на монетах та поясах, а один — знакові на піхвах меча з Порогів. Поховання датується другою половиною I ст. н. е.²⁷, тобто є синхронним могилі з Порогів. Щодо його етнокультурної атрибуції немає єдиної думки. Так, М. Б. Щукін вважає його сарматським²⁸, а Х. Буюклієв стверджує, що воно належить представникові місцевої знаті²⁹. Дійсно, хоча в могилі є речі і сарматського виробництва, та поховальний обряд аж ніяк не сарматський. Ймовірно, це поховання місцевого шляхетного дружинника — сучасника сарматських рейдів в Мезію кінця 60-х років н. е. (як вважає М. Б. Щукін), або періода боротьби Доміціана з сарматами на Дунаї, як це здається нам (Х. Буюклієв вважає, що це був римський офіцер, фракієць за національністю).

²⁴ Раевский Д. С. Очерки...— С. 162.

²⁵ Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя.— С. 76.

²⁶ Николов Д., Буюклієв Х. Тракійски могили гробове от Чаталка, Старозагорско // Археология.— 1967.— № 1.— С. 19 та ін.

²⁷ Буюклієв Х. Тракійският могилиск некропол при Чаталка, Старозагорский окръг // Разкопки и проучвания.— София, 1986.— Кн. 10.— С. 45.

²⁸ Щукін М. Б. Царство Фарзоя...— С. 37.

²⁹ Буюклієв Х. Указ. соч.— С. 43.

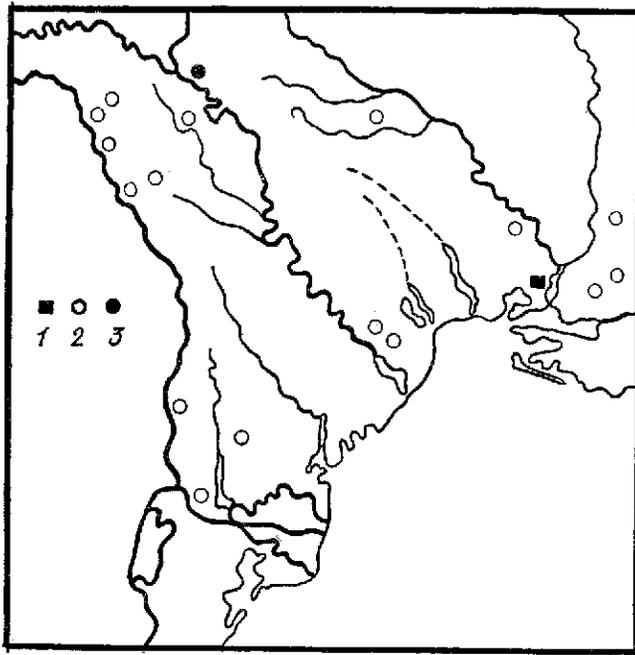

Рис. 4. Сарматські поховання I ст. н. е. в Північно-Західному Причорномор'ї. Умовні знаки: 1 — Ольвія; 2 — поховання I ст. н. е.; 3 — біля с. Пороги.

Хоча навряд чи це був сармат, слід відзначити, що меч з цього поховання безумовно сарматський. На це вказують не лише тамги на наверші, але й тип меча³⁰, і наконечники піхов, виконані в звіриному стилі. Аналогічні зображення тварин широко репрезентовані в сарматських пам'ятках Причорномор'я, волго-донських степів та Північного Кавказу³¹. Так або інакше, зв'язок і цих тамгів з сарматським середовищем Північно-Західного Причорномор'я є очевидним. Розглянуті тамги належали пануючому сарматському роду Інісмей, що підтверджується наявністю однієї з них на його монетах.

Таким чином, одержано археологічне підтвердження гіпотези про сарматську етнічну належність царів Фарзоя та Інісмей. Ще одним аргументом на користь цього ствердження є топографія знахідок монет — всі вони (за винятком однієї) знайдені на захід від Ольвії³², на землях, де синхронних пізньоскіфських пам'яток немає, винятком є лише поселення та могильник Молога II³³. Але за географічним становищем та через поодинокість подібних пам'яток на цій території навряд чи можна ставити їх у зв'язок з діяльністю Фарзоя та Інісмей. Сарматські ж поховання цього часу в дністро-дунайських степах досить численні і добре відомі³⁴ (рис. 4). Знахідка поховання шляхетного сармата з тамгами, що аналогічні монетним, на Дністрі підтверджує думку про те, що і Фарзой, і Інісмей були сарматськими вождями.

³⁰ Шилов В. П. Запорожский курган (к вопросу о погребениях аорской знати) // СА.—1983.—№ 1.—С. 189.

³¹ Маниевич А. П. Находка в Запорожском кургане (к вопросу о сибирской коллекции Петра I) // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.—М., 1976.—С. 164-191.

³² Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя.—С. 77.

³³ Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I-IV вв. н. э.—Киев, 1984.—С. 55-113.

³⁴ Дзиговский А. Н. Сарматские памятники степей Северо-Западного Причерноморья // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.—Киев, 1982.—С. 83-91.

К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ФАРЗОЯ И ИНИСМЕЯ

В 1984 г. у с. Пороги Ямпольского района Винницкой области Б. И. Лобай было исследовано два захоронения знатных сарматов. В одном из них на священных для иранцев предметах — поясах, чаше, мече и гривне — обнаружены тамги, тождественные тамгам на монетах царя Инисмея, которые чеканились в Ольвии в конце I в. н.э. Наличие этих тамг подтверждает гипотезу о том, что Фарзой и Инисмей были не позднескифскими, а сарматскими царями.

A. V. Simonenko, B. I. Lobai

ON DETERMINATION OF ETHNIC ATTRIBUTION OF FARZOI AND INISMEI

S u m m a r y

Two burial places of noble Sarmatians near vil. Porogi (Yampolsky Distr., Vinnitsa Region) were studied by B. I. Lobai in 1984. In one of them he succeeded to find tamgas on subjects that were considered as sacred for Iranians: belts, bowl, sword and grivna. Those tamgas were identical to tamgas on coins of tsar Inismeï that were minted in Olbia late in the 1st cent. A. D. Existence of these tamgas has confirmed the hypothesis that Farzoi and Inismeï were not Late-Scythian tsars, but Sarmatian ones.

Одержано 16.12.86

Римські традиції в містобудуванні та архітектурі античних міст Північно-Західного Причорномор'я

Крижицький С. Д.

Є думка, і добре обгрунтована, що римські традиції справили великий вплив на всі сторони життя античних міст Північно-Західного Причорномор'я. Практично апріорно ця теза переноситься також на архітектуру та містобудування. Однак, вивчення відомих матеріалів вказує на дещо інше. З метою розкриття цього питання спочатку коротко торкнемось проблеми прояву римських архітектурних традицій взагалі.

У містобудуванні ці традиції виявлялись у виборі місця під забудову, характеристикі планування в цілому, виникненні форумів, високому рівні розвитку благоустрою, типовому розташуванні головних вулиць тощо. У фортифікації — в появі типу римського військового табору, розробці прийомів влаштування кастеллумів, специфічних способах планування, конструкцій та об'ємних рішеннях оборонних комплексів. В культовій архітектурі — в появі характерних типів римських храмів, їх об'ємних та ордерних розв'язаннях. У цивільній архітектурі — в появі нових типів споруд, пов'язаних з функціонуванням адміністрації, виборчих органів; споруд для глядачів — театрів, одейонів, базилік тощо; терм та інших будівель, принципово відмінних в архітектурному відношенні від грецьких споруд аналогічного призначення, особливо за ордером та конструкціями. В архітектурі житлових будинків — у появі нових типів, зокрема, атріумних та атріумно-перистильних, виникненні багатоповерхових інсул. В садибній — у розвитку типів *villa rustica*, *villa pseudo urbana*, в появі типу *villa urbana*. В ордері — в появі модифікації доричного — тосканського ордера, в розробці характерних форм, зокрема, корінфського ордера; появі композитних і фігур-

них капітелей; у поспленні декоративності ордерів. В інженерних спорудах — у розвитку будівництва акведуків, водогінних та каналізаційних систем, будівництві мостів і доріг. У будівельній техніці і конструкціях — поширенням випаленої цегли та гідравлічних розчинів; у появі, так званого «римського бетону», тобто монолітних конструкцій, принципово нових для Греції, в нових типах кладок, величезному поширенні склепистих і купольних конструкцій, розробці гіпокаустів та ін. Цей перелік можна було б продовжити, диференціювавши його, крім того, за основними періодами римської історії. Обмежимось, однак, сказаним і підкреслимо тільки найхарактерніші риси римської архітектури вцілому. Це, насамперед, її утилітарність, тверезий інженерний розрахунок, найвищий для античної епохи, вцілому, розквіт будівельної техніки та конструкцій, високий ступінь типізації конструкцій і регулярність планувальних вирішень, геометризація форм декора, помпезність. У даному випадку йшла мова про власне римську, ширше — італійську архітектуру, тобто про максимальне вираження її особливостей.

Звичайно, у провінціальной архітектурі подібна квінтесенція римських традицій не знаходила повного відображення, навіть і в таких центрах, як Олександрія Єгипетська, Антіохія, Ефес, Пергам та інші, де відбувався контакт римської культури з досить високо розвиненими і близькими за своїм характером культурами місцевого походження. Тут відбувалося найяскравіше змішання традицій.

Ще в меншій мірі римські традиції знаходили відображення в північних районах Імперії — в Британії, Подунав'ї та інших районах. Тут переважно поширювалися традиції містобудування та фортифікації, окремі типи споруд і храмів, особливості декора та прийомів будівельної техніки. Тут створювалося те, що прийнято називати римськими провінціальними традиціями містобудування та архітектури. Досить яскраві приклади цьому — центри Папнонії, такі, як Карнунтум або Аквінкум. Відсутність у подібних зонах контактів досить високою мірою еллінізованого населення, не кажучи вже про автохтонно-еллінський шар, зумовлювала перелічені особливості. Таким чином, можна сказати, що в цій зоні контактів римська архітектурно-містобудівна традиція виступає, в основному, у відносно чистому, хоч і обмеженому, вигляді, але зрозуміло, і з неминучими елементами варваризації, а також такого явища, яке в модернізованому розумінні кваліфікується як смаківщина.

Третій рівень контактів — в основному, міста Північного і Західного Причорномор'я. Ці міста-держави, в яких переважало місцеве грецьке населення, тобто населення, давно відірване від метрополій, а також еллінізоване варварське населення, мали хоч і не такий високий потенціал архітектурно-містобудівного розвитку, як міста Греції, однак досить значний. Тут традиції римської або скоріше римської провінціальной архітектурно-містобудівної школи набули найменшого відображення серед перелічених зон контактів і сприяли виробленню на місцевій, переважно грецькій окраїній, основі деяких змішаних не дуже сильних традицій.

У галузі містобудування римські традиції в Північно-Західному Причорномор'ї проявились головним чином у зміні структури міст — появі і будівництві цитаделей (Ольвія, Херсонес, Тіра), планування яких досліджено недостатньо. Що ж до планувальної структури решти міст, вона, судячи за археологічними даними, зазнавала змін, не пов'язаних з римською містобудівною традицією. Не відомі досі в Північно-Західному Причорномор'ї і залишки комплексів форумів. Не підвищився також ступінь регулярності забудови та благоустрою міст у їх історичних частинах поза стінами цитаделей. Пояснення цьому явищу слід шукати, очевидно, в тому, що в регіоні, який розглядається, римляни (звичайно, в широкому розумінні цього терміна) не заклали практично жодного нового міста. А в старих центрах існували свої, досить високо розвинені, містобудівні традиції.

Найістотніше в Північно-Західному Причорномор'ї провінційно-римські традиції відбиті на фортифікації, хоча і тут вони в значній мірі нашаровувались на елліністичну основу. Це, передусім, будівництво цитаделей, поява типу тимчасового військового табору. На городищах Ольвійської округи поява дерев'яно-земляних укріплень — ровів та валів з палісадами, типу фортечної стіни з утрамбованою глиною між кам'яними цацирями, поєднання ровів і стін, спорудження подвійних воріт з коридором тощо.

Серед культової архітектури поки що в Північно-Західному Причорномор'ї не відкрито рештків *in situ* жодного храму чи олтаря, які за типом можна було б пов'язати з римською традицією. Хоча за латинськими написами відомо про існування і будівництво як в Ольвії, так у Херсонесі і Тірі храмів Зевса¹, Аполлона Простата² і Матері Богів³, а також святилищ, зокрема, Зевса⁴ та ін. в Ольвії, Богині Діви та Афродіти в Херсонесі⁵. Цілком імовірно, що типологічною основою цих храмів були елліністичні типи. Тому про римський вплив можна говорити лише на окремі ордерні архітектурні деталі, що походять головним чином з Херсонеса і значно менше — з Тіри та Ольвії. Ці деталі, переважно, представлені фрагментами різних карнизів, капітелями іонічного і коринфського ордерів⁶, а головне — капітелями тосканського (або греко-доричного) ордера, архітектурними деталями малих форм. Однак стильова характеристика цих деталей розроблена недостатньо, у зв'язку з чим тут може йти мова не тільки про романізацію, а й про варваризацію форм. Інакше кажучи, про характер романізації в цій галузі архітектури поки що слід говорити досить обережно. Ряд архітектурних деталей з Ольвії, які можна віднести до перших століть нашої ери, здебільшого носять елліністичний характер, хоч є і досить яскраві винятки. Особливо слід відзначити серію баз грецько-доричного ордера з Тіри, особливості яких дуже близькі до зразків з міст Паннонії.

Щодо архітектури цивільних споруд з яскраво вираженою римською типологією, мова поки що може йти тільки про терми, відкриті в натурі в Херсонесі й Хараксі, а з написів відомі й в Ольвії. Вони подібні до римських терм, в основному, використанням технологічної схеми, конструкціями і матеріалами. Що ж до розмірів, конкретних типів, набору приміщень, декора — являють собою спрощений провінційальний варіант, який досить близько нагадує терми Паннонії. Рештків будь-яких цивільних споруд іншого призначення з виразною римською традицією в Північно-Західному Причорномор'ї ще не знайдено. При цьому слід підкреслити, що навіть і театр, відкритий у Херсонесі, який виник в елліністичний час і проіснував до IV ст. н. е.⁷, за своїм об'ємним вирішенням належить до типу грецьких театрів.

Хоча, безумовно (у всякому разі в містах з римським прошарком), в античних містах Північно-Західного Причорномор'я мали існувати — хай і нечисленні — будинки типових римських ордерних схем, атріумні або атріумно-перистильні, але поки що рештків їх *in situ* не виявлено. У всіх відомих з розкопок житлових будинків, за одним-двома винятками, використовувались об'ємно-планувальні типи більш раннього часу, або типи, які мали відхилення, пов'язані з виробничою діяльністю гос-

¹ *Dio Chrys.*, XXXVI // SC. — I. — С. 174.

² Надписи Ольвії (1917-1965). — Л., 1968. — 70-85; IPE; I². — 80-115, 175.

³ IPE, I². — 192.

⁴ Надписи Ольвії (1917-1965). — 45; *Латышев В. В.* Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. — С. 168.

⁵ *Strab.*, VII, IV, 2; IPE, I². — 440; *Пичикян И. Р.* Малая Азия — Северное Причерноморье // Античные традиции и влияния. — М., 1984. — С. 226-227.

⁶ *Карасев А. Н.* Архитектура // АГСП. — 1955. — С. 194, 195; *Крыжицкий С. Д.* Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — Киев, 1985. — С. 164; *Домбровский О. И., Паршина Е. А.* Архитектурные детали античного Херсонеса // СХМ. — Симферополь, 1961. — II. — С. 84 и сл.; *Пичикян И. Р.* Указ. соч. — С. 248 и сл.

⁷ *Домбровский О. И.* Античный театр в Херсонесе. (Раскопки 1954-1958 гг.) // СХМ. — Симферополь, 1960. — С. 29-36.

подаря будинку, або, наприклад, як у деяких будинках Козирки — з елементами деградації або варваризації⁸. А ті елементи, які можна трактувати як романізацію будинкобудування, що виявились у появі типу будинків з скседрою, в розвитку симетрії планувальних вирішень⁹, з'являються набагато раніше перших століть нашої ери — в пізньоелліністичний час. Невідомі в Північно-Західному Причорномор'ї і рештки будь-яких багатоповерхових інсул.

На відсутність романізації в типології споруд вказує також і те, що донині тут невідомий тип *villa urbana*, що ж до типології *villa rustica* і *villa pseudorustica*, то їх генезис, очевидно, логічніше пов'язувати з традицією будівництва садиб більш раннього часу.

Разом з тим, здається можливим бачити прояв провінціальних римських традицій у появі, зокрема, в Ольвії, типу курганних поховань з монументальними крєпідами і двокамерними склепами, перекритими циліндричним склепінням. Ці склепи, що датуються II-III ст. н. е., синхронні часові підкорення Ольвії наміснику провінції Нижня Мезія. Їх пряма генетична лінія від склепів Ольвії елліністичного часу, як кам'яних, так і вирізаних у лесі, а також від земляних склепів перших століть нашої ери, сумнівна. Це стосується і конструкцій, і типології, оскільки кам'яні склепи Ольвії перших століть нашої ери, на відміну від більш ранніх двокамерних, перекриті розпірними напівциліндричними склепіннями. Певну аналогію цим склепам можна бачити у склепах типу XVII із Том, що датуються IV ст. н. е. (?)¹⁰. До традицій римських колумбаріїв Риму і провінцій I-II ст. н. е.¹¹ близькі також херсонеські вирубні склепи з нішами для встановлення урн.

У конструкціях і будівельній техніці романізація проявилася головним чином у поширенні гіпокаустів, розпірних арочних і склепистих конструкцій (але, як видно, при відсутності аркад), обмеженому використанні випаленої цегли та цем'янкових або вапняних розчинів для мурування стін. Поява цем'янкових розчинів, однак, відноситься ще до пізньоелліністичного часу, коли вони застосовувались у виноробнях. А принципово новим є використання цих розчинів у муруванні. Поява розпірних склепів у Північно-Західному Причорномор'ї теж відноситься ще до елліністичного часу (в Ольвії, можливо, навіть до кінця IV ст. до н. е.)¹². Провінціальний римсько-фракійський (Одес, Каллатіс) вплив у цьому разі слід зв'язувати зі значно ширшим використанням цієї конструкції, з застосуванням її, зокрема, у термах. Спеціально слід підкреслити відсутність у Північно-Західному Причорномор'ї характерних римських кладок — різних типів, так званої, нормальної кладки (елементи останньої зустрічаються тільки у деяких ділянках оборонних стін Херсонеса (куртина 19, башта 21)¹³), а також римського бетону з облицюванням каменем у техніці інцерт або ретикулат.

Певне відображення римська провінціальна традиція знайшла і в декорі. Так, судячи за рештками фресок та рельєфних карнизів з Козирського городища, при загальній близькості їх до пізньо-елліністичних малоазійських традицій, вони мають досить багато спільного з фресками Паннонії. Відоме в Північно-Західному Причорномор'ї застосування також облицювальних плиток з мармуру, ордерних деталей малих форм — баз, фустів, капітелей, які використовувались, судячи з їх невеликих розмірів, у декорі інтер'єрів багатих будинків.

⁸ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.—IV в. н. э.).— Киев, 1982.— С. 93 и сл.

⁹ Крыжицкий С. Д. Указ. соч.— С. 49 и сл.

¹⁰ Barbu V. Din necropole Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca Romană // SCIV — 1971.— Т. 22.— N 1.— Р. 63-65.

¹¹ Webster G. The Roman imperial army of the first and Second centuries A. D.— London, 1969.— Р. 237.

¹² Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени.— К., 1974.— С. 50.

¹³ Гриневич К. Э. Стены Херсонеса Таврического // Хсб.— Севастополь, 1927.— 4. II.— Вып. II.— Черт. 10, 17.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що провінціальні римські архітектурно-містобудівні традиції знайшли максимальне відображення тільки у фортифікації та появі нових типів споруд, таких, як терми. На інших сторонах ці впливи практично майже не торкнулись суті тих чи інших основ архітектурно-будівельної та містобудівної діяльності, хоча і знайшли деяке відображення в декорі.

Чисто римська традиція повною мірою, очевидно, не проявилася практично у жодному центрі Північно-Західного Причорномор'я. Тут можна говорити (за винятком цитаделей, про які нам мало що відомо) тільки про окремі елементи і типи. А як змішану традицію слід розглядати переважно лише провінціально-римські впливи в галузі конструкцій, ордера і декора на місцеву грецьку основу.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ

РИМСКИЕ ТРАДИЦИИ В ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВЕ И АРХИТЕКТУРЕ АНТИЧНЫХ ГОРОДОВ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье впервые в историографии суммируются данные об использовании в градостроительстве и архитектуре Ольвии, Херсонеса и Тира в первые вв. н. э. принципов провинциально-римской строительной техники. На основании критического — археологического и архитектурного — анализа планировки городов, памятников оборонительной, культовой и жилой архитектуры, автор приходит к выводу о том, что римская архитектурно-строительная традиция в полной мере в Северо-Западном Причерноморье не успела проявиться. Наиболее ощутимым оказалось влияние римской градостроительной теории и строительной практики в фортификационных сооружениях и новых для региона типах построек, таких как термы и др., а также частично в конструкциях и декоре.

S. D. Kryzhitsky

ROMAN TRADITIONS IN TOWN-BUILDING AND ARCHITECTURE OF ANTIQUE CITIES OF THE NORTH-WESTERN BLACK SEA TERRITORY

Summary

It is the first case in the historiography to summarize data on usage of principles of the province-Roman building technique in town-building and architecture of Olbia, Hersones and Tyra in the first centuries A. D. Proceeding from the critical analysis (both archaeological and architectural one) of planning to towns, monuments of defense, cult and dwelling architecture a conclusion is made that the Roman architecture-building tradition had no time to become completely established in the North-Western Black Sea territory. The effect of the Roman town-building theory and practice proved to be the most appreciable in the fortifications and in such buildings (new for the region mentioned) as termas and so on, partially in designs and decor.

Одержано 28.01.88 р.

Фанталівський укріплений район в історії Боспорського царства

Толстіков В. П.

Фанталівський півострів в античний період був одним із островів архіпелагу. З півночі його територія (яку я надалі буду називати «Фанталівський острів») обмивалась водами Азовського моря — Меотиди, з заходу — Керченською протокою Кімерійського Боспору, а з півдня — Таманською затокою і стародавньою протокою, залишками якої служить низовина, що пролягла від Ахтанізівського лиману. Ще в XIX ст. вона поєднувалась протокою Суботин Єрик з північно-східною частиною Таманської затоки¹. На південь від острова лежав Фанагорійський острів і Кепи², відділений, в свою чергу, Таманською затокою і стародавнім, нині пересохлим, рукавом ріки Кубані — Антикита, від ще одного острова, на якому знаходилось місто Гермонаса і святилище Афродіти-Апатур³.

Фанталівський острів, що займав виняткове стратегічне та економічне положення, безсумнівно, відігравав особливу роль в історії Боспору, хоча б тому, що лежав на шляху із Меотиди в Понт і прикривав найвужчу частину протоки в місці найбільш зручної переправи з азійської на європейську сторону Боспору (рис. 1).

На Фанталівському острові нині локалізовано 12 фортець (частина яких досліджувалась), що утворювали єдину систему оборони, першовідкривачем якої є М. І. Сокольський⁴. Ці споруди поблизу с. Ілліч⁵, селищ Кучугури, «За Батьківщину»⁶, Пересип, станиці Татарська на городищі Патрей⁷, фортеця, що передбачається поблизу південно-західного краю острова, на городищі Кам'яна Батарейка⁸, поблизу станиці Запорізька, селища Червоноармійське⁹, фортеці Батарейка I, II, поблизу селища Батарейка¹⁰ були збудовані за один будівельний період. Оскільки більшість фортець знаходиться на західному і південно-західному узбережжі острова, очевидно, що творці цієї системи нама-

¹ Сокольський Н. И. Таманский толос и резиденция Хрисалиска.— М., 1976.— С. 3.— Рис. 1.

² Strab., XI, 2, 9, 10; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.; Л., 1949.— С. 194-197.

³ Strab., XI, 2, 10; Гайдукевич В. Ф. Указ. соч.— С. 208 и сл.

⁴ Сокольський Н. И. Крепость на городище у хутора Батарейка I // СА.— 1963.— № 1.— С. 179; Сокольський Н. И. Крепость на поселении Батарейка II // КСИА АН СССР.— 1967.— Вып. 109.— С. 108-115; Сокольський Н. И. К истории северозападной части Таманского полуострова в античную эпоху // Acta antiqua Philo-prolitana studia archaeologi.— Gerdicae. 1963.— P. 16.— С. 19.

⁵ Николаева Э. Я. Поселение у д. Ильич // КСИА АН СССР.— 1981.— Вып. 168.— С. 88-93.

⁶ Сокольський Н. И. Таманский толос и резиденция.— С. 111-112.

⁷ Башкиров А. С. Отчет об историко-археологических изысканиях на Таманском полуострове летом 1948 г. // УЗ МГПИ.— 1949.— Т. XIII.— Вып. 2.— С. 133-156; Башкиров А. С. Историко-археологические изыскания на Таманском полуострове в 1949-1951 гг. // УЗ ЯГПИ.— 1957.— Вып. 22.— С. 311-382; Сокольський Н. И. Отчет о работе Таманской экспедиции ИА АН СССР в 1964 г. // НА ИА АН СССР.— Р.— 1 № 2864.— С. 62 и сл.; Сокольський Н. И., Стручалина Р. А., Голенко К. В. Третий Патрейский клад // Античный мир и археология.— Саратов, 1974.— Вып. 2.— С. 89 и сл.

⁸ Сокольський Н. И. Отчет об археологических исследованиях Таманской экспедиции ИА АН СССР за 1962 г. // НА ИА АН СССР.— Р.— 1 № 2524.— С. 104-105.

⁹ Сокольський Н. И. Там же.— С. 61-94.

¹⁰ Сокольський Н. И. Крепость на городище у хутора Батарейка I.— С. 179; Сокольський Н. И. Отчет об археологических исследованиях Таманской экспедиции ИА АН СССР в 1961 г. // НА ИА АН СССР.— Р.— 1 № 2290.— С. 59 и сл.; Сокольський Н. И. Крепость на поселении Батарейка II.— С. 108 и сл.; Сокольський Н. И. Отчет о работах Таманской экспедиции ИА АН СССР за 1965 г. // НА ИА АН СССР.— Р.— 1 № 3134.— С. 2 и сл.

гались захистити саме ці райони, тобто, як найважливіший в стратегічному відношенні, розглядався напрям збоку протоки і європейської частини Боспору (рис. 1).

Кожна із фортець являла собою тактично самостійну ланку в єдиній, старанно спланованій стратегічній системі. На це вказує, передусім, розміщення фортець в зоні прямого бачення одна від іншої, що забезпечувало надійний зв'язок між ними за допомогою світлової і димової сигналізації. Це повинно було допомагати здійснювати координовану взаємодію всіх оборонних вузлів укріпленого району. Серйозними аргументами для підтвердження цієї думки є особливості планування і конструктивні заходи, що вживались при спорудженні фортець.

В результаті досліджень вдалося відтворити особливості конструкції і, навіть, послідовність будівельних операцій.

Першим етапом будівництва було спорудження валу, який окреслював план майбутньої фортеці (рис. 2, 1). Грунт для валу брався із рову, що викопувався по периметру валу, з зовнішнього його боку. Насип валу будувався із горизонтальних, щільно утрамбованих шарів глинистого ґрунту, укладених на спеціально вирівняний для цієї мети горизонтальними підрізами материк. Висота валу сягала 2-3 м при ширині в основі 8-10 м.

Другий етап полягав у зведенні башт (рис. 2, 2), підвалини яких базувались на спеціальних фундаментах у вигляді двопанцирних конструкцій із рваного камення із забутовкою на глині. Ці фундаменти, як і фундаменти куртин, заглиблювались у вал, поверхня якого оформлялась у вигляді горизонтального майданчика. Очевидно, уже в процесі спорудження валу і рову виготовляли і сирцеву цеглу стандартних розмірів: $0,52 \times 0,52 \times 0,07$ м. Ряди цеглин у кладці башт вкладалися вперев'яз на глиняному розчині, подекуди при необхідності вживалися і половинки цеглин. Кладка посилювалась пропущеними через неї брусками прямокутного фахверка, покладеними як повздовж, так і поперек в товщу стін. На найбільш відповідальних ділянках кладки (наприклад, у пілонах воріт) використовували і навхрест покладені лаги. Товщина брусків рівнялась товщині цегли, завдяки чому не порушувалась рядність та міцність кладки.

На третьому етапі (рис. 2, 3) споруджували куртини між баштами, підвалинами для яких слугували тонкі настили-субструкції із рваного камення та буту, заглиблених у вал. Куртини прибудовувались

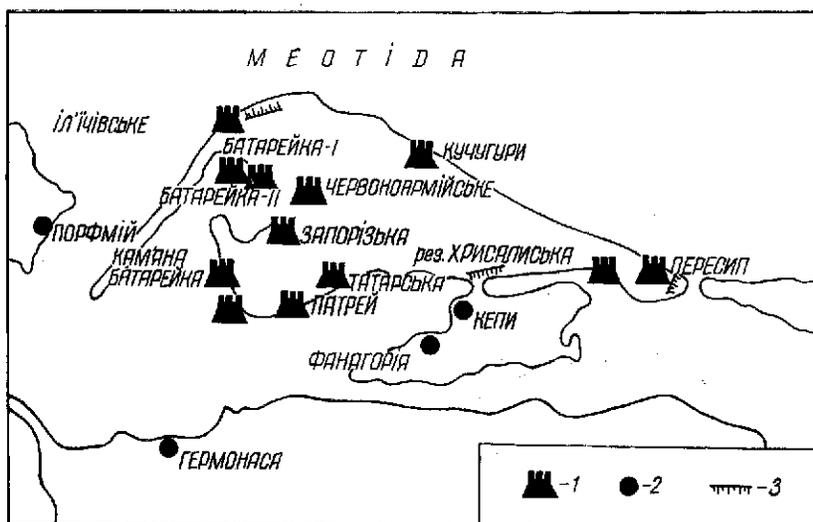

Рис. 1. Схема розміщення фортець Фанталівського укріпленого району. Умовні знаки: 1 — фортеці-форти, 2 — міста, 3 — вали.

впритул до башт, не складаючи з ними єдиного конструктивного цілого. Кладка куртин також армувалась фахверком.

В ході четвертого етапу з внутрішнього боку оборонних споруд прибудовувались платформи із шарів глини, армованих каркасними кладками із сирцевої глини і бутового каменю. Висота таких платформ досягала 2,5 м при ширині в основі 8-9 м. На платформах зводились внутрішні пристінні приміщення фортеці. Така конструкція забезпечувала необхідний рівень пристінних приміщень та ще більше посилювала нижню зону фортець, поскільки укис валу, що переходив в ескарп рову ззовні, та монолітна платформа зсередини, що лежала на 2-2,5 м вище основи башт і стін, повинні були значно послабляти дію таранів противника, а також утруднювати проведення підкопів і мін. Отже, укріплення і внутрішні пристінні споруди були єдиним конструктивним цілим і створювались одночасово (рис. 2, 4).

Башти і куртини фортець були забезпечені покрівлями, про що свідчить значна кількість знайдених при розкопках згорілих балок і дощок кроков, залізні цвяхи, а також пласти камки й глиняної обмазки, які покривали покрівлю. Башти мали і внутрішні приміщення, вхідні пройми яких замикались міцними дверима, що висіли на залізних петлях. Приміщення нижнього рівня мали вигляд напівпідвалів, підлоги яких були заглиблені на 1,4-1,5 м нижче поверхні підлоги сусідніх приміщень. За збереженими гніздами з залишками згорілих балок перекриття видно, що висота їх складала від 1,35 до 2,0 м. Окрім нижніх приміщень, башти повинні були мати ще близько двох-трьох поверхів, висота кожного з яких могла досягати 3 м і більше.

Привертають увагу надто великі розміри башт у плані (9,8×9,8 м — північно-західна наріжна башта фортеці Батарейка I (рис. 3, 3), 10,5×9,6 м — північно-східна наріжна башта фортеці Батарейка II та ін.), а також товщина баштових стін і куртин, що досягали 3 м (рис. 3, 1-5).

Розрахунки показують, що при названих розмірах і товщині стін башти фортець Фанталівського острова могли мати висоту близько 15 м, а куртини — до 10 м (рис. 4, 1-3).

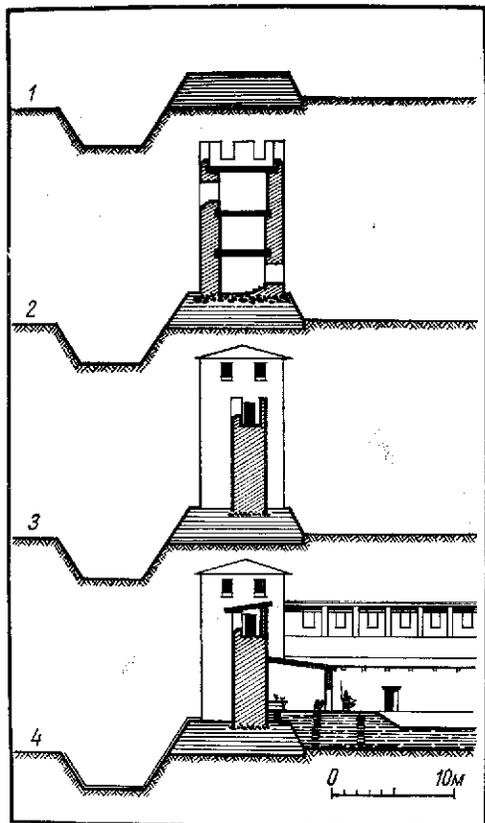

Рис. 2. Послідовність будівельних етапів під час спорудження фортець (за матеріалами розкопок М. І. Сокольського).

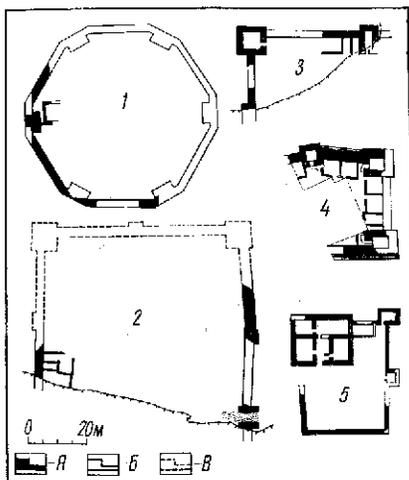

Рис. 3. Схематичні плани фортець. Умовні знаки: А — укріплення, що досліджувались археологічно, Б — реконструйовані траси укріплень; 1 — Кам'яна Батарейка, 2 — Патрей, 3 — Батарейка I, 4 — Батарейка II, 5 — фортеця поблизу поселення «За Батківщиною».

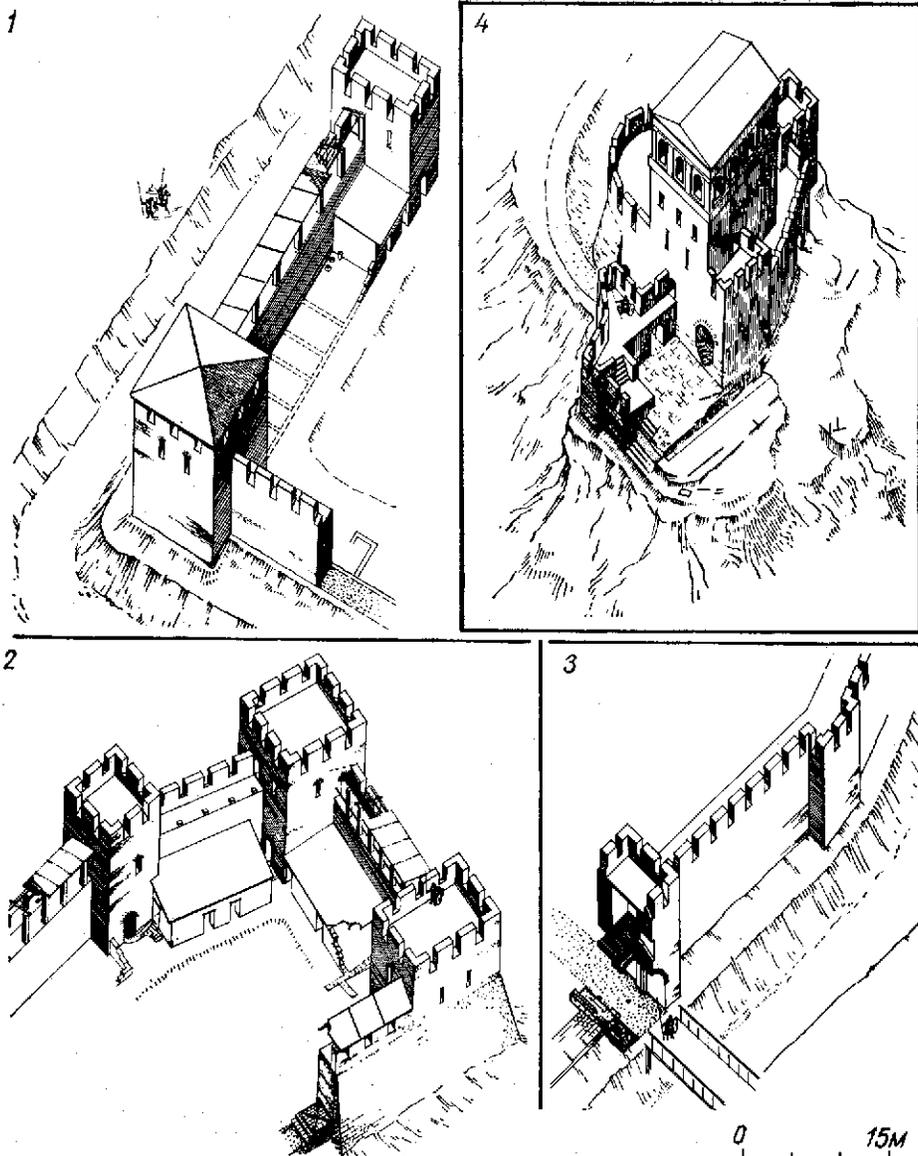

Рис. 4. Реконструкції-аксонометрії укріплень (рис. автора): 1 — фортеця Батарейки I (вид з заходу); 2 — фортеця Батарейка II (вид з південного заходу); 3 — фортеця Патрей. Північно-східний фронт укріплень (вид з сходу); 4 — цитадель акрополя Пангикапею.

Залишки воріт були виявлені лише у фортеці на городищі Патрей. Вони склалися з двох паралельних пілонів довжиною 6,7 м, шириною 1,9 м та бруківки між ними. Ширина провітру — 3,65 м. Всі елементи воріт базувалися на глиняній субструкції товщиною 0,7 м, армованою каркасними сирцево-цегляними кладками. Пілони, зведені із стандартної сирцевої цегли, стояли на фундаментах із рваного каменю у вигляді двопанцирних конструкцій, впущених в субструкцію. Кладки пілонів були посилені фахверками із дубових брусків перетином $0,07 \times 0,15$ м. Довгі лаги йшли по краю довгих сторін пілонів, зверху впоперек них були покладені короткі бруски, що розділяли рами на три або чотири відсіки; знизу в кожному відсіку розміщались перехресні лаги. Всі бруски поєднувались не впритул, а налягали кінцями один на одного, в результаті чого яруси брусків, що лежали на рядах сирцевої кладки утворювали міцну і гнучку конструкцію¹¹.

¹¹ Сокольський Н. И. Отчет о работах Таманской экспедиции ИА АН СССР в 1964 г. // НА ИА АН СССР. — Р — 1 № 2864. — С. 62-75.

Всередині просвіту воріт, біля кожного пілону, на віддалі 2,4 м від зовнішнього краю були збудовані два прямокутних в плані виступи-пілястри розмірами $1,0 \times 0,3$ м. Ці виступи, кладка яких складала єдине ціле з кладкою пілонів, опирались на підвалини, збудовані із старанно обтесаних і підігнаних плит. За рахунок них просвіт воріт звужувався до 3 м. Можна припустити, що просвіт воріт фортеці був перекритий арочним напівциркульним склепінням, зведеним із сирцево-цегляної кладки (рис. 5, 1). Такі передбачення дозволяють зробити зображення кріпосних воріт на боспорських монетах перших століть н. е. (рис. 5, 3).

В центрі просвіту воріт, між пілястрами, на бруківці було відкрито гніздо, вимощене камінням, діаметром 0,2 і глибиною 0,7 м (рис. 5, 2). На віддалі 1,5 м південного виступу-пілястру та 1,6 м від північного, в напрямку до фортеці, біля кожного із пілонів знаходились ще два гнізда на бруківці, прямокутних в плані ($0,15 \times 0,15$), також облицьованих камінням. Ці гнізда, що розміщались поблизу внутрішнього краю воріт, призначались для кріплення вертикальних брусків-косяків для навішування стулків воріт, які могли закриватися масивним дерев'яним брусом, що рухався по дерев'яних пазах у товщі пілонів. М. І. Сокільський, який відкрив і дослідив цю споруду, звернув увагу на можливість використання тут рухливої катаракти — стулки, що опускалась і дозволяла захисникам миттю блокувати ворота, ще до закриття основних стулків. Я повністю підтримую цю думку і вслід за М. І. Сокільським вважаю, що у воротах фортеці Патрея була використана катаракта — з'єднана із брусків і дошок стулка, споряджена по нижньому краю дерев'яними зубами. На можливість присутності зубів вказує та обставина, що в підвалинах пілястрів, в яких, можливо, були влаштовані вертикальні направляючі пази для катаракти, були спеціально укладені масивні тесані кам'яні плити, що піднімались над рівнем бруківки на 0,25 м. Ці плити могли підтримувати падаючу катаракту та оберігати її зуби від ударів по бруківці. Облицьовані каменем гнізда в центрі просвіту між пілястрами були призначені для кріплення нижнього кінця вертикальної балки, яка опускалась разом з катарактою і зачиняла її та значно зміцнювала всю конструкцію.

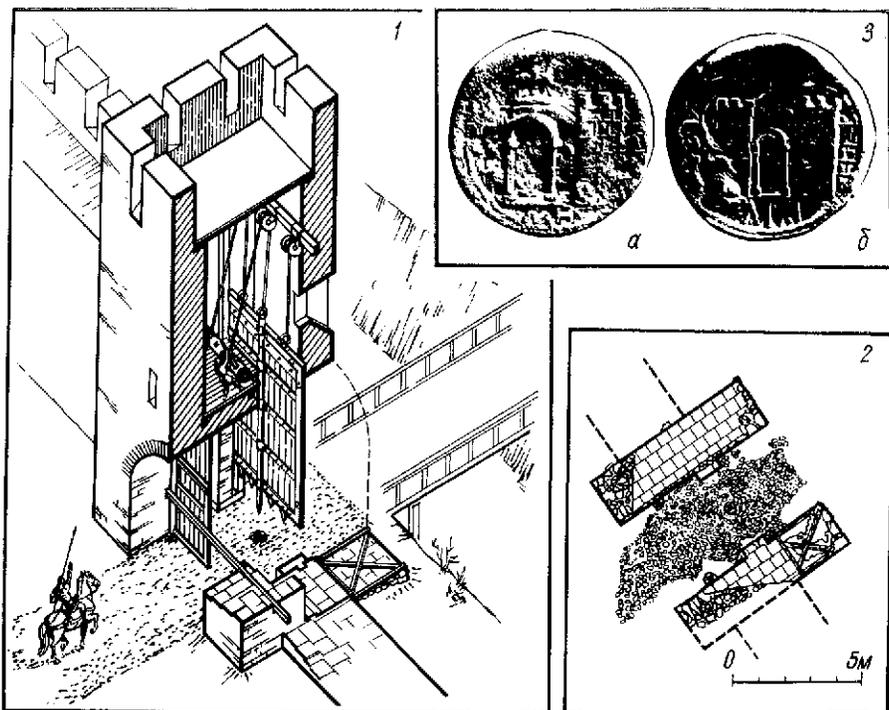

Рис. 5. Ворота фортеці Патрей. 1 — реконструкція-аксонометрія (рис. автора). 2 — план воріт, 3 — зображення воріт на боспорських монетах: сестерції а) Ріскупоріда II; б) Савромата I (фото).

Використання катаракти передбачає наявність в середньому ярусі надворітної башти спеціального приміщення, куди вона піднімалась і в якому повинні були розміститися піднімаючий пристрій і воїни, що його обслуговували. Розрахунки показують, що висота цього приміщення повинна бути близько 6 м, при висоті просвіту близько 4,5 м. Надворітна башта фортеці Патрея повинна була мати і третій — верхній ярус для розміщення воїнів, що захищали ворота. Верхнє приміщення, очевидно, покривалось покрівлею.

Конструкція фортець, що являла собою зразок високого рівня розвитку військової архітектури азіатської частини Боспору¹², дозволяла зводити їх практично в любому необхідному для оборони пункті. Поскільки підвалини фортець, що споруджувались штучно у вигляді валів і глинобитних платформ, давали можливість значно збільшити висоту башт і куртин, що підвищувало обороноздатність, розширювало сектори обстрілу і огляду, тим самим, робило все укріплення менш залежним від умов рельєфу місцевості. Хоча розміри фортець невеликі (площа кожної із них в середньому 2500-3000 м²), все ж форти являли собою могутні ланцюги єдиної оборонної системи. Через проміжні сигнальні пости і, вірогідно, через судна боспорського військового флоту, що патрулювали в протоці, система оборони Фанталівського укріпленого району могла бути пов'язана світловим і димовим «телеграфом» і зі столицею цитаделі на акрополі Пантікапею¹³ (рис. 4, 4).

Археологічні матеріали, виявлені у фортецях, не дозволяють віднести час їх спорудження до періоду раніше другої половини I ст. до н. е. Своєрідність даної системи, висока якість будівництва фортець, продуманість і завершеність як окремих їх елементів, так і всього планування в цілому, нарешті, наявність біля кожної фортеці синхронного неукріпленого поселення, свідчать про те, що ця фортифікаційна система повинна була будуватися в один із стабільних періодів та під контролем достатньо сильного в політичному і військовому відношеннях правителя Боспору. Сказане дає можливість мені, вслід за М. І. Сокольським, вважати творцем Фанталівського укріпленого району царя Асандра¹⁴.

З діяльністю Асандра пов'язані фортифікаційні заходи другої половини I ст. до н. е. Саме цей правитель, що переміг в боротьбі за владу царя Фарнака I і став у 47 р. до н. е. архонтом Боспору¹⁵, ввійшов в історію як найвидатніший політичний діяч, полководець і фортифікатор. Страбон зберіг свідчення Гіпсікрата про Асандра, «який побудував на перешийку Херсонеса, поблизу від Меотіди, стіну довжиною в 360 стадій і звів на кожну стадію по 10 башт» (VII, 4, 6)¹⁶. Археологічні дослідження останніх десятиліть підтверджують створення Фанталівського укріпленого району та спорудження цитаделі на акрополі Пантікапею¹⁷ Асандром, який в 44 р. до н. е. після смерті Юлія Цезаря прийняв титул царя¹⁸.

В укріпленнях острова відкриті типові будівлі житлового та господарського призначення, пов'язані між собою та з оборонними спорудами. В них та в напівпідвальних приміщеннях башт виявлено численні фрагменти керамічної тари і посуду разом з залишками запасів, насамперед зерна і, мабуть, масла, які вказують на те, що в укріпленнях-фортах розміщались постійні гарнізони. Очевидно, продукти і припаси

¹² Tolstikov V. P. L'apport de la fortification a l'histoire de Bosphore antique // La fortification et sa place dans l'histoire politique, sociale et culturelle du monde Grec.— Т. 4. communication presentes.— Р. 10-13.

¹³ Толстиков В. П. О системе обороны акрополя Пантікапея // Сообщения ГМИИ им. А. С. Пушкина.— М., 1984.— Вып. 7.— С. 51-52.

¹⁴ Сокольский Н. И. Таманский толос...— С. 107.

¹⁵ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 312-313.

¹⁶ Сокольский Н. И. Вали в системе обороны Европейского Боспора // СА.— 1957.— Т. XXVII.— С. 105-106.

¹⁷ Толстиков В. П. Раскопки цитадели на акрополе Пантікапея // АО 1977.— М., 1978.— С. 391-392; Толстиков В. П. Фортификация античного Боспора: Автореф. дис. ...канд. истор. наук.— М., 1981.— С. 20.

¹⁸ Гайдукевич В. Ф. Указ. соч.— С. 314.

в гарнізоні постачало паселення неукріплених поселень, що знаходились поблизу кожної із фортець острова. Напевне, до функцій гарнізонів, крім військових обов'язків, входило і здійснення контролю над населенням цих селищ, які разом з фортецями були, очевидно, єдиними адміністративно-господарськими комплексами та складовими елементами військово-адміністративної системи Фанталівського острова.

За специфікою розміщення фортець в системі оборони можна гадати, що спочатку Асандр намагався захистити цей ключовий район держави від набігів піратів, остаточно перемога над якими могла вплинути на його утвердження царем Боспору в Римі¹⁹. Саме цей правитель, що опирався в боротьбі за владу проти Фарнака на меотосарматські племена азійського Боспору і, передусім, на аспургіан, міг належним чином оцінити стратегічне значення Фанталівського острова і, ставши царем, зміцнити його та виділити в особливий військово-адміністративний район. Примітно, що саме на сході острова виявлено укріплену резиденцію Хрисаліска, що був, за надто вірогідним передбаченням М. І. Сокольського, вождем аспургів і першим намісником нового укріпленого району²⁰. Ця гіпотеза вневнено підкріплена як комплексом знахідок в основному приміщенні резиденції, так і характером та змістом знайденого в ньому унікального епіграфічного документа — напису Хрисаліска²¹ (рис. 6).

До цікавих висновків приводить і аналіз всього військово-архітектурного комплексу укріпленої резиденції Хрисаліска. Привертає увагу поєднання в ньому оборонних споруд — валу та рову, — що оточували по периметру і монументальної споруди центрального ядра комплексу, яка, безсумнівно, є прикладом розвитку грецької архітектури, тоді як вал і рів вказують на близькість цього укріплення до фортифікацій меотосарматських племен Прикубання²². Ці дані можуть вказувати, що Хрисаліск був представником вже еллінізованої сарматської знаті, тісно пов'язаною з царем Боспору. А факт того, що резиденція, яка споруджена дещо раніше укріплень острова, продовжувала існувати і після перетворення його в укріплений район Боспорського царства, свідчить на користь гіпотези М. І. Сокольського про ту важливу військово-адміністративну функцію, яку міг виконувати аспургіанець Хрисаліск, доля якого була тісно пов'язана з долею його царя і патрона Асандра.

Після смерті царя Асандра в 17 р. до н. е., в ході боротьби за владу, що розгорілася між царицею Динамією, що йому наслідувала, і ставлеником Риму понтіїським царем Полемоном, оборонна система Фанталівського острова серйозно не постраждала. Зруйнована і спалена була лише резиденція Хрисаліска, який, будучи прихильником царя, залишався вірним його дому і, треба думати, загинув у боротьбі з Полемоном²³.

Тридцятилітній період царювання Аспурга був часом зміцнення внутрішньо-політичної системи Боспорської держави, економічного піднесення, поживлення торгівлі і виробництва²⁴. Володіння Боспору в цей період включали не тільки споконвіку належні йому території, але і Херсонес, що знаходився з часів Мітрідатових війн під протекторатом боспорських владик²⁵, та Скіфське кримське царство, на територію і в столицю якого було переселено чимало боспорян та, вірогідно, якесь союзне Боспору сарматське плем'я²⁶. Можна передбачити, що

¹⁹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 314. См. также КБН № 30 и комментарий к надписи.

²⁰ Сокольский Н. И. Таманский толос...— С. 89, 107-108.

²¹ Там же.— С. 40, 106.

²² *Strab.* XI, 2, 11; Сокольский Н. И. Крепость аспургіан на Боспоре // КСИА АН СССР.— 1975.— Вып. 143.— С. 29.

²³ Сокольский Н. И. Таманский толос...— С. 39, 108.

²⁴ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 320-321.

²⁵ КБН № 40; Гайдукевич В. Ф. Указ. соч.— С. 322-323.

²⁶ Раевский Д. С. К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э.— IV в. н. э.) // ВДИ.— 1973.— № 2.— С. 110-119.

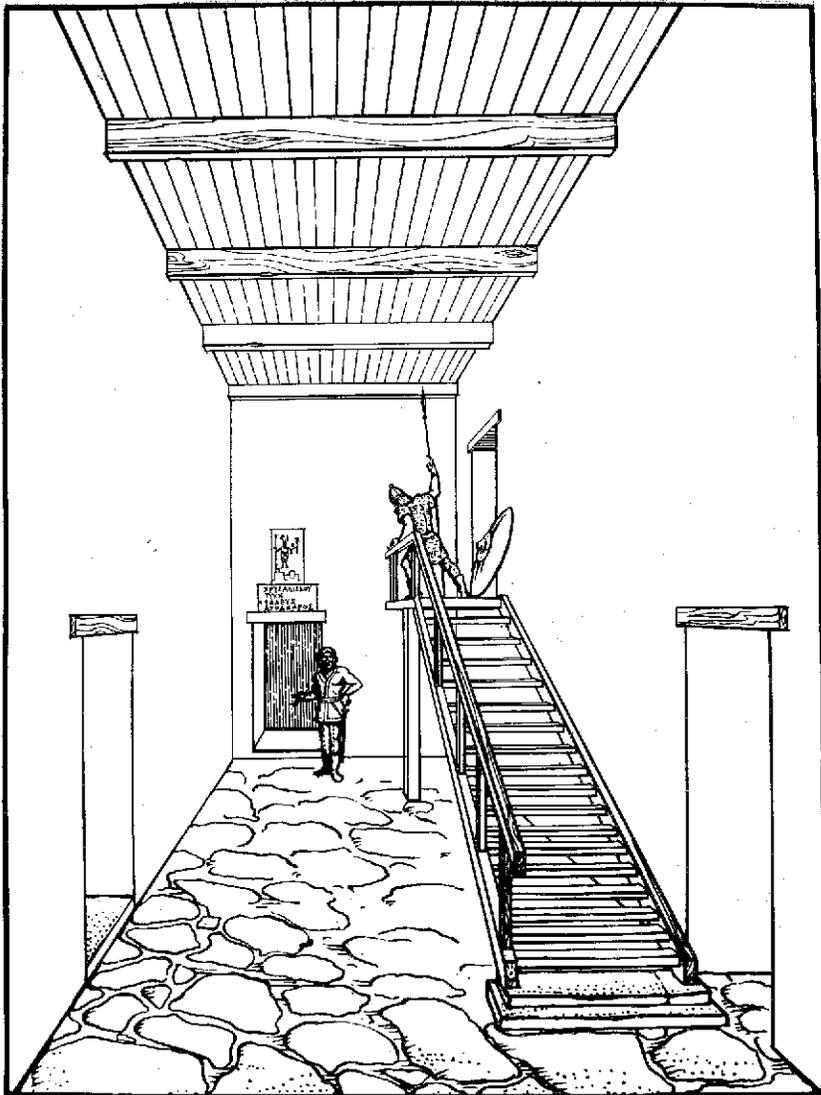

Рис. 6. Вестибюль укріпленого приміщення резиденції Хрисаліска (реконструкція автора).

саме при царі Аспурзі завершився процес оформлення адміністративної системи держави, розпочатий ще Асандром. Саме до цього періоду відносяться перша із відомих, зафіксованих епіграфічно, згадка посади «начальника острова» (*ἑπὶ τῆς νήσου*)²⁷. Фанталівський укріплений район, безсумнівно, існує при царі Аспурзі. Вірогідно, уже невдовзі після приходу його до влади відбувається відновлення колишньої резиденції Хрисаліска і зведення тут нових фортець, тобто включення її знову в систему оборони острова²⁸.

Після смерті царя Аспурга становище на Боспорі знову дестабілізувалось в результаті боротьби за владу, що почалася між його синами Мітрідатом і Котієм в 44-45 рр., причому основною ареною бойових дій стала азіатська частина території Боспорського царства, в тому числі і Фанталівський острів²⁹. Розкопки показують, що якраз до середини I ст. відносяться шари пожеарищ на городищі Кепи та укріплен-

²⁷ КВН № 40; Болтунова А. И. К истории Танаиса (по данным эпиграфики) // Кlio.— 1965.— № 42.— С. 204.— Прим. 7.

²⁸ Сокольский Н. И. Таманский толос...— С. 111.

²⁹ Тас. Апп.— XII, 15.

нях острова; цим же часом датується, нашвидкоруч споруджений, оборонний вал поблизу Кеп³⁰, наспаний прихильниками Мітрідата, які намагались посилити оборонну систему острова на одному із найбільш загрозливих напрямків³¹. Сліди пожарищ в укріпленнях Фанталівського острова можна пов'язувати з осадними операціями військ Котія і римських загопів, які взяли на себе осаду укріплених пунктів Мітрідата.

З цими ж подіями, мабуть, зв'язане зруйнування і цілого ряду укріплених пунктів південно-східної країни азіатського Боспору, наприклад, біля хутора Світанок³², поблизу с. Володимирського³³ та інш. Цікаво, що в укріпленні біля с. Володимирського трапились сіроглиняні миски з тампоподібним особистим знаком царя Аспурга³⁴. На думку дослідників, воно було спалене в ході війни між Мітрідатом VIII і Котієм, а захисниками його могли бути воїни із особистої дружини царя Аспурга³⁵.

Археологічні дослідження свідчать про те, що невдовзі після цих подій близько середини I ст. фортеці були знову відремонтовані або відновлені і продовжували виконувати свої функції до початку II ст. н. е.

Остаточне знищення фортець Фанталівського укріпленого району відбулося, наскільки дозволяють судити матеріали розкопок, на початку II ст., тобто при царюванні Савромата I (93/94—123/124 рр.)³⁶. З якими ж саме подіями можна пов'язати знищення цієї оборонної системи?

Епіграфічні відомості вказують, що цар Савромат I вів більш-менш успішні війни зі скіфами (КБН №№ 32, 981), що стали, мабуть, наслідком корінної зміни скіфо-боспорських відносин і виходу Скіфського кримського царства з-під контролю Боспору на рубежі I-II ст.³⁷. Очевидно, з боку Боспору ці війни носили переважно оборонний характер, поскільки в титулатурі Савромата I немає вказівок на те, що його влада, як в часи Аспурга, поширювалась на скіфів, таврів, меотів та інші племена. На це ж вказують і заходи царя по відновленню і укріпленню оборонних споруд таких важливих прикордонних міст Боспору, як Танаїс³⁸, Горгіпія³⁹, Ілурат⁴⁰.

Зовнішньополітичне становище Боспору і в цей період визначалось, насамперед, відносинами з Римом, які характеризувались складністю і нестабільністю⁴¹. В останні роки правління імператора Доміціана (93-96 рр.) посилюється натиск Риму на залежні держави, в тому числі і на Боспор, обумовлений серйозними фінансовими труднощами і військовими приготуваннями на Сході⁴². В цей період зростає роль Боспору як постачальника продовольства для значних контингентів римських військ, перекинутих до східних кордонів імперії. Таке ж становище зберігається і після приходу до влади імператора Траяна (98-117).

³⁰ Соколовский Н. И. Отчет об археологических исследованиях Таманской экспедиции ИА АН СССР в 1961 г.— С. 41 и сл.

³¹ Соколовский Н. И. Таманский толос...— С. 113.

³² Крушквал Ю. С. Аптчанское здание в районе Горгиппии // АИКСП.— М., 1968.— С. 213.

³³ Онайко Н. А., Дмитриев А. В. Укрепленное здание в аптчанском поселении у с. Владимировское близ Новороссийска // КСИА АН СССР.— 1981.— Вып. 168.— С. 93-99.

³⁴ Там же.— С. 97-99, 98.— Рис. 5.

³⁵ Там же.— С. 99.

³⁶ Соколовский Н. И. Крепость на поселении Батарейка II.— С. 109, 114; Соколовский Н. И., Стручалина Р. А., Голенко К. В. Третий Патрейский клад.— С. 93.

³⁷ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 117, 119.

³⁸ Болтунова А. И. К истории Танаиса...— С. 202.

³⁹ КБН № 1122; Болтунова А. И. Надписи Боспора. Заметки и публикации // ВДИ.— 1959.— № 4.— С. 101-105.

⁴⁰ Гайдукевич В. Ф. Отчет о раскопках в Илурате 1956 г. // НА ИА АН СССР.— Р-1 № 1400.— С. 61-63.

⁴¹ Фролова Н. А. Боспор и Рим в конце I— начале II вв. н. э. по нумизматическим данным // ВДИ.— 1968.— № 2.— С. 133; Цвегаева Г. А. Боспор и Рим.— М., 1979.— С. 13-18.

⁴² Фролова Н. А. Указ. соч.— С. 135-137.

На думку Н. А. Фролової, поява на мідних монетах Савромата I, що датуються 98-102 рр., зображення Траяна може служити свідченням ще більш зростлого політичного натиску Риму в період ведення Траяном війн з даками, для участі в яких залучались і допоміжні загони з Боспору⁴³.

Після 102 року на мідних монетах Савромата I портрет Траяна не чеканиться, а з'являється знову лише в 108/109 рр. Н. А. Фролова відзначає, що повторна чеканка зображення є свідченням нового етапу прямого втручання Риму в справи Боспорського царства⁴⁴. Крім того, вказує на те, що боспорський цар був змушений знову, вдруге, просити у імператора Траяна підтвердження законності своєї влади. Такий висновок підтверджується, на думку дослідника, мідними монетами Савромата I, випущеними в 108/109 рр. двох типів: із зображенням курульного крісла — погруддя Траяна; і погруддя царя — погруддя Траяна⁴⁵. В цьому зв'язку цілком певного змісту набувають повідомлення, що збереглися пізніми авторами Евтропієм, Фестом і Йорданом про те, що Траян «...царів іберів, савроматів, боспорців (розрядка моя — В. Т.), арабів, осроенів і колхів поставив під римську владу» (Eut., VIII, 3. Fest., Brev., XX. Iord., Roman., 267). В контексті наведених даних слід розглядати, мабуть, і одну надто незвичайну особливість у титулатурі цього боспорського правителя. Привертає увагу те, що серед владик Боспору, які, слідом за Мітрідатом VI Евпатором прийняли титул «царя царів»⁴⁶ (Фарнак (КБН, №№ 28, 29), Асандр (КБН № 30), ми знаходимо і Савромата I (КБН, №№ 45, 1048). І, очевидно, не випадково саме Фарнак і Асандр, що возвеличувались таким багатозначним у політичному відношенні титулом, намагались проводити ворожу або дещо незалежну відносно Риму політику⁴⁷. Той факт, що титул «царя царів» вжитий лише в двох із п'ятнадцяти написів, що дійшли до нашого часу з іменем Савромата I, може вказувати на те, що цим титулом боспорський цар користувався лише в один із періодів свого тридцятилітнього правління. Не виключено, що саме в період, коли Савромат I взяв на себе сміливість іменуватися таким високим титулом, він, як і його попередники Фарнак і Асандр, спробували направити свою політику в самостійне русло чи навіть розпочали якісь ворожі Риму кроки.

Як було відмічено вище, перерва в чеканці серії міді із зображенням Траяна припадає на період між 102 і 108/109 рр., що вказує на відоме послаблення залежності боспорського царя від Риму. Показово, що ця перерва співпадає в часі якраз з тим періодом, коли Траян вів війни в Дакиї, перемога в яких коштувала йому «довгих і тяжких трудів» (Dio Cass., LXVIII, 14, 1). Слід відзначити в цьому зв'язку, що якраз у 102 р. війська Децебала вторглися на територію Нижньої Мезії і завдали римлянам один із найбільш ефективних і відчутних ударів. Якраз у зображенні цієї битви, що закарбована в мармуровому літопису рельєфів колони Траяна, єдиний раз представлені поранені римські воїни⁴⁸. Природно передбачити, що цар Савромат I міг скористатися моментом, коли вся увага Траяна і всі сили Риму були прикуті до дакійських кампаній і підготовки до них. І, спираючись на союзні сарматські племена (деякі із них, як відомо, боролися проти римлян на боці Децебала), почав проводити більш чи менш незалежну від римського диктату політику. Більше того, ми маємо цікаву, хоча і непрямую,

⁴³ Там же.— С. 139.

⁴⁴ Там же.— С. 142.

⁴⁵ Там же.— С. 143.

⁴⁶ *Виноградов Ю. Г., Молев Е. А., Толстикова В. П.* Новые эпиграфические источники по истории Митридатовой эпохи // *Материалы III Всесоюзного симпозиума «Эллинизм и Причерноморье».* — Цхалтубо, 21-27. У.— 1982.— С. 10-11.

⁴⁷ *Гайдюкевич В. Ф.* Боспорское царство.— С. 311-315.

⁴⁸ *Златковская Т. Д.* Мезия в I и II веках нашей эры.— М., 1951.— С. 73; *Кругликова И. Т.* Дакия в эпоху римской оккупации.— М., 1955.— С. 66-68; *Cichorius C.* Reliefs der Traianssäule.— Berlin, 1896.— Bd. 2.— S. 197, 203-204.— Bild XL (Taf. XXXI).

вказівку на те, що в своїх політичних планах «цар царів» Савромат I якийсь місце відводив Парфії — лютому противнику Риму. В одному з листів Плінія Молодшого до Траяна (Plin., Epist., X. 74) повідомляється про те, що до Плісія — намісника провінції Понт і Віфінії — було доставлено якогось Каллідрома, затриманого солдатом Нікомедійського пошту. В процесі розгляду з'ясувалось, що ця людина була рабом у легата Мезії Лаберія Максима, який керував армією в першу Дакійську війну. Під час війни його було полонено Сусагом, вірогідно, союзним дакам вождем сарматів, і потім відправлено Децебалом в дарунок парфянському царю Пакору II. Каллідром сповістив також, що він багато років знаходився на службі в царя Парфії і, як можливо передбачити, як нагороду, або як довірена особа, отримав гему (мабуть, в персні) з зображенням Пакора в повному царському вбранні. Очевидно, Пліній розглядав факти, сповіщені Каллідромом, як відомості державної ваги, оскільки знайшов необхідним відправити цю людину до імператора особисто. В коментарії до цього листа М. Є. Сергієнко відмічає, що Каллідром був відправлений Децебалом царю Пакору II не один, а в складі посольства і що цей дипломатичний акт вождя даків слід віднести до 103-105 рр.⁴⁹ Тут же коментатор справедливо ставить питання про те, яким чином посольство Децебала до Пакора могло без перешкод пройти по Понтійському узбережжю через територію, залежні від Риму?

Здається вірогідним, що відповідь на це питання необхідно шукати в області боспорської політики в період між 102 і 108/109 рр., яка визначалась сепаратистськими планами Савромата I і його оточенням. Посольство Децебала дійсно не могло обминути області, що контролювались царем Боспору, яким би шляхом воно не слідувало, морським чи сухопутним. Отже, можна передбачити, що посланці вождя даків, користуючись потуранням Савромата I чи, що більш вірогідно, когось із його наближених, пройшли через територію Боспора, переправились через протоку і, минувши Фапталівський укріплений район, продовжили шлях на схід.

Вивчення особливостей монетної чеканки Савромата I дає можливість виявити ще одну, дуже цікаву для предмету нашого дослідження, закономірність. В правління цього боспорського царя двічі випускались серії монет з портретом Савромата I на лицьовому боці та зображенням Ніки і полоненого, прикутого до башти кріпосних воріт, тобто символами військових перемог царя, — на звороті. Н. А. Фролова відзначає, що вони дозволяють стверджувати, що Савромат I успішно відбивав напади скіфів: перший раз — 93-96 рр., а другий раз — в 109-113 рр.⁵⁰ Привертає увагу те, що перший період різкого посилення військової активності Савромата I в боротьбі з варварами співпадає з останніми роками правління імператора Доміціана, коли Рим, готуючись до наступної війни з Парфією, різко посилив натиск на Боспор, відводячи йому роль важливого форпосту на північно-східному фланзі⁵¹. Другий період загострення боротьби Боспору з варварськими племенами точно відповідає тому моменту, коли близько 108-109 рр. Рим знову безпосередньо втрутився в справи Боспорського царства, а Савромат I був поставлений перед необхідністю знову, вдруге, просити підтвердження своєї царської влади і відновлення порушеної ним домовленості про дружбу (*amicitia*)⁵². Мабуть, вказані особливості монетної чеканки Боспору слід розглядати як відображення тих змін, що сталися у відношеннях між ними і варварським світом (насамперед, скіфським кримським царством і сарматськими племенами), які були пов'язані з активізацією військової політики Савромата I під натиском

⁴⁹ Письма Плиния Младшего. Книги I-X. — М., 1982. — С. 381. — Комментарий к X. 74.

⁵⁰ Фролова Н. А. Начальные эмиссии меди Савромата I (92-123 гг. н. э.) // КСИА АН СССР. — 1978. — Вып. 156. — С. 22-26.

⁵¹ Rostovtzeff M. The social and economic history of the Roman Empire. — Oxford, 1926. — P. 176, 182, 241; Фролова Н. А. Боспор и Рим в конце I — начале II в. н. э. по нумизматическим данным. — С. 133-138.

⁵² Фролова Н. А. Указ соч. — С. 143.

римської адміністрації. До комплексу військових заходів, здійснення яких від Савромата I вимагав Рим, входило, очевидно, в першу чергу, забезпечення обороноздатності північних і північно-східних рубежів Боспору, тобто укріплення таких важливих стратегічних пунктів, як, наприклад, Танаїс і Горгіпія.

Розкопки фортець Фанталівського острова показують, що в останній період свого існування в них були проведені значні перебудови і ремонти. В ході цих робіт заново перебудовувались цілі елементи укріплень (наприклад, проміжна північна башта в укріпленні Батарейка II), а також за рахунок прибудови додаткових нахилених противотаранних поясів значно посилились існуючі куртини і башти⁵³. Отже, все говорить про те, що до моменту зруйнування оборонна система укріпленого району підтримувалась в стані бойової готовності.

Ряд фактів свідчить про те, що гарнізони цих фортець спішно залишили їх, не вчинивши противнику організованої відсічі. Так, під непорушеними завалами стін укріплень відсутні останки загиблих захисників і предметів озброєння. В одному із укріплень на залишках столу, що згорів, виявлений посуд з їжею. В приміщеннях ряду укріплень зафіксована також величезна кількість перегорілого зерна і, очевидно, масла.

Противник діяв швидко, вміло і за чітко визначеним планом. В спішно залишених укріпленнях через велику кількість горючих матеріалів, що в них зберігались, вогонь досягав великої сили. Розтріскавшись, пропечені пожежею сирцево-цегляні стіни укріплень навмисне руйнувались, мабуть, з допомогою таранів чи інших стінобитних машин. Руйнування проводилось з таким розрахунком, щоб величезні масиви кладки заваливались всередину, завалюючи внутрішню територію укріплень. Руйнування носило характер тотального знищення.

Виникає питання: хто зміг піддати повному знищенню старанно укріплену, забезпечену необхідними припасами, оборонну систему, що захищала один із ключових районів Боспору?

В літературі затвердилась думка, що ці руйнування слід пов'язувати із вторгненням варварів, насамперед, скіфів⁵⁴. Але неясним в цьому випадку залишається факт відсутності ознак опору, останків загиблих захисників і предметів озброєння під розвалинами укріплень. Неясно, чому після взяття укріплень острова ці «варвари» не вивезли запаси, що в них зберігались? І зовсім не зрозуміло, навіщо скіфам чи сарматам потрібно було навмисне і повністю до підвалин знищувати зайняті ними без бою спалені укріплення? Окрім того, розкопки та розвідки показали, що незабаром після катастрофи життя на неукріплених поселеннях, що прилягали до фортець, відновилося, одначе самі форти системи більше ніколи не відновлювались. Що ж могло завдати царю Боспору відродити таку важливу оборонну систему після припинення військових дій і відступу передбачених «варварів»?

Наведені факти вказують на те, що укріплення Фанталівського острова були знищені не в результаті набігів скіфів чи сарматів, а в ході планомірної караючої акції, силами регулярних військ, оснащених осадними пристроями. Та обставина, що і після розгрому укріплень острова в боспорських написах ще аж до 70-х рр. II ст. зустрічається згадка посади «начальника острова» (КВН, №№ 697, 982, 1000), може правити аргументом на користь того, що караюча акція була розпочата передусім проти важливого в військовому відношенні плацдарму в центрі держави, оскільки в якості адміністративно-господарського району Фанталівський острів ще продовжував існувати і після цієї катастрофи.

Той факт, що система оборони острова після розгрому не була відновлена, може бути пояснений наявністю спеціальної заборони, що не дозволяла це царю Боспору. Єдиною ж силою, спроможною на початку II ст. розгромити вщент оборонну систему одного із центральних

⁵³ Сокольский Н. И. Крепость на поселении Батарейка II.— С. 111.

⁵⁴ Цветаева Г. А. Боспор и Рим.— С. 18.

районів Боспорського царства і, головне, після цього перешкодити Савромату I знову відродити її, міг бути лише Рим.

За наведеною в цій праці сумою даних, незважаючи на їх фрагментарність, можна намітити реконструктивну схему цього драматичного періоду історії Боспору. Між 102 і 108 роками цар Савромат I, скориставшись послабленням контролю з боку римської адміністрації в період ведення імператором Траяном тяжких війн в Дакії, зміцнив свої позиції на Боспорі. Спираючись, як і його попередники Фарнак, Асандр і Аспург на союзні сарматські племена, він почав проводити сепаратистську політику. Прийнявши титул «царя царів», Савромат I уважно стежив за ходом кампаній у Дакії і близько 103-106 рр. дозволив навіть безперешкодно прослідкувати через Боспор посольству Децебала, що намагався заручитися підтримкою парф'янського царя Пакора II у боротьбі з Римом. Після розгрому Децебала і підкорення Дакії в 106 р. Траян починає інтенсивну підготовку до війни з Парфією. В новій стратегічній обстановці знову посилюється інтерес Риму до Боспору як стратегічного плацдарму, постачальника військ і припасів для східної армії імперії. Якраз у цей період, тобто між 106 і 108 рр., римська адміністрація і, насамперед, намісник провінції Понт і Віфінія Пліній Цецлій Секунд розпочинає ряд мір, направлених на припинення сепаратистських устремлінь Савромата I. Вірогідно, цар Боспору маневрує, намагаючись зберегти за собою владу, на що може, наприклад, вказувати терміновий характер і форма дипломатичної переписки між Савроматом I та імператором, про яку сповіщає Пліній Молодший (X, 63, 64, 67). З цих листів ми дізнаємося, що на Боспор надісланий представник імператора вільновідпущеник Лікорма, наділений значними повноваженнями (наприклад, він має право просити намісника провінції Плінія затримати посольство царя Боспору до його, Лікорми, прибуття в Нікею!). Пліній же не затримує кур'єра з листом від Савромата, що випередив Лікорму, бажаючи, щоб Траян отримав можливість зіставити об'єктивне уявлення про положення справ на Боспорі і з листа царя, і з донесення Лікорми. Нам, на жаль, не відомий зміст інформації, отриманої римським імператором від Савромата і від Лікорми. Відсутні в X книзі переписки Плінія і відповіді Траяна на листи Плінія, послані в зв'язку з цими подіями. Можливо, відповідь імператора прийшла у вигляді військового наказу? Як би там не було, контекст ситуації і сама позиція намісника провінції Понт і Віфінія свідчать про екстраординарний, вірогідно, конфліктний характер подій на Боспорі і про складні відносини між царем і представником римського імператора, кожний із яких намагається як можна швидше донести до Траяна свою версію про стан справ. Можна передбачити, що ця спішна переписка і посольство Савромата до імператора пов'язані з драматичними для Боспору подіями 107 року. Що б там не було, але, очевидно, якраз в цьому році силами римських частин⁵⁵ у вигляді караючої акції були знищені укріплення Фанталівського укріпленого району, а також, вірогідно, і цитадель на акрополі столиці Боспорського царства, а на їх відновлення була накладена заборона.

Відкриті розкопками обгорілі руїни укріплень острова і шар згарища в залишках цитаделі на акрополі Пантикапею дають уявлення про те, якою ціною мав заплатити Савромат I за повторне підтвердження свого права на боспорський престол імператором Траяном.

⁵⁵ Дуже цікава в цьому зв'язку знахідка поблизу Батарейки II на вершині значка римського загону у вигляді бронзової фігурки орла, що датується II ст. н. е. Про атрибуцію та датування подібних фігурок див.: *Tschudin P. Ein Bronze-Adler aus Munzach.— Ur-Schweiz, Basel, 1962.— Bd. XXVI, 1.— S. 67-71.*

ФАНТАЛОВСКИЙ УКРЕПЛЕННЫЙ РАЙОН В ИСТОРИИ БОСПОРСКОГО ЦАРСТВА

Статья посвящена изучению оборонительной системы, функционировавшей во 2-ой половине I в. до н. э.— начале II в. н. э. на Фанталовском полуострове — одном из ключевых районов Боспорского царства. Оборонительная система включала в себя 12 тактически самостоятельных, но объединенных единым стратегическим замыслом, крепостей, располагавшихся на расстоянии, позволявшем поддерживать оперативную сигнальную связь.

Создание данной системы автор связывает с деятельностью царя Асандра по укреплению боспорских границ. В статье опровергается утвердившееся в литературе мнение о разрушении системы в результате варварских набегов. Результаты раскопок укреплений позволяют автору утверждать, что единственной силой, способной разгромить оборонительную систему одного из центральных районов Боспора, был Рим, стремившийся воспрепятствовать сепаратистской политике Боспора при царе Савромате I в начале II века нашей эры.

V. P. Tolstikov

THE FANTALOVSKY FORTIFICATED REGION IN THE HISTORY OF THE BOSPORIAN KINGDOM

Summary

The paper is devoted to the study of the defensive system, functioning in the 2nd half of the 1st cent. B.C.—beginning of the 2nd cent. A.D. on the Fantalovsky peninsula, one of key regions of the Bosporian Kingdom. The defensive system involved 12 fortresses tactically independent but united by a single strategic intention and located at a distance which permitted immediate signal communication.

Creation of this system the author has related to the activities of tsar Asandr aimed to consolidate Bosporian boundaries. The views on destruction of the system as a result of barbarian raids that have become firmly established in literature are refuted.

Results of excavations carried out in fortresses have permitted the author to assert that it was Rome craving for to prevent the separative policy of Bosphorus under tsar Savromat I at the beginning of the 2nd cent. A.D. that was the only force able to crush the defensive system of one of the central regions of Bosphorus.

Одержано 16.01.85 р.

Монументальна скульптура слов'ян

Винокур І. С., Забашта Р. В.

Традиція творення монументальної скульптури у слов'ян-язичників має майже тисячолітню історію: за свідченням археологічних і писемних джерел вона в цілому існувала з III-IV до XII-XIII ст.

Перший шабель цієї історії пов'язаний з періодом черняхівської культури (II-V ст.). Усі відомі нині зразки ідеопластики походять з території Поділля. Виготовлено їх із місцевих порід каменю — вапняка, пісковика, досить стійких до руйнівного природного впливу. Саме властивістю матеріалу можна пояснити географічну локалізацію знахідок. В інших районах існували, вірогідно, дерев'яні зображення¹.

За іконографією й стилістикою зображення черняхівської доби поділяються на кілька типів. Один із них складають прості тесані стовпи.

¹ *Сымонович Э. А. О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднесантичный период // СА.— 1978.— № 2.— С. 113.*

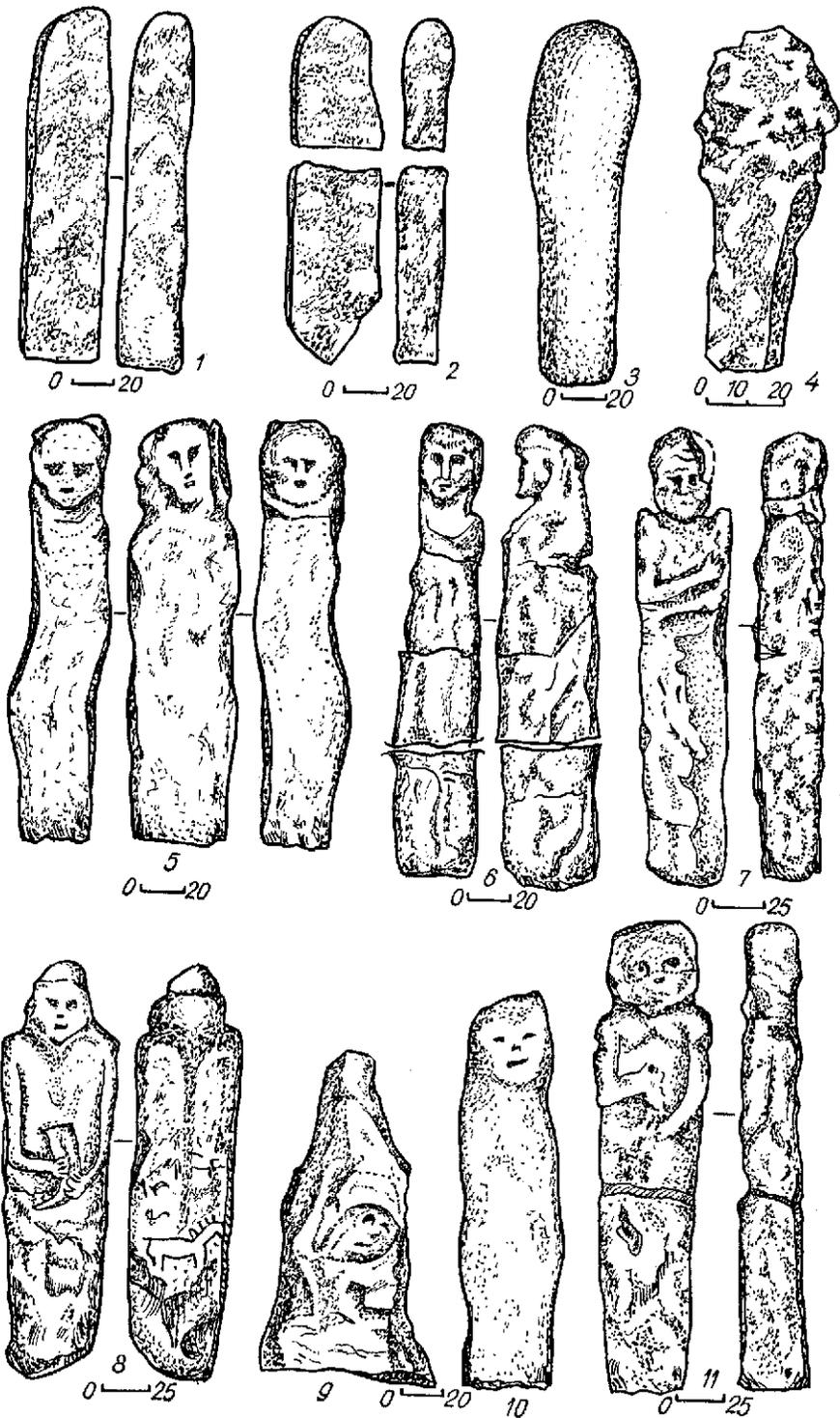

Рис. 1. Монументальна скульптура першої половини I тис. н. е.: 1 — Блищанка, 2 — Бакота, 3 — Сурженці; 4 — Раковець-Чесніський; 5-7 — Іванківці; 8, 9 — Ставчани, 10 — Креяїни; 11 — Калюс.

Це, власне,— ще зразки архітектури малих форм. У них, імовірно, знайшли втілення загальні поняття й ідеї язичництва, пов'язані з мотивами світового дерсва-стовпа², фалоса. Широта й універсальність змі-

² Сагел Д. М. Мифологические изображения у индейцев северо-западного побережья Канады // Ранние формы искусства.— М., 1972.— С. 329-330, 344, 347; Мифы народов мира: Энциклопедия.— М., 1980.— Т. 1.— С. 398-406.

стового плану викликали абстрактний характер образної побудови творів. Виразність їх полягає саме в цій оголеній символічності, лаконічності, простоті виконання. Здебільшого стовпи — чотирикутні в перегині, із заокругленою, інколи потовщеною верхньою частиною без зображальних мотивів (Блищанка, Бакота, Раковець-Чеснівський, Сурженці (рис. 1, 1, 2, 3, 4)) *.

Близька за своєю формальною побудовою до стовпів — стела ставчанського святилища. Загальним обрисом вона нагадує людську постать. На чільному боці стели карбовано знаки, серед яких один — солярний (рис. 1, 9).

Окремою групою стоять стовпоподібні ідоли з ледве потовщеною й заокругленою верхньою частиною, на якій схематично, часто однією ритованою лінією, передано риси одного (Кремінне (рис. 1, 10), Непоротово) чи кількох облич (Іванківці (рис. 1, 5)). Інших частин тіла не відтворено, маса кам'яного блоку лишається нерозчленованою. Антропоморфні ознаки ніби пробиваються крізь монолітність стовпоподібної структури, породженої змістом найзагальнішого плану. Трагування образів персонажів здійснюється на узагальненому, концептуальному рівні.

Якщо пам'ятки першої категорії за своєю сутністю є, власне, ще творами архітектурного характеру, то зразки зображень другої групи можна визначити, використавши формулювання Г. К. Вагнера, творами круглої скульптурної архітектури³. До наступної ж — третьої — групи відносяться твори круглої архітектурної скульптури, у яких формальний стрій будується водночас за принципами й пластики, й архітектури. Ці ідоли є статуями-напівфігурами. Нижня частина тіла священних персонажів лишається невідтвореною, замість неї — монолітний блок. Головну увагу стародавніх майстри зосередили на зображенні голови, пліч, рук, атрибутів, різних знаків. Відомі статуї є неоднозначними за рівнем виконання. Серед них одні виготовлено побіжно, образне рішення їх — сумарне (Калюс, Ставчани (рис. 1, 8, 11)), інші вирізняються чітким пластичним моделюванням обличчя, відтворенням індивідуальних ознак зовнішності, детальним зображенням рук (Іванківці (рис. 1, 7)). У рисах іванковецького божества з короткою — лопатою — бородою й стриженням довгим волоссям угадуються особливості слов'янського типажу. Близько поставлені очі, важке чоло, деяка асиметричність обличчя, кривий рот надають персонажеві суворого вигляду.

Елементи, що несуть відблиск земної реальності, зумовлюють деяку конкретність часово-просторового плану творів. Проте це не призводить до порушення традиційної концептуальності й нормативності образної структури. Сакральний статус і ритуальна функціональність визначають символіко-догматичну програму зображень. Всім їм притаманна чітка фронтальна постановка фігур, ієратичність пози, присутність визначених атрибутів, загальний схематизм і умовність відтворення форм тіла, рис облич. Композиція — замкнута, силует — нерозчленований, стовпоподібний. Антропоморфні форми лишаються вписаними в загальний контекст універсальної схеми. Ядро її становить інваріантний образ світового дерева-стовпа, який зберігає своє семантичне й синтаксичне значення в багатьох зразках скульптури й наступних етапів.

Самобутній підрозділ творів становить третє зображення з Іванківців (рис. 1, 6), що своїм виглядом нагадує грецьку герму: чотиригранний стовп завершується погруддям людини з рельєфно вимодельованою пластикою обличчя. Глибокі очні ями, велике нависле чоло, рельєф носа, запалі шoki, загострені вилиці, випнуте підборіддя надають образу особливої виразності. «Герму» знайдено на святилищі в комплексі з ідолами, що репрезентують дві останні стильові групи. Поєднуючи в собі абстрактність символічного стовпа з чітко трактованими озна-

* Тут і далі в дужках названо населені пункти, біля яких виявлено скульптури або інші територіальні координати знахідок.

³ Вагнер Г. К. Четырехликая капитель из Боголюбова // Славяне и Русь.— М., 1963.— С. 385-393.

ками людської подоби, вона виступає піби проміжною ланкою в формально-типологічному ряді творів. Скульптура відзначається чималою висотою (понад 4 м). Масштабність, як відомо, була одним із головних засобів передачі зверхності персонажа в стародавньому мистецтві.

Для всіх категорій пам'яток першої половини тисячоліття характерною є досить чітка розмежованість іконографічних мотивів і пов'язаних з ними виражальних засобів. Це засвідчує існування в монументальному мистецтві цього періоду сталої ідейно-образної структури з фіксованою системою формотворчих правил. Деяка варіативність творів у підгрупах не порушує загальної картини.

Від ранньосередньовічного періоду слов'янської історії (V-VIII ст. н. е.) творів монументальної скульптури дійшло більше, а географія походження їх стала значно ширшою. Південно-східний та східний регіони слов'янських земель представлені творами з Юрківців (V-VII ст.), Києва (VII-VIII ст.), Ягнятина (VIII-IX ст.) — Україна (рис. 2, 2, 3, 7); Шклова (VI-VII ст.) — Білорусія (рис. 2, 4). Твори монументальної скульптури північно-західних слов'ян виявлено в Альт-Фрісаку (VI-VII ст.) — НДР (рис. 2, 6). Серед названих кількісно переважають пам'ятки, які типологічно споріднені з творами першої половини I тис. н. е. Стовпоподібність композицій, нерозчленованість об'ємів, умовність, схематизм трактування форм, концептуальність і символічність образної побудови зразків ранньосередньовічної скульптури дозволяє розглядати її у тім самім руслі, що й зображення II-V ст. н. е. Для південно-східних слов'янських племен спільність образотворчих, а також семантичних параметрів монументальних пам'яток двох періодів свід-

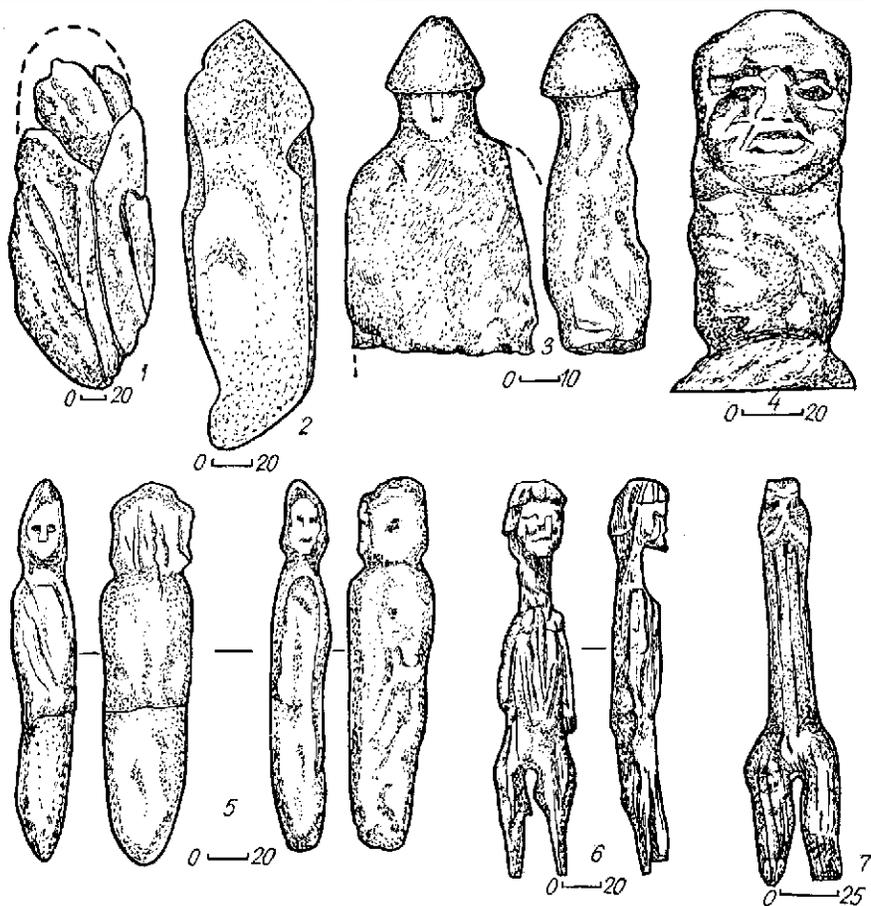

Рис. 2. Монументальна скульптура середини і другої половини I тис. н. е.: 1 — Ржавинці, 2 — Ягнятин, 3 — Юрківці, 4 — Шклова, 5 — Ярівка, 6 — Альт-Фрісак, 7 — Київ.

чить про існування прямого генетичного зв'язку між ними⁴. Разом з тим, на цьому відрізку історії відомі вже стильові форми доповнюються новими характеристиками. Гостро й експресивно передано вираз обличчя персонажу шкловської скульптури. У статуї з Юрківців маємо свідомо продуману стилізацію голови, обличчя, шиї, головного убору — вони набули чітких геометричних форм.

Крім традиційного набору пам'яток, від другої половини тисячоліття збереглися і такі, що засвідчують наявність у монументальній творчості слов'ян іншої ідейно-формальної лінії. Це — дерев'яні зображення з Альт-Фрісака й Києва. У них зреалізовано принципи круглої статуарної скульптури. Постаті божеств відтворено на повний зріст, із нарізно й об'ємно модельованими ногами. У інших деталях більшою наближеністю до природних форм відзначається західнослов'янська статуя. Антропоморфість у ній — як визначальний і єдиносущий принцип. За всім цим стоїть інший семантичний рівень, відчувається інший змістовий напрям, хоча образний лад зображення в цілому не виходить за межі умовності.

Наприкінці I тисячоліття ситуація в традиції скульптурного різьблення лишалась подібною до ситуації попереднього періоду. Продовжує співіснувати кілька стильових різновидів скульптури. Між тим набір їх, а подекуди іконографія й система засобів художньої виразності — трохи інші.

Прикладом ідола-стовпа може слугувати знахідка на Ржавинському городищі-святинищі (Буковина (рис. 2, 1)). Антропоморфними стовпами оформлювався зовні храм у Гросс-Радені (рис. 3, 1а, б). Абстрагованість форм їх доведено до свого логічного завершення. Тип узагальненої скульптури представлений зразками з Ярівки (Буковина (рис. 2, 5)), новгородського музею (походить з Вологодської області (рис. 3, 5)). Існування абстрагованих антропоморфних зображень засвідчує арабський мандрівник X ст. Ібн-Фадлан у своєму описі святинища русів на Волзі: «...підійдуть (руси — І. В., Р. З.) до високої, віткнутої в землю колоди, яка має обличчя, схоже на людське лице, а навколо неї (колоди) менші зображення...»⁵.

Цілком самобутнє місце в типологічному ряді пам'яток посідає експонат музею м. Себежа Псковської області (рис. 3, б). Це — гранітний камінь з викарбованою в досить узагальненій манері чоловічою головою в шапці (походить з Ідрицького району бувшої Великолуцької області).

Натуралістичний (у загальному розумінні) напрям монументальної творчості слов'ян знайшов своє продовження в пам'ятках із Яково біля Могильно (рис. 3, 4) й Донбрувкі (Польща). Це — об'ємні голови від дерев'яних скульптур. У першому випадку божество має вигляд бородатого чоловіка з підстриженим довгим волоссям, у другому — чоловічий персонаж має вуса. Голови різьблено в цілком реалістичній манері. Передано всю пластику обличчя без будь-якого натяку на умовність чи стилізацію, хоча трактування форм і не позбавлене узагальненості. «Суворим реалізмом» охарактеризував стилістику зображень польський учений О. Гейштор. Дослідник зараховує їх до зразків передроманського мистецтва⁶.

Янківська пам'ятка відзначається самобутньою технологією виготовлення. Голову вирізьблено окремо від тулуба. Зі споду шиї видовбано заглиблення для насадження її на стрижень.

Характер старожитностей із Польщі вказує на володіння слов'янськими майстрами кінця I тис. н. е. високим художньо-технологічним вмінням вираження змістового плану. Проте перебільшувати мистецький

⁴ *Винокур И. С.* Языческие изваяния Среднего Поднестровья // МИА.— 1967.— № 139.— С. 136-144; *Винокур И. С.* История та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е.— К., 1972.— С. 117-118; *Винокур И. С.* История лесостепового Подніпров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя.— Київ — Одеса, 1985.— С. 86.— Рис. 27.

⁵ Путешествие Ибн-Фадлана.— М.; Л., 1939.— С. 79.

⁶ *Gieysztor A.* Mitologia Słowian.— Warszawa, 1982.— S. 201.

бік цього явища не варто. Сутність його, як і абстрактності, «просто-ти» інших зразків, насамперед, полягала, певно, в точному дотриманні ідейної програми творів.

У скульптурному доробку язичників кінця тисячоліття на особливу увагу заслуговує скульптура, піднята з дна р. Збруча біля с. Лишківці (поблизу м. Гусятин (рис. 3, 8)). Якщо дотепер ішлося про зображення поодиноких сакральних персонажів, відзначених деколи полікефалією, то в цьому випадку маємо «статуарну» багатофігурну композицію широкою ідейно-тематичною спрямованістю. Вона засвідчує існування в слов'ян розвинутого й усталеного уявлення про структуру язичницького пантеону, ієрархічність його складових елементів, єдність макро- й мікрокосмів; існування самотутніх понять про будову всесвіту,

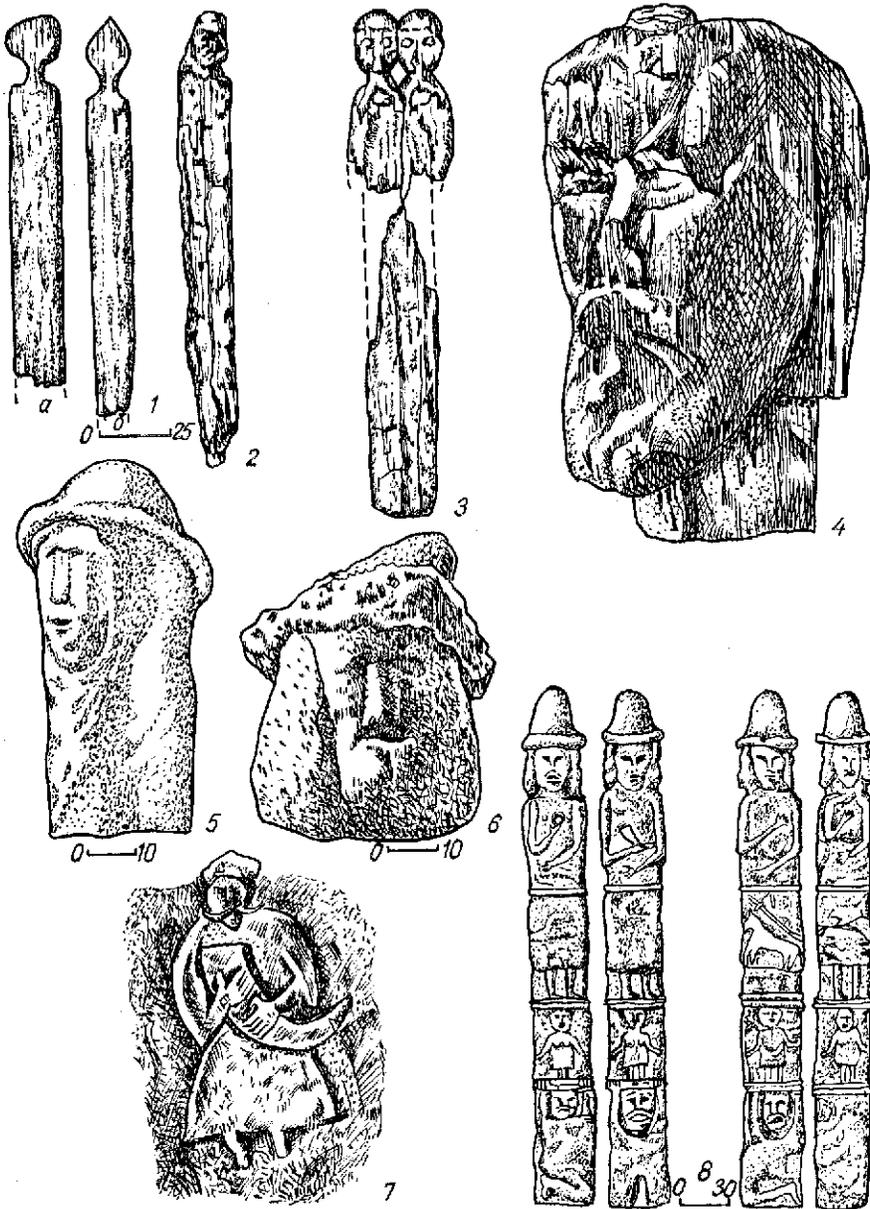

Рис. 3. Монументальна скульптура кінця I — початку II тис. н. е.: 1 — Гросс-Раден (а. б); 2 — Берен-Любчин; 3 — Фішерінгзель; 4 — Яково, 5 — Новгород (музей); 6 — Себез (музей); 7 — Лявтенкірхен; 8 — Лишківці (р. Збруч).

знань календарного ліку часу⁷. Роль основи, стірижня відіграє традиційний чотиригранний стовп. Він ще визначає загальний обрис твору, але його змістове значення заховане вже в підтекст. На перший план виступають зображальні мотиви, які розміщуються на кожній грані стовпа трьома ярусами. Зображення передаються в низькому рельєфі й доповнюються карбованою лінією по контуру. Лише голови богів верхнього ряду під однією «князівською» шапкою, що наче увінчують усю побудову, трактовано об'ємно. Просторовий план пам'ятки розгортається за тримірною вертикаллю й чотиримірною горизонтальною площиною. Синтаксис його відповідає універсальній космологічній схемі. Збручанській композиції властиве поєднання різножанрових типів зображень⁸, об'єднання традиційних образотворчих трактувань з досі невідомими. Образний, формальний лад священних персонажів підпорядковано ієрархічній структурі. Так, четвірка верховних богів своїми стильовими параметрами втворює знайоме вже ряду скульптур-напівфігур, виконаних за нормами догматики поганства. Образам притаманна та сама внутрішня зосередженість, самозамкнутість. При цьому у трактуванні їх вочевидь і нововведення. Постаті богів відтворено повністю — з ногами (за винятком фігур з мечем). Стопи ніг розвернуто в один бік (зліва направо).

Образи середнього рівня композиції де в чому нагадують згадані вище. Між ними існує й певний змістовий зв'язок, який видно з відповідності статевих ознак персонажів двох реєстрів. Фігури середнього рангу примітні позою рук, що розведені вбік. Персонажі не замкнуті в собі. Вони діють у навколишньому просторі. Звичайно, «дія» кожного з них є ще дуже статичною, вона відповідає певній знаковій формулі, але значно посилюється, коли фігури розглядати разом.

В іншому жанровому руслі виконано «триглава». Його зображення «розкадровано» по трьох гранях стовпа: на чільному боці персонаж показано в фас, на бічних — у складному розвороті: голова, торс — у фас, ноги — в профіль (четверта — зворотня — грань реєстра із солярним знаком — колесом). Божество показано в момент, коли несе на собі тягар горішніх сфер. Усю його поставу — навколішки, з піднятими догори руками, зі складним положенням торсів (у двох випадках), із похмурими виразами обличчя, — переймає силова напруга, внутрішня експресія. Сутність образу як основи й опори теологічної будови розкривається в дії, спрямованій від себе. Характер персонажу збагачено розповідним моментом, завдяки чому в загальній композиції пам'ятки проступає певна сюжетна зав'язка між замкнутими реєстрами. Пропорційна побудова тіла титана — порівняно правильна. Передачею складних розворотів досягається просторова глибина постатей на бічних гранях, збільшується їхня візуальна рельєфність і об'ємність.

Показовою для збручанської знахідки є також життєвість у відтворенні фігурки коня. Майстер прагне передати пропорції тіла тварини, найхарактерніші деталі — довгий хвіст, копита, вуха, а також рух — кінь басує. Цей рух — вельми динамічний, хоча просторово обмежений і несе ознаки геральдичності.

Ознаки руху (хоч іще статичного), внутрішньої динаміки, деяких сюжетних зв'язків між персонажами є визначальними характеристиками цієї скульптури.

Картину розвитку монументальної традиції слов'ян кінця тисячоліття доповнюють літописні відомості. Так, напередодні прийняття християнства верхівка Русі прагнула надати поганській релігії статусу офіційної ідеології феодальної централізованої держави. У Києві формується центральний релігійний осередок. Відповідно до вимог часу перебудовувався й культ. Він набуває розмаху, пишності й багатства оформлення. Усе це відбивалось на стилістиці скульптури. Для виготов-

⁷ Фаминіцин А. С. Божества древних славян.— СПб., 1884.— Вып. 1.— С. 138; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 462-463; Пушик С. Довкола збруцького ідола // Україна.— 1983.— № 43.— С. 13-14.

⁸ Вагнер Г. К. Проблема жанров в древнерусском искусстве.— М., 1974.— С. 54, 63.

лення її широко використовують коштовні матеріали, майстри застосовують техніку інкрустацій та аплікації: у дерев'яної статуї Перуна київського паптеону голова срібна, а «ус злат». Зі святилища, збудованого князем Володимиром, належить згадати також зображення Семаргла. Про сутність цього божества існують різні думки. Деякі дослідники вбачають у його імені перекручене Семярило чи Семиглав. Щодо скульптурного портрета божества, то його зараховують до розряду полікефальних ідолів і зіставляють із західнослов'янським Руевітом, якого різьбили з сімома обличчями⁹.

IX-X століття були рубіжними в історії язическої культури більшості слов'янських народів. У цей час остаточно встановлюється централізована феодальна державність, яка супроводжувалась заміною офіційної ідеології: поганство як продукт первісного суспільства скасовується, його заступає християнство. Разом із традиційними віруваннями та культом спростуванню підлягали й зображення поганських богів. Церква послідовно винищувала всі осередки й атрибутику давніх релігійних вірувань. Кінець їх у центральних і великих містах був коротким і фатальним. Але на периферії, у віддалених від місцевих християнських метрополій землях, язичництво ще довго зберігало свої позиції¹⁰.

Протягом X — першої чверті XII ст. поганство продовжувало офіційно культивуватися в середовищі поморських та полабських слов'ян, у яких здебільшого зберігалася стара племінна соціальна структура. У деяких народностей (наприклад, лютичів) поганська релігія не лише зберігалася, а й, відіграючи активну роль у політичному й соціальному житті¹¹, набула розвинутіших, складніших форм культу та обряду богослужіння, ніж то було в інших слов'ян¹². Порівняно вищого рівня тут сягнуло й скульптурне мистецтво. Про його здобутки доводиться судити, в основному, на підставі писемних джерел.

Згідно з повідомленнями германських хроністів, серед скульптур західнослов'янських племен особливе поширення мали статуї складної структурної побудови. В одному творі поєднувалися два, три, чотири, п'ять, а то й сім однозначних елементів. Як правило, це — голови (обличчя), що розміщувались на одному тулубі («...Більшість скульптур із двома, трьома, чи більше головами...», — писав Гельмольд)¹³. Можливо, помноження торкалося й інших частин тіла персонажів — рук, ніг. Але, на відміну від збручанської композиції, західнослов'янські зображення (у відомих за описами випадках) присвячувалися окремим божествам. У цих творах знайшла продовження традиція «багатоголових» ідолів, яку застаємо вже в черняхіві («триглав» з Іванківців). Поетику зображень такого роду підпорядковано творенню індивідуального образу й водночас багатозначного символу. Нагромаджуючи в одному творі ідентичні зображальні мотиви, майстри прагнули відобразити всю повноту змісту сакрального персонажа, передати його багатоплановість у світі природи й соціуму.

Поряд зі статурною пластикою в язичників була також і монументальна плоскорізьба. Багатофігурні рельєфи (із сюжетною композицією?) прикрашали зовні та зсередини стіни храмів у Щеціні, Петрі¹⁴.

⁹ *Іванов В. В., Топоров В. Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период). — М., 1965. — С. 26, 29.

¹⁰ *Тимощук Б. А., Русанова И. П.* Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // *СА.* — 1983. — № 4. — С. 161-173; *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Збручанское святилище (предварительное сообщение) // *СА.* — 1986. — № 4. — С. 98; *Гальковский Н.* Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси // *Записки Императорского Московского археологического института.* — 1913. — XVIII. — С. 77.

¹¹ Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М., 1962. — С. 195-212.

¹² *Фаминицин А. С.* Указ. соч. — С. 51.

¹³ *Helmolda Kronika Slawiańska z XII wieku.* — Warszawa, 1862. — Ks. 1. — S. 193.

¹⁴ *Кирпичников Л.* Что мы знаем достоверного о личных божествах славян // *ЖМНП.* — 1885. — Ч. ССХVI. — С. 56; *Срезневский И.* Архитектура языческих славян // *Чтение в Императорском обществе истории и древности российской при Московском университете.* — М., 1846. — С. 46-47.

Рис. 4. Бронзові амулети-підвіски: 1 — Чердинь, XII ст.; 2 — Вятка (Кіров), XII ст.; 3 — Шведт (НДР), X-XII ст.

За формою центральні монументальні зображення головних слов'янських святилищ X-XII ст. були творами круглої скульптури. Замкнутість силуету, характерна для творів минулих періодів, долається в цих розвинутих пластичних форм у просторі. Кішцівки персонажів трактуються об'ємно. Руки виводяться за межі обрисів тулуба; об'єм статуй розчленовується, з'являються просторові «розриви» (ілюстраціями можуть слугувати бронзові амулети-підвіски X-XII ст. у вигляді бородатих божеств зі Шведта (НДР), Новгороду, Пермі, Чердині, Вятки¹⁵ (рис. 4), що своєю структурою близькі описаним у літописах монументальним ідолам). Подібна композиційна побудова базувалася на певній технології виготовлення зображень. Судячи з усього, статуї вирізали не з цілої колоди, а складали з порізно опрацьованих частин (див. опис статуї Святовита в хроніці Саксона Граматика).

Західнослов'янські скульптури візначалися детальною проробкою фігур. Для їхнього оформлення широко застосовували техніку аплікації та інкрустації коштовними металами. Ідоли храму в Ретрі були вбрані в шоломи й військові обладунки. Атрибутами кумирів слугували реальні предмети: зброя, ритони. До того ж статуї барвисто розфарбовували. Усе це надавало образам богів конкретності, підсилювало їхній семантичний статус. Сучасники-очевидці неодноразово відзначали експресивність вигляду богів (Дігмар, XI ст.). Загалом, ідеопластику великих культових осередків поганства характеризувало посилення елементів статуарності, пластичності форми, досконалість технічного виконання й багатство оздоблення. У цих зреалізувалась тенденція на «індивідуалізацію» образів поганських богів з одночасним наростанням декоративності їхнього зовнішнього оформлення. На підставі описаних раніше знахідок у Польщі й наведених літописних повідомлень, дослідники схильні зіставляти найвищі надбання західнослов'янської скульптури кінця I — початку II тисячоліття з передроманським і романським монументальним мистецтвом латинського Заходу¹⁶.

Тепер розглянемо збережені зразки скульптури північно-західних слов'ян. Серед них — плита з рельєфом із Альтенкірхена, стовпоподібні зображення з Берен-Любчина й Фішерінзеля (НДР) (рис. 3).

¹⁵ Gieysztor A. Mitologia Słowian.—S. 197. Ллешковский П. М. Языческий амулет-подвеска из Новгорода // СА.—1980.—№ 4.—С. 284-287.

¹⁶ Gieysztor A. Kultura artystyczna przed powstaniem państwa polskiego i jej rozwój w osiedlach wczesnomiejskich // Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku.—Warszawa, T. 1.—S. 34-35.

Тут перед нами коло інших образотворчих і стилістичних вимірів, хоч і синхронних щойно описаним. Твори відзначаються архаїчністю. Манера виконання — проста, з великою долею умовності. Моделювання форм — площинне, лаконічне. Більшу увагу привертають деталі іконографічної й композиційної структури. Божество з Альтенкірхена з довгими вусами, в руках — величезний ритон; фігура фішерінзельського божества — з двома головами, що містяться на тулубі поряд, в одній площині.

Особливості трактування форм названих пам'яток можна поставити в пряму залежність від рівня виконавської майстерності стародавніх різьб'ярів, зарахувати зразки до розряду периферійного мистецтва. Така картина цілком реальна. Разом з тим, треба завважити, що своєю формально-типологічною структурою твори є близькими зображенням попередніх історичних шаблів (пор. фігури на верхньому реєстрі збручанської композиції, ідол із с. Кремінного та ін.). За цим проглядає закономірність типологічного розподілу творів у скульптурній традиції слов'ян, що дозволяє говорити про існування різних стильових русел протягом усього її історичного розвитку. А це вже ніяк не пояснити самими соціально-історичними умовами й естетичними запитамися того чи іншого культурного середовища. Ситуація вимагає враховувати ідейно-тематичне спрямування й функціональне призначення тих чи інших творів, їхні типологічні й генетичні витоки.

Наведений історико-мистецтвознавчий огляд творів дозволяє намітити деякі особливості розвитку скульптурної традиції слов'ян-

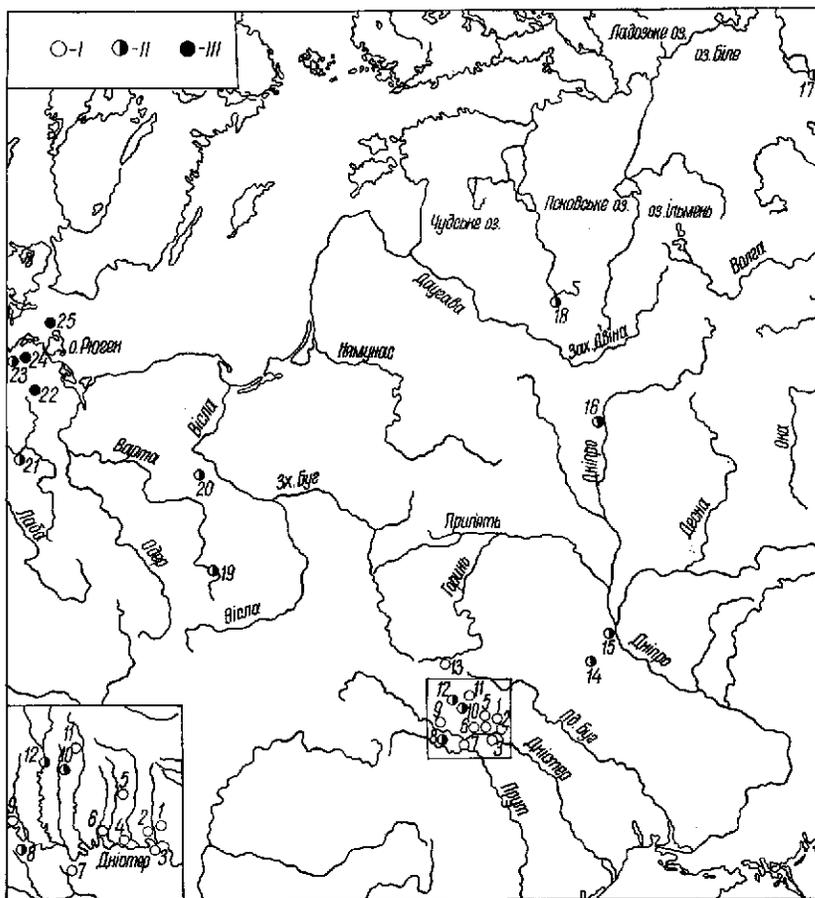

Рис. 5. Карта-схема розміщення пам'яток слов'янської монументальної скульптури: 1 — Ставчани; 2 — Калюс; 3 — Непорогове; 4 — Бакога; 5 — Іванківці; 6 — Сурженці; 7 — Яріока; 8 — Ржавинці; 9 — Блищанка; 10 — Юрківці; 11 — Кремінне; 12 — Лишківці (р. Збруч); 13 — Раковець-Чеснівський; 14 — Ягнятин; 15 — Київ; 16 — Шклов; 17 — Новгород, Вологодська обл.; 18 — Себезь, Псковська обл.; 19 — Янкове; 20 — Добрувкі; 21 — Альт-Фрісак; 22 — Фішерінзель; 23 — Гросс-Раден; 24 — Берен-Любчин; 25 — Альтенкірхен. Умовні знаки: I — пам'ятки першої половини I тис. н. е.; II — пам'ятки другої половини I тис. н. е.; III — пам'ятки початку II тис. н. е.

язичників. Насамперед виявляється характерне співвідношення часових вимірів існування скульптурних творів на різних обширах розселення слов'янства (рис. 5). У землях південно-східних племен (район Середньої Наддністрянщини) традиція встановлення монументальних зображень простежується найраніше, з періоду III-IV ст. На інших слов'янських землях зразки скульптури відомі приблизно з VI ст. Залежно від історичних обставин наступна доля цього мистецького явища в різних регіонах склалася по-різному. У південно- і північно-східному воно, в основному, проіснувало до кінця X — поч. XI ст., на периферії ж подекуди — до середини XIII ст.; у західному — до X ст., у північно-західному — до середини XIII ст. У розгортанні історико-мистецького процесу спостерігається певна «діагональність»: від південно-східних районів слов'янської ойкумени до її північно-західних меж. Якщо така ознака не є результатом випадкового збігу фактів, а відповідає реальній ситуації, то за нею мусять стояти цілком певні історичні обставини. На думку О. Гейштора, факт існування найдавніших скульптурних пам'яток на Поділлі відзеркалює культурний зв'язок слов'ян із східними культурами. Дослідник припускає, що традиція встановлення антропоморфних зображень виникла й набула поширення під впливом іранців та тюрків спочатку серед східних, а згодом, через їхнє посередництво, й серед західних і північно-західних слов'янських племен. Віддаючи перевагу азійським витокам монументальної творчості слов'ян, О. Гейштор, проте, не відкидає можливості впливів і з боку центральноєвропейських культур¹⁷.

Протягом усього періоду існування в слов'ян монументальної скульптури паралельно співіснують кілька типів творів. Одні з них відомі вже з перших століть I тис. н. е., інші, судячи за знахідками, з'являються пізніше. Полюси цих типів складали, з одного боку, вкрай узагальнені стовпоподібні зображення, а з другого — наближені до реальних природних форм антропоморфні статуї. Між цими групами пам'яток існували перехідні варіанти, в яких поєднувалися риси символічного й «реалістичного» трактування сакральних образів¹⁸.

Через те, що форма завжди є віддзеркаленням певних ідей, основну причину явища треба вбачати в особливостях змістового плану зображень. За це промовляє факт синхронного функціонування різнотипових скульптур на одних святилищах, в одних храмах (Ставчани, Іванківці, Гросс-Раден). Розмаїтість, складну ієрархічність релігійної системи слов'янського поганства засвідчують сучасні лінгвістичні дослідження. Існувала пряма залежність між уявленнями про сутність божества, місцем і роллю його в структурі міфологічного тексту та його образотворчими параметрами¹⁹. Поряд з цим, у типологічному розмежуванні форми зображень могла критися не лише «ієрархічність» змісту, а й різночасові за походженням уявлення слов'ян про характер того чи іншого сакрального персонажу. Як свідчать факти світової міфології й мистецтва²⁰, в образі окремого божества нерідко поєднувалися як архаїчні, так і новіші характеристики його ідейно-тематичної сутності.

Зважаючи на паралельні явища в культурі давніх і традиційних суспільств, можна передбачити залежність типологічної структури язичницьких творів і від їхнього культового статусу, функціональної актуальності для віруючих в кожному конкретному випадку²¹. Згідно з цією

¹⁷ *Gieysztor A. Mitologia Słowian.* — S. 186, 194, 202.

¹⁸ *Забашта Р. В.* До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології): Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 38-40.

¹⁹ *Іванов В. В., Топоров В. Н.* Указ. соч. — С. 185-191; *Hensel W. Archeologia żywa.* — Warszawa. — 1983. — S. 184.

²⁰ *Кагаров Е.* Культ фетишей растений и животных в древней Греции. — СПб., 1913. — С. 9; *Лосев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957. — С. 37-38.

²¹ *Мифы народов мира: Энциклопедия.* — М., 1982. — Т. 2. — С. 334; *Lommel A. Prähistorické a primitivne umenie.* — Bratislava, 1972. — Rys. 72. — S. 133.

схемою, один і той же божественний персонаж міг діставати відмінні ідейно-формальні інтерпретації відповідно до наданих йому місця й ролі в конкретному ритуальному сценарії.

У зв'язку зі стильовою розбіжністю пам'яток належить зважати й на реальність соціального поділу культури слов'ян. Він виявлявся в культурних відмінностях певних частин і груп суспільства²². Естетичні запити формувалися й реалізувалися відповідно до умов різних соціальних середовищ, у межах їхніх матеріальних і технічних можливостей, мистецьких орієнтирів. Розчленування слов'янського суспільства (особливо з VIII ст.) зумовило зміну самої структури мистецтва, поділ його на професійно-ремісничу й побутове, народне (традиційне). Ці форми художньої діяльності, як правило, поділялися просторово — між центром (містом) і периферією (селом). Шоправда, культурне розмежування між верхівкою й рядовими членами громади в ранньокласових суспільствах протягом довгого часу, як правило, було мінімальним²³. Різні соціальні верстви мали загалом ще єдину систему цінностей. Відміна була не стільки якісна, скільки кількісна. Твори скульптури, наприклад, могли різнитись розмірами, багатством оформлення, декору, тим часом як сам тип зображень, їхня структура й загальний стиль лишились єдиними, традиційними.

Слов'янську скульптуру представлено зразками з різних етнотериторіальних зон ойкумени. Закономірно, що твори несуть на собі ознаки локальних відмінностей. Однак, між собою вони виявляють і велику подібність семантичних, образно-пластичних параметрів. Це обумовлено, очевидно, загальними для всього слов'янства світоглядними та культовими засадами поганства. За всіх локальних видозмін поганська релігія відзначалась істотною однорідністю. Така її властивість і могла зумовлювати однозначні тенденції серед видів творчості, тісно пов'язаних з ідеологією, культом.

У світлі сказаного не доводиться дошукуватися однозначних вимірів історії слов'янської скульптури I — початку II тис. Її розвиток не подібний до однолінійного поступального руху, який іде від простіших до чимраз складніших пластичних форм. Усе виявляється значно багатомірнішим: впродовж означеного часу відбувається кристалізація кожного з названих різновидів ідеопластики.

Ясно, що ідоли були неоднозначними за культовим і соціальним статусом. У цьому плані перед ведуть твори, в яких відображено образи богів вищих рангів релігійної системи поганства й актуальність яких для колективу була найбільшою. З них формувались пантеони спершу племіїнних (локальних), а згодом державних масштабів. Проте, виділити один тип пам'яток над іншими за властивостями форми, визнати його перевагу в ході поступу скульптурної традиції є справою проблематичною. Можна вловити певну провідну стильову тенденцію, однак провідну не в значенні панівної чи навіть головної, а з погляду, так би мовити, перспективності в подальшому (постязичницькому) історичному розвитку слов'янської офіційної культури й красного мистецтва. Ця тенденція має зв'язок з розробкою не принципів абстракції в творенні ідеопластичних форм, а принципів «натурної реальності», сповнених значно більшим запасом образотворчих можливостей, іконографічної й стилістичної варіативності, внутрішньої динаміки розвитку.

Твори, в яких втілено ознаки природи, становлять певну зв'язну ланку між художніми доробками поганської та християнської епох. Саме це мав, імовірно, на увазі М. В. Алпатов, коли говорив, що слов'янське мистецтво в своєму саморозвитку наблизилось до тих ідейних і формальних завдань, які розв'язувались вже після прийняття християнства в мистецтві феодальної доби²⁴.

²² Аротюнов С. А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики // Исследования по общей этнографии. — М., 1979. — С. 29.

²³ Там же. — С. 29-30, 32.

²⁴ Алпатов М. В. Всеобщая история искусства. — М., 1933. — Т. 3. — С. 39.

МОНОУМЕНТАЛЬНАЯ СКУЛЬПТУРА СЛАВЯН

В статье предпринята попытка систематизировать историко-археологические материалы о монументальной скульптуре славян-язычников (т. н. «идолах») III-XIII вв. Суммарный диахронический обзор выявленных образцов идопластики, анализ письменных источников позволяет выделить среди языческих изображений несколько идейно-формальных типов: а) столбы, стелы; б) столбообразные идолы с одним или несколькими человеческими лицами; в) столбообразные идолы с объемно вымоделированной головой (подгруппы — изображения с лицом, без лица); г) отдельное рельефное изображение головы; д) статуи-полуфигуры; е) статуарные и рельефные изображения, воспроизводящие фигуры персонажей полностью.

Судя по хронологической атрибуции произведений, уже на раннем этапе (III-V вв.) они бытовали в таком типологическом наборе, который практически без изменений просуществовал до завершающего рубежа язычества. Со второй половины I тыс. известны новые разновидности изваяний, однако они не подменили собой первоначальных типов. Развитие языческой монументальной скульптуры предстает, таким образом, процессом не однолинейного движения от простейших к более развитым пластическим формам, а постепенной кристаллизации каждого из названных идейно-формальных типов изображений.

I. S. Vinokur, R. V. Zabashta

MONUMENTAL SCULPTURE OF SLAVS

Summary

An attempt is made to systematize historico-archaeological data on the monumental sculpture of slavs-pagans (the so-called "idols") of the 3d-13th cent. The total diachronous review of the found ideoplastics samples, analysis of written sources have permitted revealing several pagan images: a) pillars, steleae; b) pillar-like idols with one or several human faces; c) pillar-like idols with a three-dimensional-modelled head (subgroups: images with a face, without face); d) separate embossed image of a head; e) statues-scmifigures; f) statuary and embossed images reproducing completely figures of personages.

Proceeding from the chronological attribution of idols they had been already in the early stage (3d-5th cent.) in that topological set which existed without changes till the completing border of the paganism. Since the second half of the 1st millennium new varieties of sculptures have become known, but they did not substitute the primary types. Development of the pagan monumental sculpture is, so, not a process of unilinear movement from the simplest plastic forms to more developed ones, but a process of gradual crystallization of each of the mentioned ideological-formal types of images.

Одержано 18.05.87 г.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Нові знахідки крем'яних сокир в Середній Донеччині

Кравець Д. П.

Експедиціями Донецького держуніверситету та обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури виявлено крем'яні сокири в пам'ятках з чіткою стратиграфією.

Ціла серія виробів походить з Іллічівського поселення¹. Нижній шар пам'ятки з залишками стоянки-майстерні — єдиного комплексу із слідами округлого котлована житла, вогнищ, скупченнями відходів виробництва, побутовими матеріалами, серед яких увагу привертають два фрагменти кераміки: вінця з відтисками нігтя і пальця, прямокутного штампа (рис. 1, 1), стінка з жолобчастими рядами відтисків нігтя (рис. 1, 2), що відносяться до дніпро-донецької культури (II-й етап). Це датування підтверджують і сокири, широкі ножеподібні пластини, кварцитовий товкач, серпи на пластинах. Сокири трапилися кількох типів.

Клиноподібні підовальні (2 екз.) розмірами $7 \times 4,5 \times 2,2$ та $7 \times 4,5 \times 2,2$ см нагадують ранні сокири-різакі, за формою та наявністю з одного боку скола «транше». Очевидно, ці сокири не відносяться до типу сокир-різаків, класичні форми яких представлені на пізньомезолітичних стоянках², із сколами «транше» з обох боків. Вони відносяться до перехідного типу від різаків до пізніх клиноподібних, лезо яких з обох боків змодельоване зустрічними сколами, що утворюють «ребра жорсткості». На перехідний характер іллічівських сокир вказують і «сколи з сокирок» (рис. 2, 2, 3, 8, 9, 10). «Перехідні» сокири разом з «класичними» різакими з'являються ще в ранньому неоліті, що підтверджується знахідками на стоянці I-го етапу дніпро-донецької культури Лиманське Озеро 1 (рис. 2, 11-14)³. Відміною рисою сокир «перехідного» типу є їх виготовлення з жовнового кременю, тоді як різакі часто виготовлялися з «плошкового» та «галькового» (Лиманське озеро).

Сокири «класичної» пізньої клиноподібної форми з Іллічівки — підпрямокутної ($12,5 \times 6,7 \times 3,5$ см) (рис. 3, 4), овальної ($10,2 \times 4,6 \times 2,5$; $9 \times 5 \times 2,5$ см) (рис. 3, 3, 6) теж іноді мають скол «транше», що свідчить про деяку умовність поділу сокир лише на основі наявності сколу. Членувати ранні та пізні сокири вірніше за якістю сировини, масивністю, обробкою поверхні довгуватими пластинчастими сколами. Цікавою є сокира підтрикутної в плані форми (рис. 2, 1).

¹ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 150-172.

² Теллгін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX-VI тисячоліття до н. е.).— К., 1982.— С. 179-185.— Рис. 43, 1, 7; 44, 33, 31, 34.

³ Дегерменджи С. М., Татаринів С. И., Цыганенко В. А., Копыль А. Г. Раскопки поселений эпохи бронзы на Северском Донце // АО 1977.—1978.— С. 320.

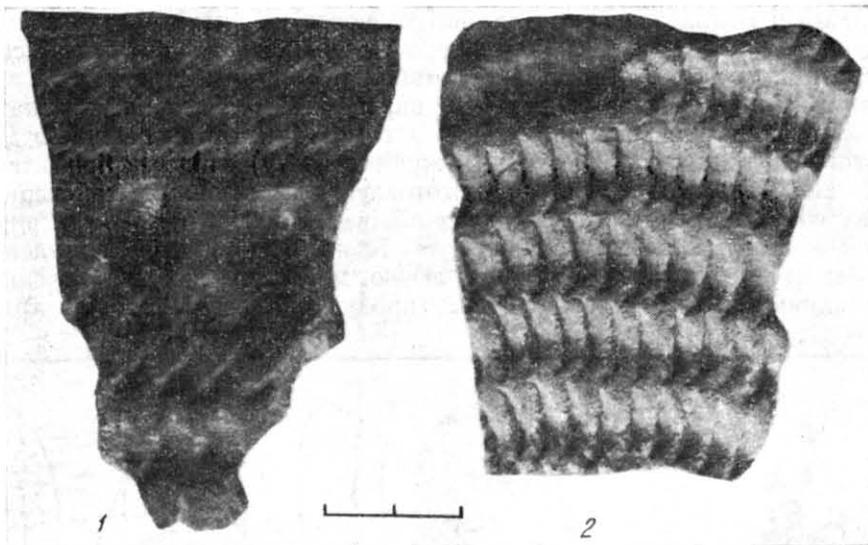

Рис. 1. Кераміка з Іллічівської стоянки-майстерні (1-2).

Привертають увагу досить специфічні типи мініатюрних сокир: овальні ($6 \times 3,5 \times 1,7$; $5 \times 3,5 \times 1,7$ см) (рис. 2, 4, 5), витягнуто-овальні ($7,5 \times 3 \times 1,6$ см) (рис. 2, 6), що трапляються ще в ранньонеолітичний час (рис. 2, 7); довгі, з ледве сплющеною боковиною, звужені з обох боків у середній частині ($22 \times 7,5 \times 4,4$; $16,5 \times 6,5 \times 3$ см), виготовлені з плиток кременю, очевидно, прив'язні (уламок такої ж сокири трапився в шарі бондарихінської культури поселення, яка, очевидно, використовувалась її жителями (рис. 3, 1, 2)). Наявність на поселенні сокир різних типів вказує на їх різне функціональне призначення.

На поселенні Чернецьке озеро (Хайлівщина) виявлено разом з типовою дніпро-донецькою керамікою з гребінчастим штампом в орнаменті, типові сокири II-го етапу дніпро-донецької культури: овальна з дрібними зустрічними сколами по лезу ($7 \times 4,7 \times 2,5$ см) (рис. 4, 5), підтрикутні, з округлим обушком, з такими ж сколами, заготовка овальної сокири на сколі з вигнутим черевцем жовна ($9 \times 5 \times 3,5$ см) (рис. 4, 4), уламки видовжених сокир з плиток, на зразок «іллічівських» (шириною 7, а товщиною до 2,5 см) (рис. 4, 8, 9).

Дуже цікава сокира-мотика ($11 \times 6 \times 2,3$ см) — клиноподібна, з подовжніми сколами по лезу, походить з скупчення кременю поблизу стоянки-майстерні, крем'яний комплекс якої характеризується відщеплюючою заготовки при меншій кількості пластинчастих відщепів та пластин (у тому числі обушкових), наявністю комбінованих знарядь (скобелів-скребків, ножів-скобелів), знарядь з ретушню утилізації. Із скупченнями кременю — відходів виробництва і заготовок (близько 98%) і незначною кількістю знарядь типологічно пов'язується кераміка з круглим ямковим орнаментом і перлинами. Комплекс відноситься до культури ямково-гребінчастої кераміки. Д. Я. Телегін відносить стоянку Хайлівщину до «пізньонеолітичного етапу» культури⁴. Про належність стоянки-майстерні до II-го етапу культури (за В. І. Непріною) свідчить і наявність на поселенні середньостогівських кераміки та крем'яних знарядь, залягання яких не дозволяє точно, на жаль, встановити їх стратиграфічне відношення до комплексу скупчень кременю поселення на Чернецькому озері⁵. Знахідка крем'яної мотики в комплексі пізнього неоліту дозволяє переглянути датування раннім неолітом сокири-мотики з хутора Нижньо-Герасимівського⁶.

⁴ Телегін Д. Я. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики Украины // СА.— 1962.— № 4.— С. 32.

⁵ Швецов М. Л. Работы на Зливинском могильнике // АО 1982.— М., 1984.— С. 241.

⁶ Замятин С. Н. Заметки о палеолите Доббаса и Приазовья // Сборник музея антропологии и этнографии.— Л., 1953.— Т. XIV.— С. 31-40.

Згадані комплекси дають надійні хронологічні прив'язки крем'яним сокирам. Це має чимале значення, при фактичній недослідженості спеціалізованих крем'янооброблюючих майстерень Донецького краю, матеріали з яких, переважно відходи виробництва та напівфабрикати, у дуже великій кількості отримані з десятків пунктів експедицією Донецького педінституту (потім держуніверситету) під керівництвом Д. С. Цвейбель. Зважаючи на виготовлення в сезонних майстернях краю сокир як одного з важливих видів продукції і наявність невеличкої кількості готових знарядь та їх напівфабрикатів, виявлення яких на степових, з високою топографією, майстернях можна пояснити намаганням майстрів зменшити вагу продукції, призначеної для тран-

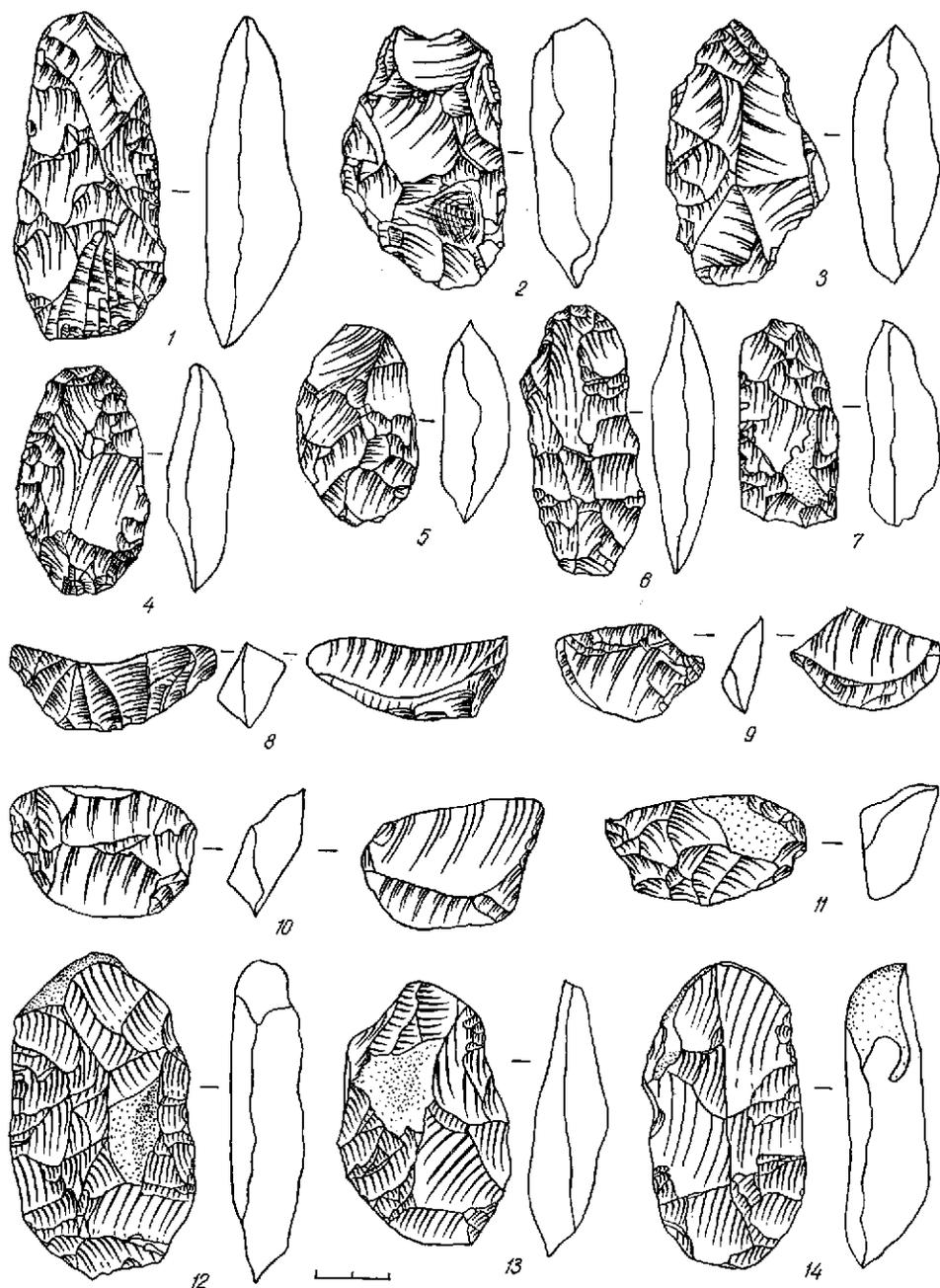

Рис. 2. Сокири з Ілліцівки (1-5, 7-9) та Лиманського озера (6, 10-14).

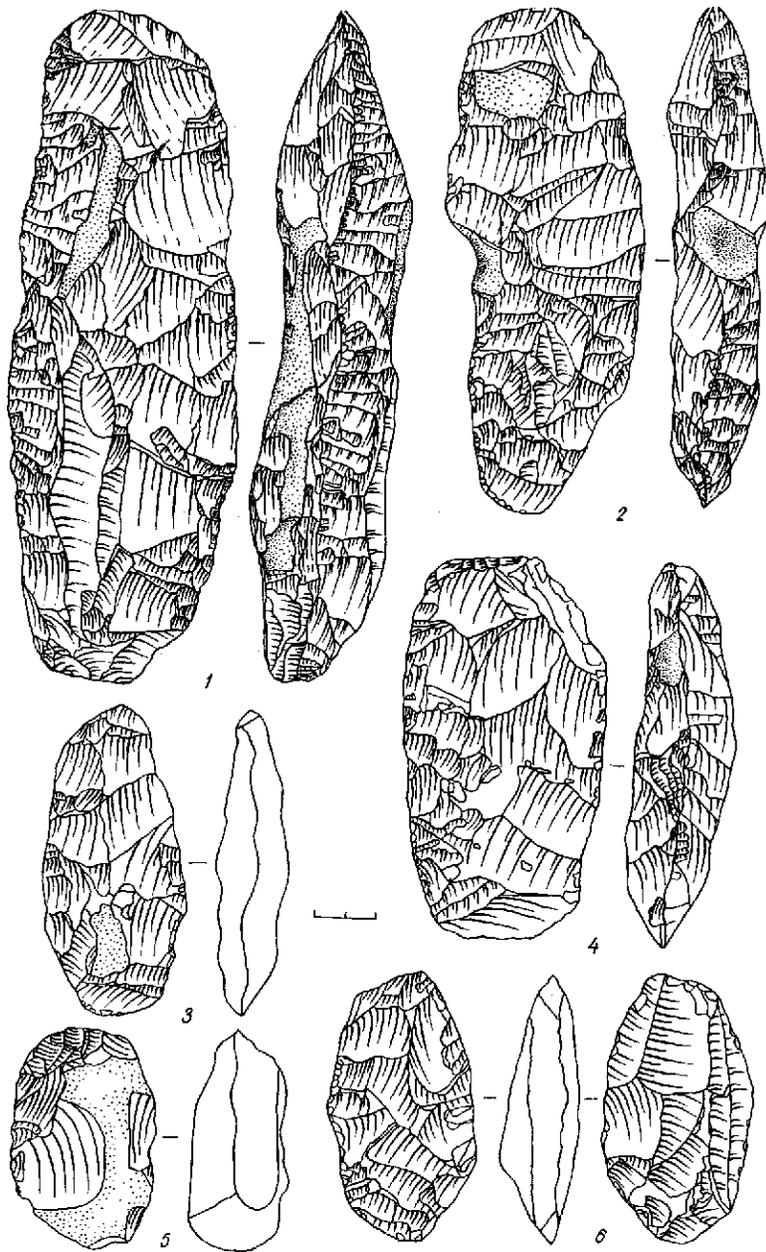

Рис. 3. Сокири з Іллічівки (1-4, 6) і Рай-Олександрівки (5).

спортування, можна культурно-хронологічно прив'язати спеціалізовані майстерні кряжу до найближчих стоянок-майстерень. У цьому напрямку перспективне порівняння сокир. Так, з іллічівськими та хайлівщинськими сокирами дніпро-донецької культури (II-й етап) можуть бути порівняні підтрикутна в плані сокира з Краматорська (балка 3)⁷ (рис. 4, 1); з Красного — підтрикутна і овальна в плані (рис. 4, 2, 3), видовжена підлистоподібна (рис. 5, 2) та уламок видовженої з сплющеним боком і жолобом в середній частині (рис. 5, 1) (останні дуже близькі до Іллічівських); овальна (заготовка) з Рай-Олександрівки (рис. 3, 5);

⁷ Цвейбель Д. С. Древние кремнеобрабатывающие мастерские на окраине г. Краматорска // Материалы научной конференции кафедр исторических наук (25-27 декабря 1967 г.) — Харьков, 1968. — С. 177-185.

овальні з околиць Іллічівки (рис. 4, 6, 7) тощо. За наведеними аналогіями можна віднести багато майстерень кряжу до II-го етапу дніпро-донецької культури, що функціонували і значно пізніше (Рай-Олександрівка, Красне, Широке та ін.), але як і в більш ранній час, зважаючи на розвиток металургії в культурах епох раннього металу Донбасу (за винятком епохи міді), майстернями для обміну не були. Подібність сокир з спеціалізованих майстерень кряжу до виробів з стоянок-майсте-

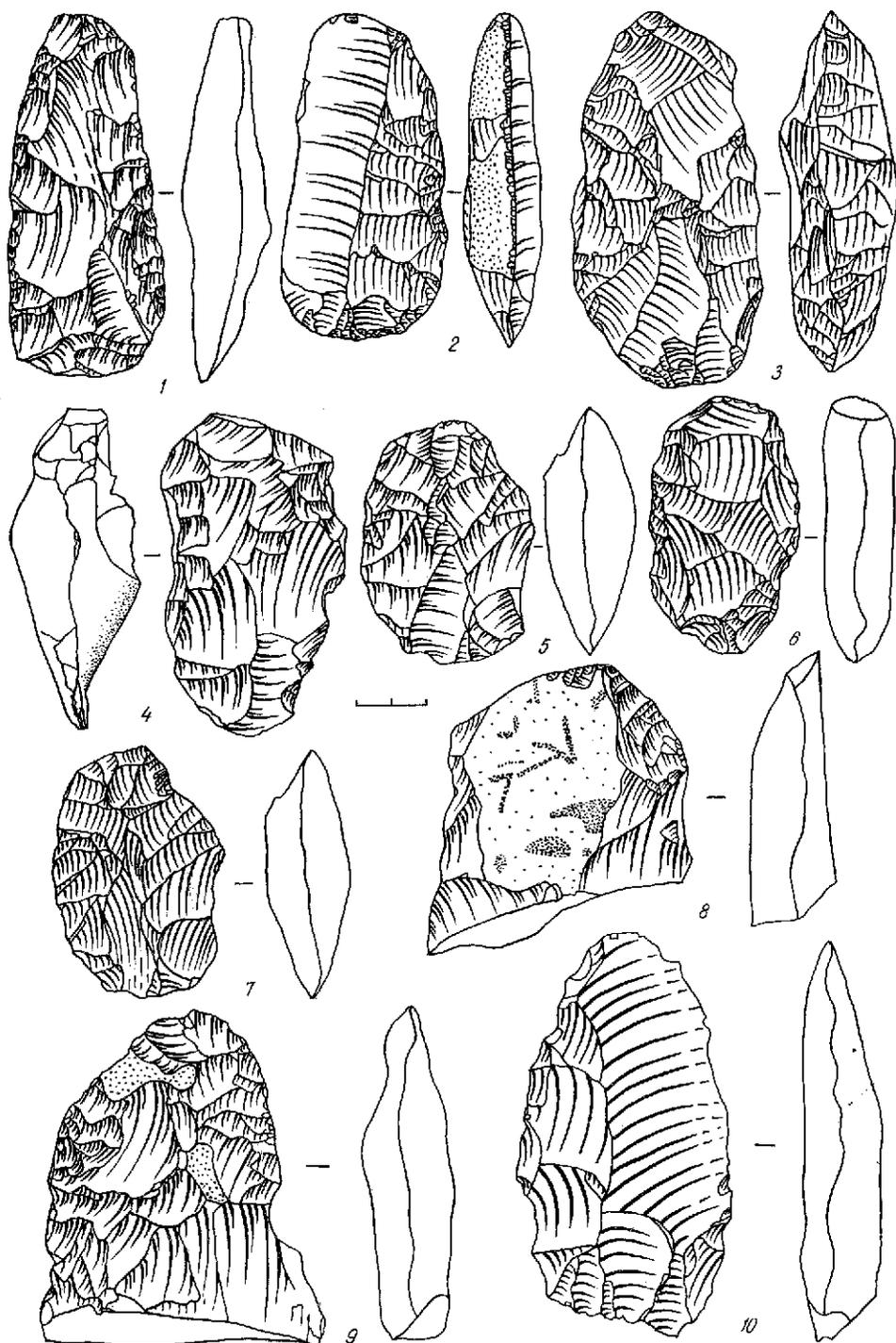

Рис. 4. Сокири з Краматорська (балка 3) (1), Красного (2, 3), Чернецького озера (Хайлівщини) (4, 5, 8-10), околиць Іллічівки (6, 7).

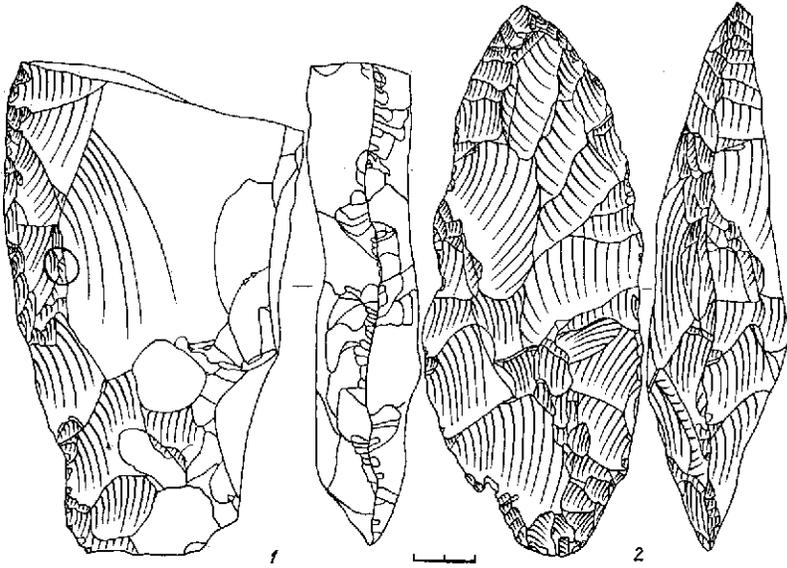

Рис. 5. Сокири з Красного (1-2).

рень Середньої Донеччини, очевидно, вказує на відвідування жителями середньодонецьких стоянок майстерень кряжу, де відбувався обмін кременем з населенням, яке жило на території бідної на кремій (Ворошиловградщина, Полтавщина, Донецьке Приазов'я).

Д. И. КРАВЕЦ

НОВЫЕ НАХОДКИ КРЕМНИЕВЫХ ТОПОРОВ В СРЕДНЕЙ ДОНЕТЧИНЕ

В публикации рассматриваются топоры из не введенных в научный оборот комплексов эпохи неолита Среднего Донца. Приводятся новые данные по хронологии памятников этого региона.

Одержано 10.05.1986 р.

Антропоморфна пластика з пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області

Гірник І. П., Відейко М. Ю.

Пам'ятка біля с. Чичиркозівка Звенигородського району Черкаської області відноситься до числа великих трипільських поселень, виявлених у Буго-Дніпровському межиріччі у семидесяті роки за допомогою аерофотозйомки¹. На ній І. П. Гірником та В. Ф. Мициком зібрано чимало знахідок антропоморфної та зооморфної пластики. Колекція антропо-

¹ Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія.— 1973.— Вип. 10.— С. 35-37.

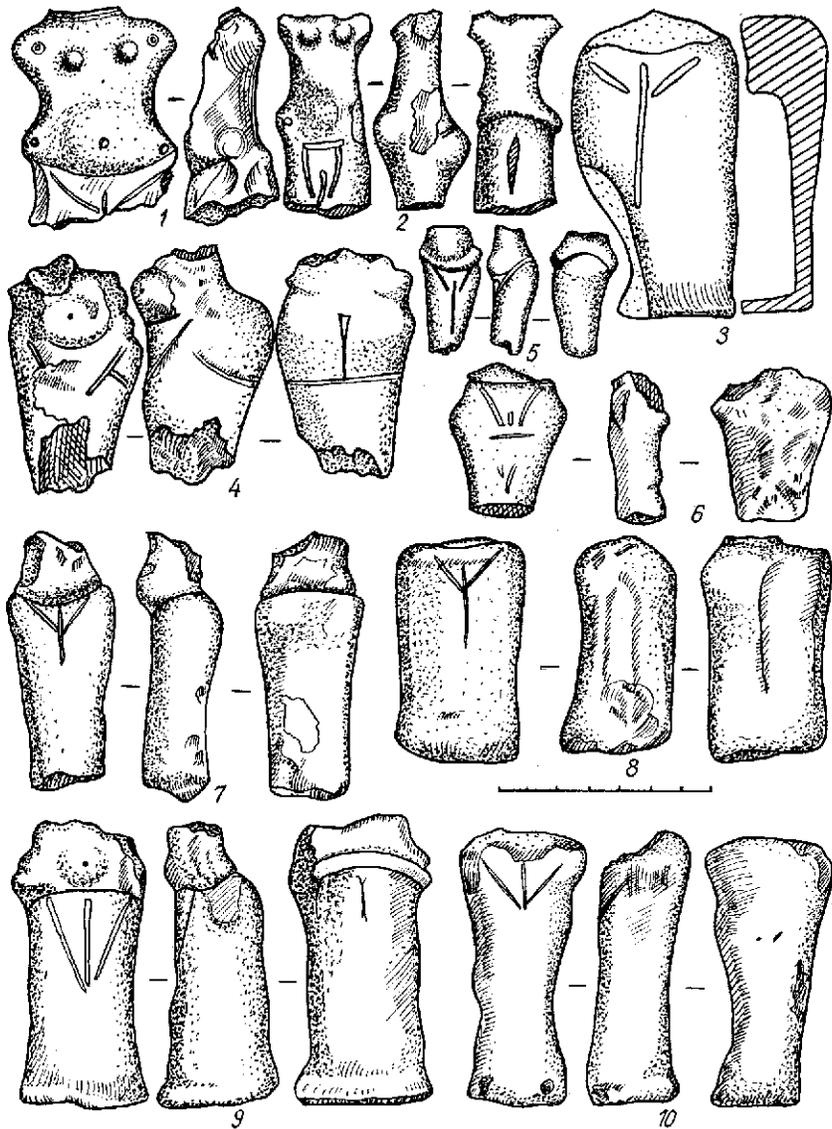

Рис. 1. Фрагменти жіночих статуєток на стовпчастій нізці (1-10)

морфної пластики складається з 56 фрагментованих статуєток і є однією з найбільших в цьому регіоні (найбільшою до цього часу була колекція з Кочержинців — 35 екз.)². Є можливість проаналізувати кількісне та якісне співвідношення різних типів статуєток в межах окремого комплексу, реконструювати систему образів, характерну для набору пластики поселення в цілому.

Незважаючи на фрагментарність матеріалів, можна з певністю реконструювати типи статуєток. За класифікацією, розробленою О. П. Погожевою, представлені чоловічі та жіночі зображення типів а₃, а₄, с₂-с₄³.

Кількісно переважають типи с₂ та с₃ — відповідно 49% та 13% колекції.

Статуєтки виготовлені з відмуленої глини, з певеликою домішкою дрібнозернистого піску, трапляються включення великих зерен кварцу.

² Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 54.— Рис. 13.

³ Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья.— С. 21.

Випал сильний, колір глини на зламі від білого до червоного. Деякі екземпляри статуеток мають чорне або чорно-коричнєве забарвлення. Технологія оздоблення пластики та сама, що й для розписного посуду: поверхня вкривалася ангобом жовтогогарячого або світлокоричневого кольорів, на який темнокоричневою фарбою наносився розпис. Прокресленими лініями позначалися ознаки статі, частини тіла, зображалися одяг та прикраси (рис. 1, 1-10; рис. 2, 1, 2, 4, 6, 8-10; рис. 3, 1, 5, 10; рис. 4, 4).

Була простежена техніка виготовлення окремих типів статуеток. Статуетки на стовпчастій ніжці (рис. 1, 3-10) мають монолітну або пустотілу (рис. 1, 3) основу, що виготовлялася шляхом парощування з окремих частин. Верхня частина фігурок і голова виліплювалися окремо, після чого статуетка збиралася у єдине ціле. Стики були, напевне, найвразливішими місцями цих зображень, бо більшість фрагментів відколота саме у цих місцях. Жіночі зображення з окремо виліпленими ніжками також виготовлялись із окремих частин — піг, середини (навіть ніжки іноді складаються з окремих деталей, змонтованих по вертикалі). Сидячі статуетки ліпилися з одного шматка глини

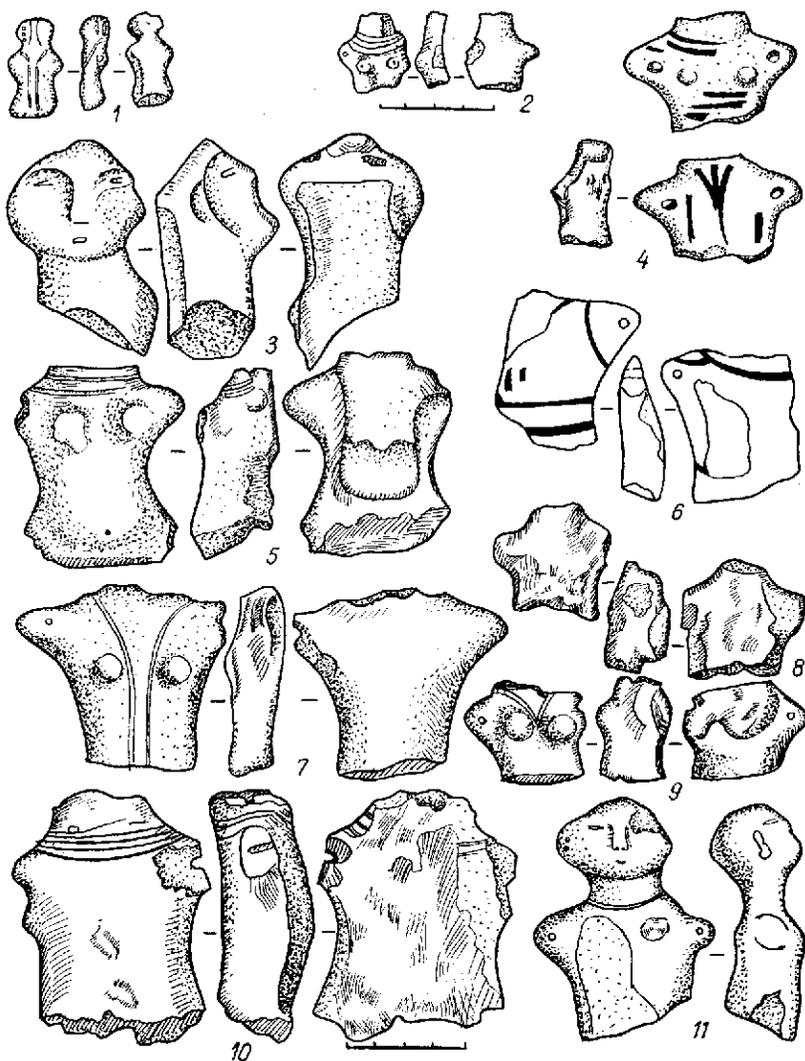

Рис. 2. Фрагменти торсів (1, 2, 4-11) та реалістичної голівки (3) жіночих статуеток.

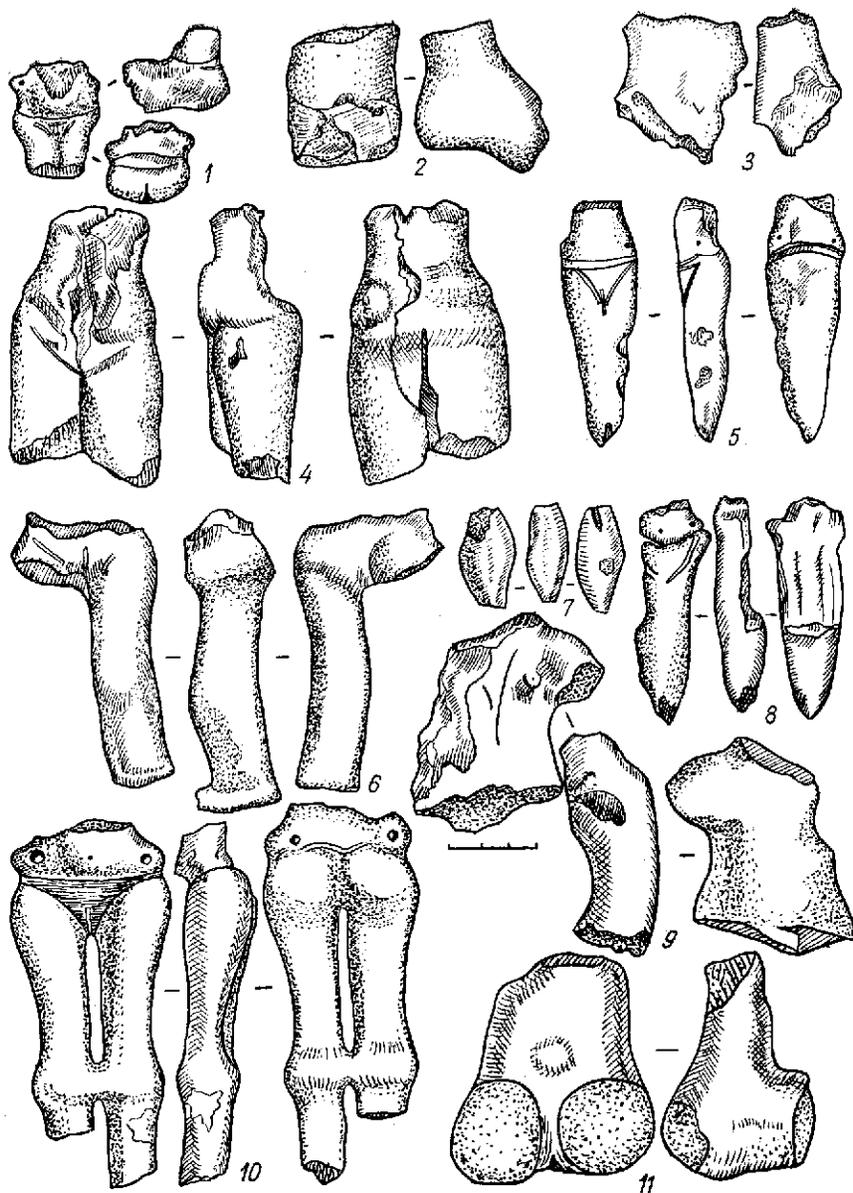

Рис. 3. Антропоморфні статуетки: 1, 4, 11 — жіночі (1, 9, 11 — фрагменти сидячих, 4-8, 10 — стоячі); 2, 3 — чоловічі сидячі статуетки.

або також із окремих частин. Торси статуєток виконувалися різноманітними прийомами: складалися з двох половин; із розплющеного «мли-ця», шляхом нарощування на основу; з суцільного шматка глини тощо. Голівки до більшості статуєток, як видно із зламів, виготовлялися окремо, з суцільного шматка глини, окремі деталі приліплювалися. З наведених прикладів видно, що техніка ліплення статуєток була найрізноманітнішою, відповідно до типу та розмірів зображення, при цьому у ряді випадків здається, що не було певної обрядової регламентації техніки ліплення. Разом з тим описані прийоми виготовлення антропоморфних пластичних зображень знаходять повну відповідність з спостереженнями О. П. Погожевої⁴.

⁴ Погожева А. П. Указ. соч.— С. 21.

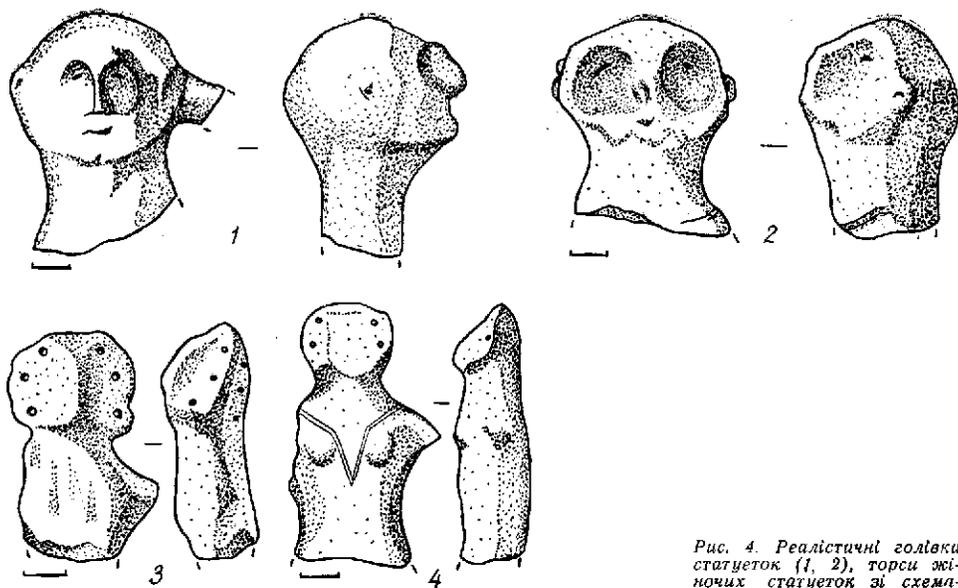

Рис. 4. Реалістичні голівки статуєток (1, 2), торси жіночих статуєток зі схематизованими голівками (3-4).

Дані про склад колекції антропоморфної пластики вміщено до таблиці.

Серед жіночих стоячих статуєток можна виділити за розмірами та особливостями конструкції кілька різновидів. Найтиповішими є зображення на монолітних ніжках середніх розмірів (рис. 1, 7-10). Прокресленими лініями на них позначені ноги та ознаки статі. Деякі стовпчасті ніжки зроблено пустотілими, можливо, з метою запобігти розтріскуванню виробів під час висушування (рис. 1, 3). Пустотіла ніжка складається з циліндричної частини, до якої знизу приліплено денце, що має прямокутний отвір. Таким чином було виготовлено і найбільшу у колекції статуєтку, висота якої, реконструйована за знайденим уламком, становить близько 40 см. Товщина стінок циліндричної ніжки складає близько 3 см. Більшість жіночих зображень на стовпчастій ніжці мають ознаки вагітності (рис. 1, 1, 2, 4, 5, 7, 9). Статуєтки цього типу покривалися ангобом і розписувалися.

Склад колекції антропоморфної пластики з пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівки.

№	Тип статуєтки	Тип за Погожевою О. П.	Кількість	Розміри		
				малі	середні	великі
1.	Жіноча на стовпчастій ніжці	с ₃	13		+	+
2.	Жіноча на конічній ніжці	с ₂ , а ₃	5	+	+	
3.	Жіноча з окремо виліпленими ногами, стояча	с ₄ , а ₄	8		+	
4.	Жіноча сидяча, ноги разом		2	+	+	
5.	Жіноча сидяча, ноги окремо		3		+	
6.	Чоловіча на стовпчастій ніжці		1		+	
7.	Чоловіча сидяча		2		+	
8.	Голівки статуєток реалістичні		3		+	
9.	Голівки статуєток схематичні		2		+	
10.	Невизначені фрагменти		3		+	
11.	Торси статуєток		14	+	+	
Всього:			56	3	11	1

Стоячі жіночі статуетки на конічній ніжці мають малі або середні розміри (рис. 3, 5, 7, 8). Ноги та ознаки статі передано прокресленими лініями (рис. 3, 5, 7, 8), модельовані литки ніг (рис. 3, 7, 8). Частина зображень має ознаки вагітності.

Стоячі жіночі статуетки є також з окремо модельованими ногами — зімкнутими (рис. 3, 4, 6) або розділеними (рис. 3, 10). Більшість фрагментів відноситься до першого підтипу, коли ноги ліпили окремо, а потім поєднали і прикріплювали до нижньої частини фігурки (рис. 3, 4, 6). Деякі статуетки мають ознаки вагітності.

Особливу увагу привертає нижня половина жіночої статуетки з роздільно виділеними ногами, що з'єднані перемичкою між колінами (рис. 3, 10). Частина тіла добре промодельовані, складається з враження стрункої, високої постаті. Статуетка була покрита жовтогарячим ангобом, по якому темнокоричневою фарбою нанесено зображення частин тіла та одягу. Статуетки такого типу відомі у Середньому Подніпров'ї⁵.

Зображення сидячих жінок виготовлялися середніх або малих розмірів (рис. 3, 1, 11). Верхня частина статуеток виконана натуралістично (рис. 3, 9). Є статуетки з переданими ознаками вагітності (рис. 3, 1). Прокресленими лініями передано ознаки статі, прикраси та частину одягу (рис. 3, 1, 9). Подібні зображення відомі на пам'ятках етапу С-1 у Середньому Подніпров'ї та Північній Молдавії⁶.

Сімнадцять фрагментів статуеток важко з певністю віднести до якогось типу зображень. Серед них — чотирнадцять торсів жіночих статуеток (рис. 1, 1; 2, 1, 2, 4, 5-10; 4, 3, 4).

Аналіз цієї частини колекції дає змогу скласти уяву про можливі варіанти цієї важливої частини жіночих зображень.

Чотири з вказаних фрагментів мають голівки (рис. 2, 1; 4, 3, 4). Тулуб модельовано дуже якісно, спина з вигином, виділено невеликі груди (рис. 2, 2, 5, 7, 11). На деяких фігурках передано ознаки вагітності (рис. 1, 1; 2, 5). Розписом або прокресленими лініями позначені прикраси-намиста тощо (рис. 1, 1; 2, 2, 4, 5, 9, 10). Є також зображення частин одягу (рис. 2, 1, 8; 4, 4). Декілька фрагментів статуеток розписано поперечними стрічками (рис. 2, 4, 6). Можливо, цей розпис передає реальний рисунок, що був нанесений на трипільських тканинах, з яких шили одяг. Описані типи оздоблення трипільської пластики вважаються цілком типовими для етапу С-1⁷.

Крім жіночих статуеток, знайдено три чоловічих зображення. Одне з них відноситься до типу стоячих, на стовпчастій ніжці, два фрагменти — від сидячих статуеток (рис. 3, 2, 3). За типами ці зображення в цілому не відрізняються від аналогічних жіночих статуеток даної колекції. Отже, у комплексі пластичних зображень слід відзначити певну відповідність між жіночою та чоловічою його частинами. Аналогії чоловічим статуеткам з Чичиркозівки відомі на пам'ятках Середнього Подніпров'я⁸.

Особливу увагу привертають реалістично виконані голівки статуеток (рис. 2, 3; 4, 1, 2). Вони можуть бути віднесені до V типу антропоморфної пластики за класифікацією Т. Г. Мовші⁹.

Найкращим серед них є чоловічий (?) портрет (рис. 4, 1). Голова на високій шиї, лице округле, виділене оточуючою його зачіскою. Ніс з горбинкою, очі, рот, ніздрі передано наколами, вуха модельовані та підкреслено наколами. З лівого боку за вухом голівка має наліп — можливо, зображення руки, закладеної за голову. Можливі варіанти

⁵ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10.— С. 120.— Рис. 67; Погожева А. П. Указ. соч.— С. 70.— Рис. 18, 11.

⁶ Погожева А. П. Указ. соч.— С. 69.— Рис. 17, 5; 35, 6; Маркевич В. И. Поздне-трипольские племена Северной Молдавии // Кишинев, 1981.— Рис. 12, 10; 62, 5; 88, 14.

⁷ Погожева А. П. Указ. соч.— С. 120-128.— Табл. 14-21.

⁸ Пассек Т. С. Указ. соч.— С. 146.— Рис. 79, 3.

⁹ Мовша Т. Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілья // Археологія.— 1973.— Вип. 11.— С. 4.

реконструкції статуетки: це або «мислитель» — тип статуеток, відомий на Балканах, або зображення «танцюриста», подібне до розписних фігур на пізньотрипільських посудинах з Північної Молдавії¹⁰.

Друга голівка виконана в умовно-реалістичному стилі (рис. 4, 2). Округла, без зачіски, великий ніс передано шипком, очі, рот прокреслено, вуха — виліплено. Лице пошкоджено. Голівка, можливо, відноситься до чоловічої статуетки.

Третя голівка — від жіночого зображення, що має зроблену за допомогою наліпу зачіску, що зображає волосся, зібране у вузол (рис. 2, 3). Лице пошкоджено, відбито ніс. Рот, очі прокреслено, вуха виліплено. Зберігся ангоб та розпис: зачіска пофарбована у коричневий колір. Аналогічна зачіска зображена на фрагментах горсів статуеток, описаних раніше (рис. 2, 5, 7).

Аналогічні реалістичні зображення відомі на пізньотрипільських пам'ятках в усіх регіонах їх поширення на етапі С-1. Найбільше подібних статуеток знайдено у Буго-Дніпровському межиріччі. Тут, за даними Т. Г. Мовші, знаходилося 5 (з 8-ми) виділених нею «шкіл» або напрямків у розвитку реалістичної антропоморфної пластики Трипілля¹¹. Аналогічне зображення знайдено також у 1974 р. під час розкопок на великому поселенні біля с. Майданецького (дослідження М. М. Шмаглая)¹².

Комплекс антропоморфної пластики з Чичиркозівки має склад, типовий для пам'яток етапу С-1 у межиріччі Південного Бугу та Дніпра: домінують підтипи с₂, с₃, поширений підтип с₄¹³. За підйомним матеріалом (керамікою) Чичиркозівське поселення датується етапом С-1 пізнього Трипілля та відноситься до томашівсько-сушківської групи пам'яток, виділеної Т. С. Пассек¹⁴.

Колекція пластики включає практично всі типи статуеток, відомих для цього району за матеріалами різних поселень. Отже, для задоволення культурних потреб даних асортимент пластики виготовлявся в межах одного поселення. Ліпили статуетки малих, середніх та великих розмірів (до 40 см у висоту). Двом тишам жіночих зображень, стоячим на стовпчастій ніжці та сидячим, відповідають такі самі типи чоловічих зображень. В даному випадку цілком можлива парність образів.

Різноманітність пластичних виробів свідчить, як відзначалося неодноразово, про існування ряду образів, втілених у статуетках. Так, лише для реалістичної пластики Т. Г. Мовша намітила близько дев'яти образів¹⁵. Разом з тим вказаний факт може свідчити і про різноманітність ситуацій, у яких вживалися статуетки, про наявність цілої низки магічних обрядів.

Слід звернути у зв'язку з цим увагу на обставини знахідки та стан пластики з чичиркозівської колекції. Всі 56 фрагментів знайдено як підйомний матеріал, тобто вони були виорані з глибини до 0,4 м від сучасної поверхні. Саме на такій глибині залягають тут рештки трипільських глинобитних будівель. Отже, вказані фрагменти знаходилися серед залишків трипільських споруд, будучи складовою частиною всього комплексу знахідок — кераміки, пластики, знарядь праці. На деяких статуетках, як відзначалося раніше, є сліди повторного випалу під час пожежі у будівлях. Можна прийти до висновку, що антропоморфна пластика входила до інтер'єру жител при їх спалюванні. Деякі дослідники припускають можливість ритуального спалювання трипільських будівель і поселень в цілому у зв'язку зі зміною

¹⁰ *Bercii D. Cultura Hamangia.*— București, 1966.— Vol. 1.— Fig. 1; 3, 1; *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Севернй Молдавии.— С. 43.— Рис. 59, 1, 2.— С. 54.— Рис. 88, 5, 10, 12.— С. 157.— Рис. 103, 1-4, 7-10.

¹¹ *Мовша Т. Г.* Вказ. праця.— С. 3-21.

¹² *Smaglij N. M.* Grosse Tripolie Siedlungen Swischen Dnepr und Sudlichem Bug // *Das Altertum.*— 1982.— Band 28.— N. 2.— S. 118-125.

¹³ *Погожева А. П.* Указ. соч.— С. 76-79, 83-85.

¹⁴ *Пассек Т. С.* Указ. соч.— С. 118-120.

¹⁵ *Мовша Т. Г.* Вказ. праця.— С. 20.

місця проживання¹⁶,— тоді статуетки можна вважати складовою частиною цього ритуалу.

Частина фрагментів має злами, вкриті товстим шаром вапна — тобто, це старі злами. Можливо, ця частина навмисне розбивалася під час певних обрядів, як вважав С. М. Бібіков¹⁷.

Кількісно у колекції переважає підтип статуеток на стовпчастій ніжці. До нього відноситься і найбільше монументальне зображення жіночої фігури. Подібні статуетки «стаціонарного» типу були, напевне, важливою частиною інтер'єру жител, а можливо і суспільних споруд.

Про наявність невідомого поки що типу пластичних зображень свідчить знахідка реалістично виконаної голівки «мислителя» або «танцюриста» (рис. 4, 1).

Широкі польові дослідження великих поселень трипільської культури, розгорнуті у останні роки, дадуть, звичайно, більш численний матеріал, зокрема і по пластиці, що дозволить використати з більшою віддачею вже нагромаджені музейні та інші колекції, використати їх для вирішення більш важливих питань.

ГИРНИК И. П., ВИДЕИКО М. Ю.

АНТРОПОМОРФНАЯ ПЛАСТИКА ИЗ ПОЗДНЕТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ У с. ЧИЧИРКОЗОВКА ЧЕРКАССКОЙ ОБЛАСТИ

Статья посвящена публикации коллекции антропоморфной пластики из поздне трипольского поселения у с. Чичиркозовка Звенигородского района Черкасской области, собранной И. П. Гирником и В. Ф. Мыщиком. Среди 56-и фрагментов статуэток представлены все типы поздне трипольской пластики, характерной для этапа С-1 в Буго-Днестровском междуречье. Особый интерес представляют реалистичные портретные пластические изображения.

I. P. Girnik, M. Yu. Videiko

ANTHROPOMORPHOUS PLASTIC ART FROM THE LATE-TRIPOLI- AN SETTLEMENT NEAR VII. CHICHIRKOZOVKA OF THE CHERKASSY REGION

S u m m a r y

Collection of the anthropomorphic plastic art works from the Late-Tripolian settlement near vil. Chichirkozovka (Zvenigorodka Distr., Cherkassy Region) amassed by I. P. Girnik and V. F. Mytsik is considered. It includes 56 fragments of statuettes which present all types of the Late-Tripolian plastic art characteristic for stage C-1 in the Bug-Dniester interfluvium. Realistic portrait plastic images attract a peculiar attention.

Одержано 09.04.1986 р.

¹⁶ Зиньковский К. В. К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // МАСП.— К., 1983.— С. 20.

¹⁷ Бибииков С. Н. Поселение Лука-Врублевская // МИА.— 1953.— № 38.— С. 193-275.

Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чортомлик

Мурзін В. Ю., Ролле Р.

Курган Чортомлик — одна з найяскравіших пам'яток скифської культури IV ст. до н. е., знаходився поблизу с. Чкалове Нікопольського району Дніпропетровської області. Своєю широкою, справді всесвітньої слави, він набув після розкопок, проведених видатним російським археологом і істориком І. Є. Забеліним у 1862-1863 рр. В ході цих робіт була знята центральна частина величезного курганного насипу, що досягав 20 м у висоту, і відкрита гробниця, яка являла собою досить складну споруду (рис. 1, 1).

Вона складалась з глибокої (11 м від рівня давнього горизонту) прямокутної вхідної ями, по кутах якої вишу були споруджені камери-ніші. В північно-західній камері-ніші було виявлено поховання знатної жінки, що мала численні золоті прикраси. Біля західної стінки камери трапились чотирнадцять амфор для вина і набір срібного посуду — лутерій, черпак, а також відома срібна амфора — справжній шедевр давнього ювелірного мистецтва. Тут же був виявлений скелет молодого слуги-виночерпця. В північно- і південно-східних камерах-нішах знайдені дорожочні убори «цариці», побутові предмети, залишки шкіряних сагайдаків зі стрілами та інше. В південно-західній камері-ніші були поховані двоє чоловіків з різноманітним набором наступального (списи, мечі, сагайдачні набори) та захисного (бойові пояси, поножі) озброєння. До північно-західної камери-ніші прилягало ще одне підземелля у вигляді великої (близько 7×5 м) камери (приміщення V за І. Є. Забеліним), поєднаної з північно-західною камерою-нішею вузьким, близько 1,5 м шириною, лазом. Жодних слідів іншої вхідної ями, яка могла б бути пов'язана з цією камерою, І. Є. Забеліним не виявлено. Незважаючи на її пограбування через спеціальний, пробитий в материк хід, що починався біля північного краю курганного насипу, поховання чоловіка, яке знаходилось тут, було зруйноване не повністю. Зокрема, І. Є. Забеліну вдалося виявити три ніші, де зберігався розшитий золотими бляшками одяг, мечі в розкішних золотих піхвах, бронзові набірні пояси, святковий посуд і т. д.

В західній частині кургану виявлено три кінські могили, де були поховані 11 коней, і дві могили «конюхів», одночасові з центральною гробницею¹.

Хоча різні аспекти вивчення кургану Чортомлик і виявленого в ньому інвентаря висвітлюються в численних спеціальних і ряді узагальнюючих праць², деякі важливі деталі його конструкції і влаштування поховальних споруд не достатньо ясні. Жваву дискусію викликало навіть питання про кількість гробниць — одна чи дві — були насправді відкриті І. Є. Забеліним. Підставами для такої дискусії були залишені після розкопок незайманими останці курганного насипу, висота яких досягала 8 м, які могли дійсно ховати ще одну вхідну яму, пов'язану з камерою V, що прилягала до північно-західної камери-ніші центральної гробниці. На цю думку наштотувала і та обставина, що північно-західна ніша і розташована поряд з нею камера V були поєд-

¹ ДГС.— II.— СПб, 1872.— 118 с.

² У нас немає можливості згадати основні праці, присвячені цьому питанню. Відзначимо лише, що матеріали Чортомлика з розкопок І. Є. Забеліна останнім часом успішно вивчає А. Ю. Алексеев та ін. (Алексеев А. Ю. Чертомлыкский курган и его место среди погребений скифской знати IV—начала III вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— Л., 1982.— 21 с.; Алексеев А. Ю. О месте Чертомлыкского кургана в хронологической системе погребений скифской знати IV—III вв. до н. э. // АСГЭ.— 1984.— № 25.— С. 63-75).

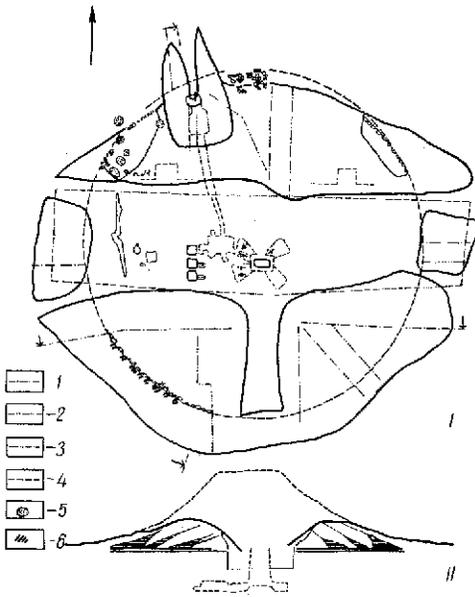

Рис. 1. Загальний план кургану Чортомлик і стратиграфія його курганного насипу: I — загальний план; II — стратиграфія курганного насипу. Умовні знаки: 1 — розкопки 1979 р.; 2 — розкопки 1981 р.; 3 — розкопки 1983 р.; 4 — розкопки 1984 р.; 5 — скупчення амфор; 6 — скупчення кісток тварин.

бітниками експедиції були антрополог С. І. Круц і М. Шульц, а також інженери В. Херц і М. М. Ієвлев.

Основні завдання експедиції були такі: вивчення стратиграфії курганного насипу Чортомлика, з'ясування взаємозв'язку відкритих І. Є. Забеліним поховальних споруд, пошук впускних поховань, можливо, розташованих під осташцями Чортомлика.

Крім цього, експедицією досліджені скіфські кургани навкруги Чортомлика. Так, лише в 1983-1986 рр. розкопано близько 60 курганів V-IV ст. до н. е.

Дана публікація присвячена короткому викладу основних підсумків дослідження кургану Чортомлик.

Стратиграфія курганного насипу була простежена в 12 розрізах, прокладених через останці кургану в усіх можливих напрямках (рис. 1, I). Практично в усіх розрізах простежується досить близька картина (рис. 1, 2; 2).

Основним будівельним матеріалом, використаним для побудови насипу Чортомлика, були пластини дерну, що добре виділяються в стратиграфічних розрізах. Пластини, розмірами близько 25×15 см, покладені трав'яним покривом допизу. За нашими спостереженнями, проведеними на кількох розрізах, в 1 куб. м насипу закладалося близько 270 таких плиток. На підставі цих даних можна зробити нескладні розрахунки, які ще раз підкреслять гігантські розміри кургану. Для побудови одного куб. м насипу необхідно було зрізати дерновий шар на площі близько 10 кв. м. Якщо ж врахувати, що в насип Чортомли-

нані лазом настільки вузьким, що деяким вченим уявлялось «...невірогідним, щоб ґрунт із підземелля «ґробниці царя» при її спорудженні виносився б через камеру, в якій була похована цариця»³. При цьому поява лазу пов'язується з діяльністю грабіжників. Вирішити надзвичайно важливу для скіфології суперечку — оскільки Чортомлик в значній мірі сталонна пам'ятка для виділення групи поховань вищої скіфської аристократії — могли лише додаткові археологічні розкопки. Вони були проведені спільною експедицією Інституту археології АН УРСР і Німецького науково-дослідницького товариства в Бонні (ФРН) в 1981 (начальник експедиції Б. М. Мозолевський)⁴ і 1983-86 рр. (начальник В. Ю. Мурзін). Групою західнонімецьких археологів керувала професор Геттінгенського університету Р. Ролле. Незмінними співро-

³ Тереножкин А. И., Ильинская В. А. Скифия VII-IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 132.

⁴ Потрібно відзначити, що деякі попередні роботи були проведені Б. М. Мозолевським ще в 1979 р. Зокрема, був розкопаний курган Довга Могила, що прилягав до відвалів Чортомлика, був зроблений розріз південно-західного останця кургану (Див.: Мозолевський Б. М. Звіт за 1981 р. про дослідження Чортомлика // НА ІА АН УРСР. — № 1981/6. — 42 с.). Користуючись нагодою, висловлюємо подяку Б. М. Мозолевському за дозвіл використати матеріали, отримані керованою ним експедицією.

- ▬-1
- ▨-2
- ▧-3
- ▩-4
- 5
- 6
- ▬-7

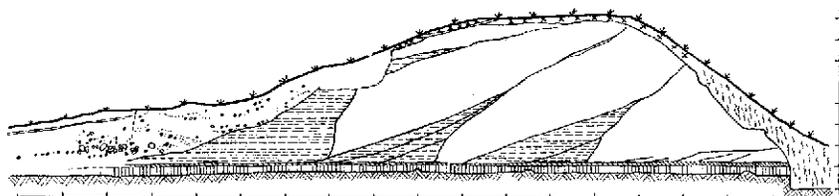

Рис. 2. Північний профіль південно-східного останця курганного насипу. Умовні знаки: 1 — поверхня насипу; 2 — робочий горизонт; 3 — поховинний чорнозем; 4 — материк; 5 — мулясті крепиди; 6 — змігтий ґрунт; 7 — залишки кам'яної «крепиди».

ка було укладено близько 75 тис. куб. м пластин дерну, то вийде, що для її спорудження необхідно було зняти дерн на площі не меншій, ніж 75 га. Ще раніше одним з авторів даної публікації висловлювалася думка про те, що насипи скіфських курганів були не тільки надмогильними пам'ятниками, але і являли собою, якщо так можна висловитись, частину «поховального інвентаря» у вигляді компактно складеної, сконцентрованої в одному місці ділянки пасовищ, які належали померлому⁴. До речі, це припущення узгоджується з деякими даними, відповідно до яких загробний світ давнім індоєвропейцям «...уявлявся у вигляді «пасовища», на якому паслись душі померлих і принесених в жертву тварин»⁵. В такому випадку, наявне в насипу Чортomla багатство у вигляді обширної, понад 0,7 кв. км, ділянки пасовища цілком відповідає величезним скарбам, виявленим в центральній гробниці.

Курганний насип Чортomla будувався кількома прийомами. У розрізах добре простежуються три складені із пластин дерну конструктивних насипи. Значною мірою це пояснюється тим, що кожен із насипів був оточений укладеним біля його підніжжя кільцем мулястого ґрунту, яке мало у розрізі форму неправильного трикутника. Основа внутрішнього кільця, що оточувало перший насип, досягає в ширину 5,5 м, середнього — 5 м, зовнішнього — 9 м. Висота, відповідно — 3, 4 і 5 м. Підіймаючись по схилу насипу, мулясті прошарки поступово ставали тонкішими, перетворюючись у вузьку смугу світлішого ґрунту, що окреслював межі кожного з трьох насипів. Найбільш вірогідно, це сліди глиняної обмазки, якою були покриті схили насипів. Більш складним є питання про походження і призначення описаних вище мулястих кілець, з яким пов'язана і проблема хронологічного співвідношення конструктивних насипів. Треба відзначити, що подібні «мулясті кільця» виявлені не тільки на Чортomla. Вони достатньо добре простежені в розрізах ряду інших скіфських курганів, зокрема таких відомих, як Товста Могила і Жовтокам'янка⁶. Тому розв'язання сформульованого вище завдання є важливим не тільки для реконструкції Чортomla, але й для з'ясування загальних принципів побудови скіфських курганів.

Іншими словами, для нас є важливим, чи споруджувався насип Чортomla та інші подібні до нього надмогильні споруди з усіма простеженими в них конструктивними елементами одночасово, чи між спорудженням конструктивних насипів був якийсь хронологічний розрив.

⁴ Rolle R. Totenkult der Skythen.— Berlin-New-York.— 1979.— Teil 1. 1.— S. 42.

⁵ Гамкрелідзе Т. В., Іванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы.— Тбилиси, 1984.— Т. 2.— С. 823.

⁶ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 150; Мозолевський Б. Н. Скифский «царский» курган Желтокаменка // ДСС — Киев, 1982.— Рис. 5.

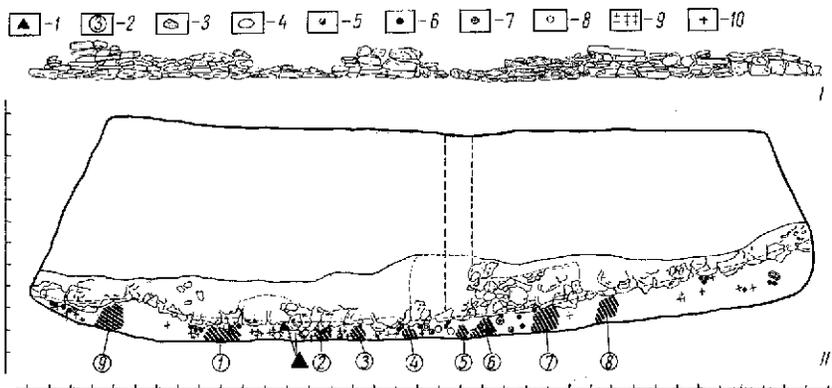

Рис. 3. Ділянка № 1/1983 р. кам'яної «крепід»: 1 — фасировка зовнішньої опорної стіни; II — план ділянки. Умовні знаки: 1 — фрагменти людського черепу; 2 — номери скупчень кісток тварин; 3 — граніт; 4 — вапняк; 5 — щелепи тварин; 6 — фрагменти амфор; 7 — амфорні ніжки; 8 — фрагменти ліпної кераміки; 9 — кілька кісток тварин; 10 — окремі кістки тварин.

Б. М. Мозолевський за матеріалами кургану Жовтокам'янка, де простежені чотири таких насипи, оточених кільцями мулястого ґрунту, схилився, наприклад, до другого варіанту, пов'язуючи спорудження кожного із насипів з будівництвом впускних могил⁷. Але, якщо припустити, що між спорудженням кожного із конструктивних насипів проходив якийсь проміжок часу, природньо виникає наступне питання: чи являють собою кільця мулястого ґрунту спеціально споруджені елементи насипу, що мають визначне функціональне навантаження, чи їх поява обумовлена послідовним природнім руйнуванням конструктивних насипів, в ході якого розмивалася глиняна обмазка їх схилів, а змитий ґрунт осідав біля їх підніжжя.

Відразу ж відзначимо, що останнє припущення не підтвердилось. Це показали результати горизонтальної зачистки південно-східного останця Чортомлика на висоті 1,8 м від давнього чорнозему. В зачистці простежувались зовнішнє і середнє кільця мулястого ґрунту, причому протягом всього останця ширина кілець і відстань між ними були однаковими з точністю до сантиметра. Це, без сумніву, свідчить про їх штучне походження. Крім того, відсутність помітних слідів розмиву схилів першого і другого конструктивних насипів, простежених і в горизонтальній зачистці, і в численних вертикальних розрізах, доводить, що перший і другий насипи практично не несуть слідів дії атмосферних опадів і, відповідно, що насип Чортомлика був збудований практично одночасово.

Остаточно впевнитися в цьому допомогли аналізи ґрунту, з якого склалися «мулясті» кільця. В результаті аналізів* з'ясувалося, що останні споруджені із спеціально ущільненого в зволоженому стані майже в два рази мулу. Цим шляхом досягалась значна міцність «мулястих кілець», які були, якщо так можна висловитись, основними несучими конструкціями, каркасом курганного насипу, що дало можливість нам назвати дані конструкції мулястими крепідами. Не виключено також, що мулясті крепіди, які поступово переходили в глиняну обмазку схилів конструктивних насипів, відігравали роль і своєрідних гідроізолюючих прошарків, які перешкоджали проникненню в товщу насипу дощових і талих вод. Аналогічну роль, швидше за все, відігравав і простежений на всій підкурганній поверхні шар лінозоподібної в розрізі форми (його товщина в центрі кургану до 0,4 м, на периферії до 0,15 м), який лежав безпосередньо на давньому чорноземі і названий нами робочим горизонтом. Він мав характерну структуру і складався з багатьох тонких прошарків глини і чорнозему. Напевно, з ущільнен-

⁷ Мозолевский Б. Н. Скифский «парский» курган... — С. 183.

* Аналізи були проведені в Інституті ґрунтознавства Геттінгенського університету.

ня такого майданчика, що відводив дощові води від центру кургану, де копалась вхідна яма, практично і починалась побудова курганного насипу.

Таким чином, насип Чортomlaка постає перед нами як суцільна, достатньо складна і добре продумана споруда. Цілком очевидно, що керувати її побудовою могли тільки спеціальні люди, які мали достатній досвід і навик — своєрідні архітектори курганів.

Привертає увагу і зовнішнє оформлення ними курганного насипу. З цією метою навколо неї будували кам'яну крeпiду, яка в плані мала форму правильного овалу, простягнутого з заходу на схід. Його розміри 100×90 м. На жаль, крeпiда збереглась не повністю — про її розміри і побудову ми вимушені судити за чотирма ділянками, виявленими і зафіксованими нами в 1983—85 рр. Найкраще збереглась ділянка № 1/1983 р., довжина якої складає близько 40 м. На її прикладі ми й опишемо кам'яну крeпiду.

Основним її елементом є зовнішня опорна стіна, складена з великого буту і кам'яних плит, що досягли в довжину 2,5 м, висотою близько 2,5 м. Збереглися 7-8 горизонтальних рядів кладки (рис. 3, 1; 4). При цьому нижній ряд лежить на краю зовнішньої мулястої крeпiди, яка, в свою чергу, покоїться на робочому горизонті. Таким чином, нижній ряд зовнішньої опорної стіни кам'яної крeпiди піднятий над давнім чорноземом приблизно на 0,5 м.

На думку С. Д. Крижицького, відомого спеціаліста в галузі античної архітектури Північного Причорномор'я, за технікою кладки зовнішньої опорної стіни (постелиста однорядна; іррегулярна, що наближається до постелистої однорядної), наявністю перев'язки швів по вертикалі і характером будівельного матеріалу (бут, вапнякові і гранітні плити крeпiди), можна виділити ряд так званих захваток, тобто ділянок зовнішньої опорної стіни, які побудовані самостійно різними групами будівельників. Так, наприклад, на ділянці № 1/1983 р. кам'яної крeпiди ним були виділені сім таких захваток, будівництво яких велось у напрямку з заходу на схід. Доказом цього є та обставина, що західний кінець кожної захватки заходить на східний попередньої у своїй верхній частині. При цьому С. Д. Крижицький не виключає, що деякі захватки споруджувались при участі або під наглядом грецьких майстрів.

Простір між зовнішньою опорною стіною і схилом кургану було заповнено вапняковим бутом середніх розмірів. Поверх нього, приблизно на рівні верхнього ряду кладки зовнішньої опорної стіни, знаходився вирівнюючий шар з дрібного буту. В результаті вздовж всієї окружності кургану утворювався рівний майданчик шириною близько 7 м, піднятий на висоту зовнішньої опорної стіни. Таким чином, досяглося враження, ніби насип Чортomlaка споруджено на величезній кам'яній платформі, що чітко відділяла цей рукотворний пагорб від оточуючого рельєфу.

Наочне уявлення про грандіозні розміри кам'яної крeпiди дають підрахунки геолога М. О. Панченко. Відповідно до його даних, загальна вага тільки однієї, найбільш добре збереженої ділянки крeпiди —

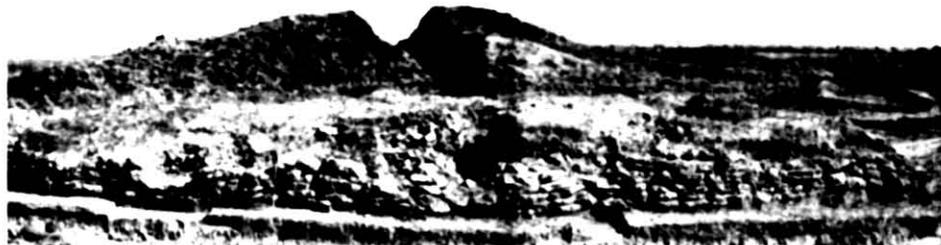

Рис. 4. Кам'яна «крeпiда» Чортomlaка. Ділянка № 1/1983 р. (фото).

№ 1/1983 р., складала близько 1100 тонн. Якщо ж врахувати, що ця ділянка дорівнювала за своєю довжиною приблизно 1/7 довжини окружності кrepidи, то, відповідно, загальна вага каміння, використаного при її будівництві, досягала 8.000 тонн. При цьому, як повідомив нам М. О. Панченко, камінь для будівництва кrepidи брався у радіусі 2-8 км від Чортомлика, де є виходи аналогічного каменю на поверхню.

Біля основи зовнішньої опорної стіни нами були зафіксовані численні уламки амфор, окремі кістки людини, а також скупчення кісток тварин. Тільки вздовж ділянки № 1/1983 р. кам'яної кrepidи було розчищено 9 таких скупчень (рис. 3, 2). Серед них кістки коня (9 особин), вепра (1 особина), ймовірно, свині домашньої (1 особина) *. Крім кісток тварин, тут же знайдені уламки черепа молодого людини у віці, приблизно, 20 років **. Ряд скупчень кісток тварин, в основному коней, виявлено і поблизу зовнішньої опорної ділянки № 4/1985 р. кам'яної кrepidи. Серед цих виявлених два залізних прямих псалії. Тут також виявлені залишки людей. Від скелету А збереглися частини черепа, зуби верхньої і нижньої щелепи, уламки довгих кісток. Вони належали чоловіку 20-29 років. Скелет В представлений фрагментами черепа, нижньої щелепи, стегнових кісток і лівої гомілки. Він, можливо, належав чоловіку 40-60 років ***.

Ці знахідки нагадують відому розповідь Геродота (IV, 72), за якою через рік після спорудження царського кургану скіфи розставляли навколо нього своєрідну почесну варту із 50 спеціально вбитих для цього скіфських воїнів, посаджених на мертвих коней. Враховуючи довжину окружності Чортомлика (близько 280 м), ми можемо легко підрахувати, що на даному кургані ділянка, ввірена «під опіку» кожного такого охоронця, складала б, приблизно, 5 м. Досить цікаво, що схожу цифру ми отримуємо, якщо розділимо довжину ділянки № 1/1983 р. кам'яної кrepidи — 40 м, на кількість особин коней (9), кістки яких були тут виявлені. На нашу думку, ця маленька деталь ще раз вказує, що простежені вздовж кrepidи Чортомлика залишки кісток людей і коней є першим археологічним свідченням, яке підтверджує достовірність зафіксованого Геродотом звичаю.

Розглянемо поховальні споруди Чортомлика. В 1981 р. були зроблені спроби уточнити конструкцію центральної гробниці, вперше відкритої І. Є. Забеліним. З цією метою в центрі кургану за допомогою потужних бульдозерів була закладена широка траншея, яка повинна була відкрити доступ до нижньої частини центральної гробниці, дати можливість розчистити її по дну та простежити її контури і розміри, а також співвідношення між центральною гробницею і камерою V (за І. Є. Забеліним), що прилягала до північно-західної камери-ніші центральної гробниці. Однак на глибині близько 8 м від давнього чорнозему траншея заглибилась в шар насиченої вологою материкової глини, що безумовно вказувало на близькість ґрунтових вод. Роботи було зупинено. В присутності спеціально запрошених гідрогеологів у дні траншеї за допомогою ручного бура була пробита свердловина, яка досягла глибини близько 13 м від давнього чорнозему. Таким способом було з'ясовано, що під нашою траншеєю знаходиться потужний шар пливуну. В результаті стала абсолютно очевидно нецільність продовження подальших робіт, оскільки пливун, звичайно ж, повністю розмив стіни і дно поховальних споруд. Здавалося б, що рішення проблеми, яка нас цікавила, зайшло у безвихідь і питання про взаємозв'язок центральної вхідної ями з камерами-нішами по кутах і камери V, що прилягала до неї, так і залишиться відкритим. Однак цього не сталося.

В 1985 р., при дослідженні північно-східного останця курганного насипу Чортомлика, була зафіксована частина викиду із центральної гробниці, який, як ми вважали раніше, був повністю знищений в про-

* Визначення О. П. Журавльова.

** Визначення С. І. Круц.

*** Визначення М. Шульца.

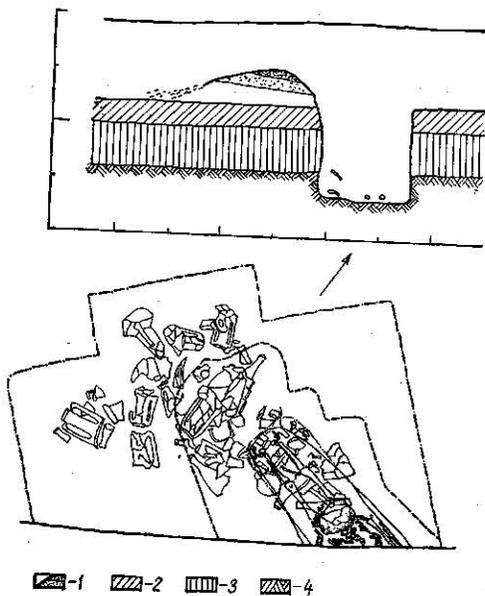

Рис. 5. План і розріз поховання № 1/1984 р.
Умовні знаки: 1 — викид; 2 — ро-
бочий горизонт; 3 — давній чорнозем; 4 —
материк.

Рис. 6. Поховання № 1/1984 р. (фото)

цесі розкопок І. Є. Забеліна. Це дало можливість уточнити розміри викиду і, відповідно, його об'єм. При цьому виявилось, що об'єм останнього (понад 400 куб. м) майже повністю співпадає з сумарним об'ємом всіх поховальних споруд, відкритих І. Є. Забеліним (440 куб. м). Безсумнівно, це серйозний доказ на користь того, що камера V була складовою частиною єдиного поховального комплексу. Якщо врахувати також, що жодних слідів вхідної ями, яку можна було б пов'язувати з камерою V, за межами траншеї І. Є. Забеліна нами виявлено не було, то питання про те, скільки ж поховань було насправді ним відкрито, можна вважати вирішеним. Тепер ми повністю впевнені, що п'ятикамерну центральну гробницю Чортомлика, складна конструкція якої не має прямих аналогій серед інших поховальних пам'яток степової Скіфії, необхідно розглядати як єдину поховальну споруду, створену для поховання скіфського царя, останки якого були виявлені І. Є. Забеліним у камері V. У такому випадку всі поховання в камерах-нішах, розташованих по кутах вхідної ями, в тому числі і поховання «цариці» в північно-західній камері-ніші, є супроводжуючими, а за багатством і розкішшю поховального інвентаря, виявленого в різних приміщеннях центральної гробниці, ця справді царська могила не має рівних серед інших поховань Скіфії.

Як ми вже відзначали вище, з центральною гробницею були пов'язані розташовані на захід від вхідної ями три кінські могили, де знаходились скелети 11 коней, і дві могили «конюхів». Ще одне супроводжуюче поховання, що мало безпосереднє відношення до центрального, було виявлене нами в 1984 р. під північно-західним останцем курганного насипу. Воно розташоване на віддалі 40 м на захід-північ-захід від вхідної ями центральної гробниці (поховання № 1/1984 р.).

Могильна яма підпрямокутної форми з заокругленими кутами була орієнтована довгою віссю по лінії захід-північ-захід — схід-південь-схід (рис. 5). Південна частина ями була зруйнована бульдозером, що вертикально підрізав внутрішній край ділянки № 2/1984 р. кам'яної крепіди. Довжина збереженої частини ями — 1,5 м, ширина в північно-західній — 0,5 м, в центрі — 0,8 м. Яма глибиною 0,9 м була впущена в материк на 0,3 м від рівня робочого горизонту, на якому простежувався слабкий материковий викид. Похований — чоловік міцної

будови тіла у віці близько 30 років *, лежав у витягнутому стані на спині, головою на схід-південь-схід (рис. 6). Ноги витягнуті, руки зігнуті в ліктьових суглобах, кисти складені на тазі, а поверх них лежав камінь неправильної, близької до овальної форми. Зліва від похованого, біля лівого стегна, знаходився 41 бронзовий тригранний наконечник стріл із уламками древок, на яких червоною фарбою були нанесені смуги. Біля правого плеча похованого виявлено погано збережений залізний наконечник списа довжиною близько 25 см. Вток списа знаходився на віддалі 90 см від наконечника — біля правої гомілки. Загальна довжина списа — 1,3 м. Не виключено, що він був покладений в могилу зламаним. В заповненні ями і над нею, на рівні робочого горизонту, знайдено 14 розбитих амфор, стілки яких зсередини були покриті товстим шаром винного каменю.

Крім того, безпосередньо біля поховання № 1 нами було виявлено ще 6 скупчень амфорних уламків. Як було встановлено при розбиранні скупчень, кожне з них нараховувало таку кількість роздавлених землею амфор гераклейського типу:

- скупчення 1/1984 р.— 7 амфор;
- скупчення 2/1984 р.— 7 амфор;
- скупчення 3/1984 р.— 7 амфор;
- скупчення 4/1984 р.— мінімум 4 амфори;
- скупчення 5/1984 р.— мінімум 6 амфор;
- скупчення 6/1984 р.— мінімум 6 амфор.

Амфори були вертикально вкопані ніжками в робочий горизонт. Можна припустити, що спочатку в кожній групі амфор нараховувалось по 7 посудин. У такому випадку в похованні № 1/1984 р. знаходився, якщо так можна висловитися, подвійний комплект — 14 амфор. До речі, стільки ж амфор, як ми пам'ятаємо, було виявлено і безпосередньо в центральній гробниці — в її північно-західній ніші. Якщо наше припущення правильне, то у величезному «винному складі», що охоронявся чоловіком, похованим у могилі № 1/1984 р., нараховувалося близько 56 амфор **, в яких зберігались сотні літрів привізного вина. Навіть якщо припустити, що центральна гробниця була б повністю пограбована в давнину, лише одна ця деталь дала б повне уявлення про засліплюючу розкіш, з якою було обставлено поховання скіфського царя.

Більш пізнім часом, порівняно з центральним похованням, датується поховання, впусене в північну долину курганного насипу Чортотлика і тому позначене на загальному плані кургана як Північна могила, що являла собою традиційну скіфську катакомбу. Її вхідна яма знаходилась на віддалі 42 м на північ-захід-північ від вхідної ями центральної гробниці.

Вхідна яма Північної могили мала прямокутну форму (рис. 7), розмірами у верхній частині — 3,8 м (захід-схід) × 2,6 м (північ-південь). Донизу яма дещо розширювалась. Глибина ями — близько 6,3 м від рівня давньої поверхні. В заповненні вхідної ями трапився бронзовий тригранний наконечник стріли, 2 бронзових панцирних пластини, бронзові деталі вуздечки, а також виявлено 6-7 іклів кабана, в яких просвердлено 1-2 отвори. В одному випадку в отворі збереглась залізна клепка. Цілком можливо, що ці ікла були частиною нагрудної прикраси коня. Крім того, в заповненні вхідної ями зустрічались численні кістки тварин, зокрема, щелепи вепрів. Всього в заповненні вхідної ями були знайдені кістки близько 12 вепрів (ше враховуючи просвердлених іклів), 5 биків, 2 кіз або овець, 1 домашньої свині (?), 4 коней, 4 оленів, 1 косулі і 1 собаки (визначення О. П. Журавльова).

Серед кісток тварин трапились також 6 фаланг пальців людини. Вони належали 3 або 4 індивідуумам, серед яких 1 чоловік, старший 25 років, і 1 підліток у віці 14-20 років (визначення М. Шульца).

* Визначення С. І. Круц.

** До цього числа, напевне, треба додати ще 7 амфор, виявлених на північ від ділянки № 3 кам'яної крестиди (скупчення А).

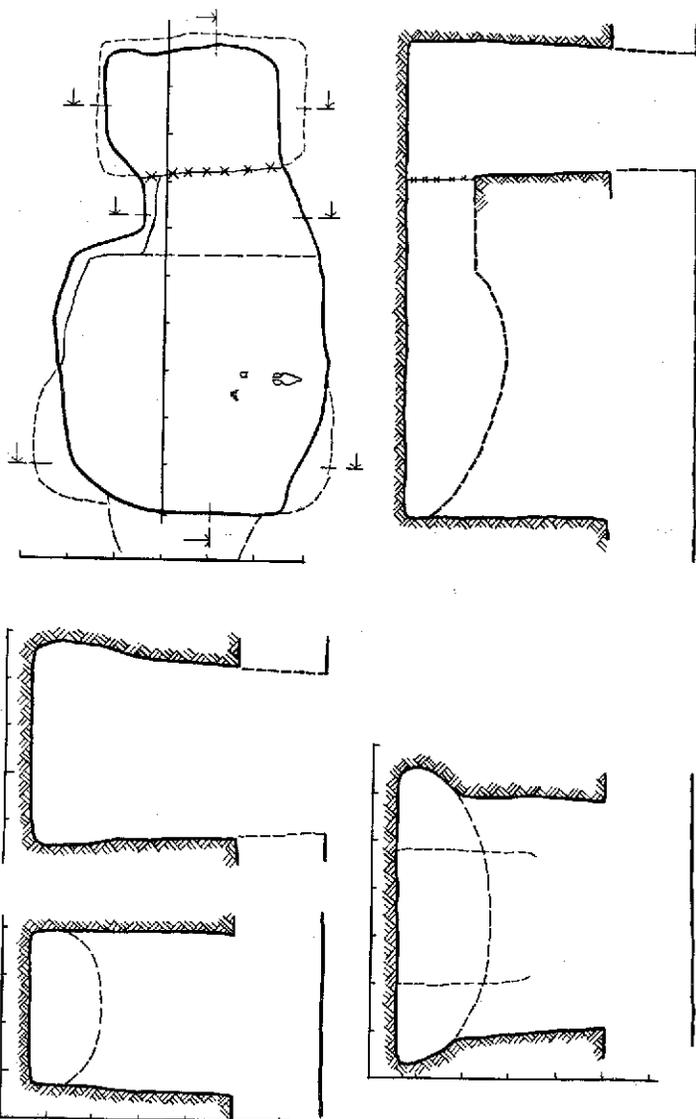

Рис. 7. План та розрізи «Північної могили» Чортомлика.

Останні з описаних знахідок асоціюються з даними Геродота, згідно яких скіфи на ознаку траура по померлому царю: «...відрізають собі частину вуха, волосся обстригають кругом, на руках роблять надрізи, лоб і ніс роздряпають, ліву руку проколюють собі стрілами» (Геродот, IV, 71)⁸. Хоча в цьому уривку прямо і не вказується, що скіфи поряд з перерахованими вище ритуалами практикували і відрубання пальців руки, існування у них такого звичаю, до речі зафіксованого етнографами у деяких народів, цілком вірогідне.

Поховальна камера прилягала до південної стінки вхідної ями. Вони поєднувались між собою за допомогою короткого (1,7 м) дромоса, ширина якого складала 2,8-3,8 м. Гирло дромоса було загороджене заслоном із дошок, скріплених між собою залізними скобами, численні уламки яких були виявлені в зановпенні вхідної ями, безпосередньо біля її південної стінки. Були зафіксовані залишки голубої та червоної фарби, а також окремі крапини білої та рожевої.

⁸ Цит. за вид.: Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— С. 125.

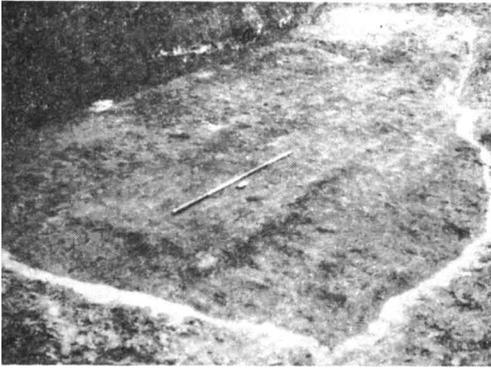

Рис. 8. Контури розкопу над камерою «Північної Могили» (фото).

Рис. 9. Бронзовий казан у камері «Північної Могили» (фото).

Рис. 10. Бронзовий казан з «Північної Могили».

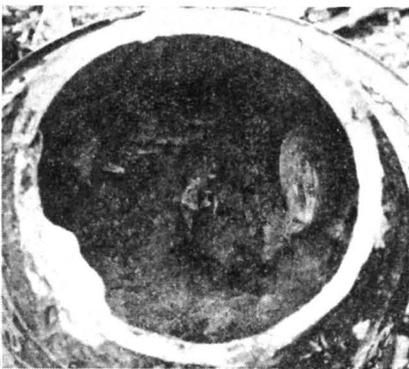

Рис. 11. Дерев'яний черпак і кістки барана в бронзовому казані з «Північної Могили» (фото).

Поховальна камера мала в плані трапецієподібну форму. Її довжина близько 5,5 м, ширина біля дромоса — 4,8 м, в торці — 6 м. Дно камери знаходилося на одному рівні з дном вхідної ями.

Склепіння камери було частково зруйноване давніми грабіжниками, що проникли до неї в районі дромоса. Після пограбування камери Північної могили вони почали вести від її торцевої стінки грабіжницький хід, через який була пограбована центральна гробниця. Як відомо, цей грабіжницький хід був повністю розчищений І. Є. Забеліним, який рухався по ньому від центральної гробниці. Коли робітники, які розчищали давній грабіжницький хід, попали в камеру Північної могили, її склепіння, напевне, вже повністю просіло, і працювати в цьому рихлому ґрунті було неможливо. Це примусило І. Є. Забеліна закласти над камерою, яка так і не була ним помічена, невеликий прямокутний розкоп, що не дійшов до дна камери близько 2 м. Контури цього розкопу, заповненого чорноземом, добре розрізнялися в матеріку (рис. 8). Інвентар, що залишався в могилі після грабіжників, досить нечисленний. Це, передусім, чудовий бронзовий казан, покритий двома рядами рельєфного орнаменту (рис. 9; 10). В казані знаходились туша барана і дерев'яний черпак (рис. 11). Судячи з усього, казан був в ужитку досить довгий час — на ньому помітні сліди ре-

монтів, його стінки покриті товстим шаром сажі. Це спостереження добре узгоджується з тим, що найближчою аналогією казану із Чортомлика є казан з кургану Розкопана Могила, що традиційно датується V ст. до н. е.⁹

Крім казана в камері виявлені також 2 срібні посудини — круглої келих і кілік, та гераклейська амфора.

Такі, в найкоротшому викладі, основні підсумки проведеного нами дослідження кургану Чортомлик. Більш повно ми надіємось викласти їх в спеціальній праці.

В. Ю. МУРЗИН, Р. РОЛЛЕ

ОСНОВНЫЕ ИТОГИ СОВРЕМЕННОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНА ЧЕРТОМЛЫК

В публикации кратко рассматриваются основные результаты исследования кургана Чертомлык, проведенного совместной экспедицией Института археологии АН УССР и Немецкого научно-исследовательского общества (ФРГ). В ходе этих работ удалось проследить стратиграфию курганной насыпи. Последняя была построена из плиток дерна и укреплена тремя концентрическими кренидами, сооруженными из уплотненного в увлажненном состоянии илстого грунта. Вдоль внешнего края курганной насыпи зафиксированы остатки величественной каменной крениды. Кроме того, под останцами Чертомлыка открыты два погребения — № 1/1983 г., хронологически связанные с центральной гробницей, и более поздняя впускная Северная могила.

V. Yu. Murzin, R. Rolle

MAIN RESULTS OF THE UP-TO-DATE STUDY OF THE BURIAL MOUND CHERTOMLYK

Summary

Main results of studies carried out by joint expedition of the Institute of Archaeology of the Ukr. SSR Academy of Sciences and German Research Society (FRG) in the burial mound Chertomlyk are described briefly in the paper. During this research it has become possible to trace the stratigraphy of the burial mound which was built of turf bricks and strengthened by three concentric crepids constructed of silt soil compacted as being moistened. Remnants of the grand stone crepid have been fixed along the outer edge of the burial mound. Besides, two burial places (No. 1/1983) have been excavated under the Chertomlyk rock pillar: the one related chronologically to the central tomb and later inlet North grave.

Одержано 27.10.86 р.

⁹ Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 25.— Рис. 10, 5.

Готи в Надчорноморщині (до постановки проблеми)

Брайчевський М. Ю.

Серед проблем стародавньої історії Східної Європи чи не найскладнішою є готська. Навіть шляхи її розв'язання неясні, і більшість дослідників воліють обмежуватися загальними фразами щодо перебування готів у Північній Надчорноморщині. Свого часу довкола готського питання розгорілася дискусія, в якій наукова проблематика була підмінена політичною тенденційністю. Німецька націоналістична історіографія прагнула до надмірного перебільшення ролі готів у розвитку Європи, не зупиняючися при цьому перед прямою фальсифікацією. З іншого боку, критика тієї тенденції теж нерідко переступала межі дозволеного і перебрала палку в протилежну сторону.

Безсумнівним є положення, що готи в III-V ст. н. е. являли собою найбільш активну історичну силу на північно-східних рубежах Римської імперії. Саме вони виступали основним елементом в складному ланцюзі, що зветься «великим переселенням народів», і були активною причиною падіння рабовласницького ладу та перекроювання східної мапи Ойкумени.

Нині визнається, що готи античних джерел не ідентичні етнічним готам; що перші являли собою складний конгломерат різних за походженням народів, втягнутих на початку III ст. н. е. до активного наступу проти Риму та об'єднаних в досить сильному «варварському» королівстві. Але сам факт, що цей конгломерат у свідомості тогочасних письменників виявився перекритим іменем реальних готів, говорить за себе. Насправді в цьому протодержавному об'єднанні готи послужили свого роду закваскою, інтегруючою силою.

В кінці минулого століття на допомогу історикам стародавнього світу прийшла археологія з її практично невичерпним фондом джерел. Зокрема, вивчення ранньосередньовічних народів дістало новий імпульс: завдяки археології ці народи предстали перед нами в шахах археологічних культур, всі — за винятком готів.

Парадоксальний факт: саме розвиток археологічних знань визначив кризу готської проблеми.

Проблема дістала нову інтерпретацію. Необхідно було виділити й показати певну групу пам'яток матеріальної культури III-V ст. н. е., залишених готами. Але саме це й виявилось неможливим. І сьогодні історичні готи в Надчорноморщині лишаються археологічно неатрибутованими, а їх пам'ятки — невідомими.

Тим часом археологія Північної Надчорноморщини відома нам досить повно і досконально. Уповати на те, що «справжні» готські пам'ятки тут існують, але ще не виявлені дослідниками (а отже, можуть бути відкриті в майбутньому), не доводиться. Залишається дилема: або готи взагалі не лишили після себе археологічних слідів, або ж їх пам'ятки слід шукати серед добре відомих нам матеріалів.

Першу альтернативу вважаємо виключеною.

Не може бути такого народу (а тим більше — великого народу!), настільки позбавленого етнографічного обличчя, аби археолог не зміг відрізнити його культурної спадщини від інших синхронних культур. Отже, коли самі готи визнаються за історичну реальність, їх пам'ятки повинні існувати, і треба лише знайти правильний метод для їх виявлення.

Ми вважаємо, що корінь зла лежить у хибній постановці готської проблеми, яка до нинішнього дня виходить не з реальних історичних фактів, а з умоглядної, кабінетної схеми, базованої на непорозумінні. Ця схема існує лише за рахунок своєї звичності, являючи разуючий приклад «загальнонаукових фантазій». Виникнувши ще в пізньому середньовіччі, вона знайшла своє оформлення у ідеології ренесансу (Туго Гроцій) і дивним чином всупереч розвитку наукових знань — дожила до наших днів. Без її подолання справжній прогрес готської проблематики навряд чи можливий.

Ця загальнонаукова концепція історії готів коротко зводиться до такого: готи — народ східногерманського походження, що мав прабатьківщину в південній Скандинавії. Десь близько рубежу нової ери вони перебазувались через море — до пониззя Вісли і, поступово рухаючись на південь, на початок III ст. опинилися у Північній Надчорноморщині. Тут вони утворили могутнє політичне об'єднання, яке прагнуло до панування над численними місцевими племенами і вело успішний наступ на дунайські володіння римлян. В кінці IV ст., однак, воно зазнало розгрому з боку гунів; під тиском останніх готи змушені були відійти на захід — до Трансильванії та на Балкани. Звідси почалася їхня фантастична одісея, що завершилася далеко за Піренеями.

Ось цю схему і вважаємо за необхідне поставити під сумнів. Перегляд загальноприйнятої концепції неминуче потягне за собою ревізію цілого ряду побіжних питань, що традиційно вирішуються з позиції поширеної схеми і нібито її ґрунтовно узасаднюють.

У пропонованій статті хочемо викласти принципово нову постановку питання, сформульовану у вигляді 14 тез. Кожна з них може послужити сюжетом спеціального дослідження, бо являє собою окрему проблему. Але цей розгляд неможливий без (або до) загальної постановки готської проблеми в цілому. Інакше законним буде недорозуміння сириводу самої можливості нових інтерпретацій, що явно суперечать «загальноприйнятій» схемі.

Тут виникає варіант порочного кола: перегляд аргументації виглядає недоречним без аналогічного перегляду загальної платформи (коли вже нова інтерпретація кожної з пропонованих тез буде суперечити традиційній інтерпретації інших 13 тез); а нова постановка проблеми в цілому виявляється «легковажною» без детального дослідження всіх конкретних сюжетів.

Пропонована стаття має на увазі розірвати зачароване коло, хоча автор усвідомлює всю ризикованість свого становища. Вона є першою з серії публікацій, які він має намір подати ближчим часом на суд читачів. Вона претендує на роль попередньої заявки, що апелює до наступних розробок.

Коли говорити не про остготів в Італії і не про вестготів в Іспанії, а про надчорноморських готів, то по суті єдиним достовірним знанням, на яке можемо спокійно спертися, буде їх перебування — щонайменше від початку III ст. в Надчорноморщині.

Отже, коли ми хочемо виявити матеріальні сліди того народу, шукати їх треба серед відомих нам надчорноморських старожитностей III-IV ст. Можна дискутувати з приводу походження і генеалогії готів, можна по-різному визначати ареал їх розселення на тій або іншій стадії. Але в тому, що в III-IV ст. готи займали степову Надчорноморщину, а відтак не могли не полишити тут виразних слідів свого перебування, — жодних сумнівів бути не може. Детальне дослідження гот-

ської культури, її генетичних коренів, її поширення на різних стадіях, її історичної долі дозволить з'ясувати і походження самого народу, і основні етапи його історії, і ті міграції чи пересування, які реально мали місце. Але такий шлях у розвитку наукової думки (здавалося б, цілком природній), абсолютно підтверджуючи рух готів на захід після гунського погрому, руйнує дощенту традиційне уявлення про походження того народу з Надбалтики та його міграцію на південь на початку нової ери.

Щоб уникнути суб'єктивних побудов і сконструювати науково обгрунтовану систему, слід враховувати такі моменти:

1. Єдиним джерелом, на якому базується уявлення про скандинавське походження готів та про їхню міграцію з Надбалтики, є твір Йордана «Гетика»¹, з точки зору джерелознавчої надто проблематичний.

Названий твір не належить до числа солідних хронік ранньосередньовічної доби і потребує критичного ставлення. Цьому є дві причини. По-перше, Йордан аж ніяк не переслідував мету об'єктивного висвітлення історичного процесу. Головними джерелами його були твори готських панегіристів Аблавія та Касіодора; останній був придворним істориком короля Теодориха Великого. Обидва твори не дійшли до нас, але їхня тенденційність переконливо проступає у тексті наслідувача. Головним завданням і Аблавія, і (особливо) Касіодора було всіляке вихвалання готських володарів. По-друге, автор «Гетики» був людиною неосвіченою, навіть малограмотною, — це добре видно з його неоквоирної латині, яка раз у раз ставить перекладачів перед справжніми головоломками. Сам себе він називав *agrippatus*; цим словом позначали осіб, що не пройшли тривіума — початкової стадії середньовічної освіти. Це не є виявом самоприниження, а цілком твереза оцінка власних можливостей.

Правда, Йордан намагався компенсувати відсутність систематичних знань методом самоосвіти. Отож, в «Гетичі» поряд з цілком достовірними свідченнями міститься чимало хибного, невірного або ж настільки перекрученого, що відокремити в тому чи іншому повідомленні правду від вигадки не так просто. Ситуація ускладнюється тим, що Йордан виявляв рідкісну нерозбірливість у користуванні джерелами, внаслідок чого дані, запозичені з доброякісних текстів, сусідять з міфологічними сюжетами або оповідками фольклорного типу з надто сумнівною достовірністю основи.

Звідси — принципово важливий висновок: дослідник не може приймати на віру жодного твердження Йордана, коли воно не підтверджується іншими джерелами, а тим більше — суперечить їхнім відомостям. Саме таким «унікальним» сюжетом, що не знаходить паралелей в інших документах, виступає легенда про переселення готів з «острова Скандзи».

2. Сам опис переселення готів у Йордана має надзвичайно плутаний характер і містить чимало суперечностей. Це — один з характерних прикладів позаісторичних сюжетів у творах хроніста. Так, наприклад, в § 9 Йордан пише, що готи вихопилися з Скандзи «подібно бджолиному рою» (*Velut exatnen arium*), що переселення до пониззя Вісли (разом з жінками та дітьми) було здійснене на трьох кораблях (§ 95). Фольклорне походження цього сюжету, думаємо, не повинно викликати будь-яких дискусій.

3. Ототожнення острова Скандзи із Скандинавією — не більш як гіпотеза, яка, до того ж, зустрічає серйозні труднощі.

Скандинавський півострів був відомий античним географам — Птоlemeю (Σκάνδινα), Помпонію Мелі (*Scandinavia*) та ін., але дуже і дуже приблизно. Тим часом готи, якби вони справді мали скандинавське походження, мусили б знати свою прабатьківщину більш досконалим чином. Однак у Йордана з приводу цього знаходимо цілий ряд очевид-

¹ Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.

них недоречностей (спотворена назва півострова, дивне географічне розташування впритул до Каспію тощо). В описі Скандзи, розміщеному в «Гетиці», містяться, наприклад, відомості, запозичені у Прокопія Кесарійського, але тим автором віднесені до острова Фули (полярний день і полярна ніч, згадка народу скрерофенів тощо)².

Але тут маємо і деякі важливі матеріали, що дозволяють зробити досить певні висновки. Так, Йордан, характеризуючи населення Скандзи, перераховує близько трьох десятків етнонімів, більшість з яких згадуються в інших джерелах. Але майже всі вони локалізуються в області Кавказу.

Навряд чи можуть виникнути сумніви щодо книжного походження географічних знань Йордана, запозичених ним з античної літератури, але надто хаотично, з численними помилками та плутаниною. В цьому виразно виявляють себе приблизні уявлення автора «Гетики», там, де він мав би бути дуже точним.

4. Хронологічно переселення готів з Скандзи до Надчорноморщини віднесено Йорданом не на початок нової ери, а на VII-VI ст. до н. е.

За Йорданом король Філімер, що очолив рух готських племен до надчорноморських степів, був сучасником Замолкиса (§ 39), що жив у VI ст. до н. е. На шляху до Надчорноморщини готам довелося стикнутися з амазонками (§ 44, сл.). Вже прибувши на місце, вони зазнали нападу єгипетського царя Весозиса (відомого з творів Юстина та Оросія), перського царя Дарія, македонських царів Філіпа та Олександра (§ 44-66) і т. д. Навряд чи може бути сумнівним те, що описуючи міграцію готів з Скандзи до Надчорноморщини, Йордан мав на увазі переселення скіфів зі сходу близько VII-VI ст. до н. е. Щоб узгодити версію «Гетики» з історією Східної Європи, дослідники змушені довільно препарувати текст пам'ятки, відкидаючи все те, що не пасує до упередженої концепції, і на власний розсуд переосмислюючи те, що приймається.

Але такий метод коментування з усією серйозністю ставить питання про критерії відбору: чому одні свідчення відкидаються, а другі визнаються достовірними, якщо ані те, ані друге не підтверджується іншими документами?

5. Перебування готів у Скандинавії та на Нижній Віслі в епоху близько рубежу нової ери не засвідчується в жодному тогочасному джерелі. І це тим більш дивно, що античні автори були загалом непогано інформовані щодо всіх більш-менш значних пересувань європейського населення. Правда, ми знаємо гаутів і гітонів Птолемея, готів Таціта і гутонів Плінія Старшого, з якими здебільшого зіставляються Йорданові готи-переселенці. Однак це зіставлення не має під собою належного джерелознавчого ґрунту.

Гаути, відповідно до свідчень Птолемея (автора II ст. н. е), являли собою населення Скандинавії, і, на перший погляд, це нібито підтверджує переказ, зафіксований в «Гетиці». Тим більше, що надбалтійська топоніміка знає такі імена, як острів Готланд («земля готів»), а також — шведські провінції Вестерйотланд і Остерйотланд (Westergotland і Ostergotland), що теж викликають певні асоціації з етнонімом «готи». Але за свідченням авторитетних германістів (Ф. Браун) ототожнення гаутів з готами зустрічає принципові труднощі лінгвістичного порядку, внаслідок чого виведення перших з других чи навпаки рішуче відкидається. Відзначимо й те, що Птолемей знає гаутів в II ст. н. е., коли за поширеною концепцією готи вже мали б сидіти в пониззі Вісли, або навіть рушили на південь.

Не виключено, що відомості Птолемея мали вплив на свідомість готського хроніста, спровокувавши його на створення «Скандинавської легенди». Південний надчорноморський термін «готи» в пізньосередньовічній традиції, імовірно, зустрівся із скандинавським етнонімом «гаути», і це зближення, в свою чергу, сприяло утвердженню переказа,

² Proc. Bg, II, 15, 4-25.

внесеного до «Гетики». Однак піяких відомостей про виселення реальних гаутів (або хоча б певної частини їх) із Скандинавії на південь в джерелах не знаходимо.

Більш цікавою є згадка про гітонів, наведена тим же Птолемеєм. За даними знаменитого географа й астронома це плем'я жило нижче венедів в області Навіслянщини³. «Пижче» в цьому контексті означає «південніше»: перелік племен тут йде з півночі на південь і завершується арсіетами, пієнгітами та бієсами, що жили в Прикарпатті. Тому з погляду історико-географічних визначень напрошується зіставлення гітонів з гетами; до стародавнього населення Надбалтики вони ніякого відношення не мають. Але Птолемеєва згадка, мабуть, відіграла певну роль у конструюванні Йорданових уявлень, породивши думку про тимчасове перебування готів над Віслою. Своєрідні уявлення готського історика щодо європейської географії легко пояснюють плутанину стосовно верхньої та нижньої Надвіслянщини і провокують версію про переселення готів з Надбалтики до Надчорноморщини через Карпати (!).

Згадку готонів знаходимо у Таціта — римського історика II ст. н. е. Він називає це ім'я двічі. Перший раз — у реєстрі племен, що населяли Германію, та їхніх сусідів⁴. Цей перелік йде з заходу на схід і вздовж Дунаю. Після свевів, які займали верхню і частки середню течію ріки, а також — верхів'я Лаби, згадані марсини, котини, ози і бури, які етнічно не були германцями (очевидно, кельти, які жили у середній Наддунайщині та західному Прикарпатті). Тут Дунай круто повертається на південь, і дальший етнографічний перелік вже відірваний від ріки. Наступною групою племен названо лугіїв, що займали так звану Лужицю (Лаузіц) — простори на південь і північ від Бескидів, верхів'я Лаби і Одри. А «за лугіями живуть готони, керовані королями більш суворо, ніж інші племена Германії, але не настільки, щоб зовсім втратити свободу». Таким чином, і в цьому випадку готони подані, як населення Прикарпаття. Жодних натяків на їхні зв'язки з Надбалтикою та Скандинавією немає.

Другий раз готони згадуються Тацітом у зв'язку з ім'ям Катувальди — хлопця, що походив з того племені і мав сутичку з маркоманським королем Марободом⁵. Географічні репери тут відсутні, хоч територіальна близькість до маркоманів (чия територія охоплювала сучасну Чехію) знову-таки веде нас до карпатського регіону.

Найбільш скандальними виявляються посилення на гутонів Плінія Старшого⁶. Енциклопедист I ст. н. е. згадує це плем'я з посиланням на Пітеаса, що жив у IV ст. до н. е. (згідно з поширеним поглядом, готи на той час ще сиділи в Скандинавії). Гутони, за Плінієм, розміщувалися так далеко на захід, що коментатори (К. Мюленгоф та ін.) схильні бачити тут зіпсоване «тевтони». Як відомо, цю кон'єктуру приймав Ф. Енгельс⁷. Таким чином, і це повідомлення не вписується в традиційну схему, запозичену у Йордана.

Отже, жодне з чотирьох перелічених свідчень не локалізує готів (або когось із схожим іменем) на землях, проголошених готською прабаб'яквіциною та вихідним пунктом їхньої міграції на південь. Тому зіставлення історичних (тобто, надчорноморських) готів з гітонами, готонами та гутонами має під собою не більше підстав, ніж з гетами або скіфами.

6. Елементарні демографічні закономірності не дозволяють серйозно сприймати готське переселення в тому вигляді, як це виходить на підставі наявних даних.

Готи відіграли величезну роль в історії Європи епохи великого переселення народів; створені ними державні об'єднання, в тому числі —

³ *Ptol. Geogr.* III, 5, 8.

⁴ *Tac. Germ.*, 44.

⁵ *Tac.*, *Ann.* II, 62-63.

⁶ *Plin.* *NH*, IV, 99; XXXVII, 35.

⁷ *Енгельс Ф.* До історії давніх германців // Маркс К. і Енгельс Ф.— Твори.— Т. 19.— С. 429.

королівство у Північній Надчорноморщині, оформлене на початок III ст. н. е., становили собою найбільш значну і масштабну політичну силу «варварського» світу на північно-східній периферії. Жменька переселенців, що вибралася на трьох кораблях (ранньосередньовічний корабель, як правило, брав не більше півсотні людей), не могла б забезпечити реалізацію подібної ролі. Навіть, якщо припустити, що власне готи розчинилися серед місцевого надчорноморського населення, передавши йому своє ім'я, то і в цьому випадку ситуація не стає правдоподібною. Адже нікому не спадає на думку дивне бажання розглядати історію слов'янської Болгарії, як продовження історії напівдикої тюркської орди Аспаруха, або історію Франції — як безпосереднє продовження історії германського племені франків. Так і в нашому випадку довелося б відмовитися від традиційного погляду на історію готів III-IV ст., як на розвиток народу, що за п'ять поколінь до того вийшов з Надбалтики, і розглядати її, як безпосереднє продовження розвитку надчорноморських племен.

Коли ж наполягати на германізмі готів, то дуже важко пояснити, як багаточисленне населення могло протягом короткого часу пройти через величезні простори непоміченим, не лишивши у свідомості сучасників жодних спогадів про свою міграцію і не зустрівши ніякого опору з боку населення тих земель, через які проліг шлях переселенців. Нормальна демографічна динаміка волає проти такого припущення.

7. Належність готів до числа германських народів не засвідчена жодним джерелом. В тому числі й Йорданом. Більше того, в ряді випадків готи протиставляються германцям, або ж виступають в етнографічних реєстрах і переліках поряд з ними, як окрема група племен.

Так, наприклад, в Життєписі Авреліана (III ст. н. е.) наведено список «варварських» народів: «блемі, аксоміти, щасливі араби, індійці, бактріанці, ібери, саракени, перси, кожний із своїми дарами; готи, алани, роксолани, сармати, франки, свеви, вандалі і германці»⁸. Мало, що тут готи чітко відмежовані від германців — вони поставлені серед скіфо-сарматських племен.

Так само в античних джерелах Германія чітко відрізняється від Готії. Наприклад, у Оросія: «На сході лежить Аланія, посередині — Данія (може Дакія? — М. Б.), де і Готія; далі — Германія, більшу частину якої займають свеби»⁹.

Це — інформація сучасників, добре поінформованих з приводу належної тематики. Авреліану, зокрема, довелося вести з готами уперту боротьбу: отже, його біограф в подібних сюжетах не міг помилятися так грубо.

Правда, слід застерегти, що античні автори часто застосовували «варварську» етноніміку в чисто географічному розумінні. В цьому випадку, скажімо, всі мешканці Германії були германцями незалежно від їх етнічної належності, а скіфами — всі жителі Скіфії. Але треба підкреслити, що йдеться про негативну інформацію — готи ніколи не називалися германцями, — незалежно від місця їх проживання. На чому ж тоді має базуватися традиційна теза? На голих домислах і здогадках?

8. Мова надчорноморських готів нам невідома, а тому зарахування її до групи східногерманських мов є елементарним непорозумінням.

Таке твердження може видатися несподіваним і дивним: адже готська мова міцно увійшла до індоєвропейського мовознавства. Їй присвячено безліч досліджень і курсів; її лексика і структура вивчені досконально; її належність до германської сім'ї визнається абсолютно незаперечною. Однак залишається відкритим одне немаловажне питання: а яке відношення ця мова має до надчорноморських готів III-V ст.? Вважаємо — ніякого.

⁸ SHA, Aug., 33.

⁹ Oros. Hist., I, 53.

Це — проблема джерел. Та мова, яку звикли називати «готською», аж ніяк не є такою. Вона відома нам на підставі чотирьох документів.

Так званого Упсальського манускрипта (переклад Нового заповіту); твору, названого *Scergins* — уривків з тлумачення Євангелія від Іоана; двох грамот з Неаполя та Арещо. Всі перелічені рукописи походять з Італії і датуються VI ст. Ніякого відношення до надчорноморських готів вони, звичайно, не мають.

Головним документом (і за обсягом, і за значенням) є Упсальська біблія, що зберігається в університетській бібліотеці в місті Упсалі в Швеції. Її традиційно ототожнюють з Біблією Ульфїли, хоча для цього немає жодних підстав. З писемних джерел (Філосторгій)¹⁰ відомо, що в IV ст. готський єпископ Ульфїла (сам він, правда, готом не був, а походив з Кападокії) перетлумачив на готську мову Святе письмо — як Ветхий, так і Новий заповіт, — за винятком книги Царств. Але Упсальський рукопис відстоїть від самого Ульфїли на два століття і був написаний в країні, далекій від Наддунайщини, де працював готський перекладач. Зміст книги теж не збігається. Манускрипт Упсальської бібліотеки вміщує переважно уривки з Нового заповіту, причому переклад їх, мабуть, був виконаний в різний час і різними особами.

Таким чином, документи, наявні у розпорядженні науки, демонструють не мову надчорноморських готів III-V ст., а мову одного з германських народів, що входили в VI ст. до складу строкатого населення Італії. Апенінський півострів у V-VI ст. був ареною численних «варварських» вторгнень, участь в яких брали найрізноманітніші етнічні групи. Серед них були, зрозуміло, і незаперечні германці — герули, лангобарди, гепіди та інші племена, що затопили італійські терени в період падіння Римської імперії. Були в Італії і рештки готів, які, однак, змішалися з іншими племенами, що мали інше походження. І невідомо, чи вони зберігали ще в той час свою рідну мову, чи, може, були асимільовані іноземцями (германцями). Наслідком того етнічного переоформлення стало виникнення нового етнічного масиву, що дістав назву остготів (остроготів) і відігравав у першій половині VI ст. провідну роль у політичній колізії на руїнах розгромленої Римської імперії.

Що те різнобарвне населення ранньосередньовічної Італії в основі своїй було християнським (православним чи аріанським) — добре відомо. Тому здається цілком імовірним, що в їх середовищі робилися спроби перекласти Святе письмо (хоча б в уривках) на свою мову. Виводити будь-який текст біблійного змісту обов'язково з кодексу Ульфїли неправомірно.

Таким чином, мова Упсальського манускрипта та інших документів, про які йдеться, дійсно германська, але це не готська мова (в кожному разі, не мова надчорноморських готів).

9. Безсумнівні готські глоси, що містяться в творі Йордана, відсутні в Упсальському манускрипті і не пояснюються з германських коренів. Це — вбивча обставина для концепції, що визнає германізм готів. Правда, цих глос дуже мало, але вони становлять собою джерело надзвичайної ваги, на жаль, і досі, як слід, не оцінене і не досліджене.

До таких глос належить, наприклад, слово «*geranta*», яке за Йорданом означає «лінійний», «ледачий». Підкреслимо: Йордан — готський історик (хоча писав по-латині), сам за походженням гот. Отже, готську мову він, треба думати, знав прекрасно і помилятися в подібних випадках не міг. У германістиці цей термін є справжньою загадкою, яку поки-що ніхто розв'язати не зміг.

Слово «*apses*», яке за Йорданом значить «напівбоги», «герої», представлено в давньогерманському спосі (правда, набагато пізнішому за історичну діяльність готів), але визнається чужим запозичен-

¹⁰ *Phylost.*, HE, II, 5.

ням, що має надчорноморське походження. Цей термін добре пояснюється з північнокавказьких мов і зіставляється з ім'ям і «жсы» наших літописів — назвою середньовічних осетинів, прямих нащадків аланів, що входили до складу Готського союзу. Виводити його з германських мов не доводиться.

10. Справжня готська ономастика III-V ст. (і більш давня) не є германською і теж пояснюється з північнокавказьких мов. Йдеться, передусім, про антропоніміку — імена готських королів та інших діячів, відомих з писемних текстів. У переважній більшості ці імена не з'ясовуються з германських коренів, а в тих випадках, коли це вдається, залучені лінгвістичні паралелі мають не специфічно германський, а загальноіндоєвропейський характер. Натомість абсолютно більшість тих імен легко знаходять інтерпретацію на базі північнокавказького (іранського або алородійського) мовного матеріалу.

Так в § 79-81 своєї праці Йордан наводить цікаву генеалогію готських королів, запозичену ним в Касіодора. Ця генеалогія нараховує близько двох десятків імен, що належать часам до рубежа IV і V ст., тобто до початку готської міграції під натиском гунів.

Родоначальником плеяди названий Гапт (Gapt). Осет. *app* — «зерно», «сім'я»; пор. також перс. *habb*, курд. *heb*, звідки, очевидно, й арабське *habb* — все в тому ж значенні. Таким чином ім'я означає «родоначальник». Апелятив — напрочуд прозорий. Нашадка і спадкоємця Гапта звали Гульмуль (Hulmul). В осет. *hul/gul* — формантний елемент, що позначає наявність тілесних вад *gul/muz* — відрубаний палець чи рука. З урахуванням асиміляції *z* — *l*, антропонім означає приблизно «безрукий», «безпалий» або щось подібне. Треба думати, тут має місце фіксація реальної особливості індивіда (каліцтво).

Наступний суверен готів має ім'я Авгіс (Augis). В осетинській *aug/avgæ* означає «скло», «вода», «кристал». У цьому ж значенні цей термін виступає в усіх іранських мовах, а також у вірменській, кабардинській, черкеській. Вважаємо, етимологія не потребує спеціальних коментарів і, треба думати, фіксує високі етичні якості позначеної іменем особи. Далі йде Амал (Amal) — родоначальник тієї гілки готського королівського дому, до якого належав знаменитий Германаріх. Слово присутнє в іранських та алородійських мовах в значенні «дія», «хитрість», «підступність», отже, ім'я і в цьому випадку несе етичне навантаження, відбиваючи характер зовсім іншого роду, аніж попереднє.

Розгляд можна продовжити безмежно, бо корпус імен власних надчорноморсько-готського походження достатньо багатий. Вважаємо все ж за доцільне спинитися коротко на етимології найважливіших імен, які ще й досі з непорозуміння живлять германську версію. Мова, зокрема, про такі антропоніми: Беріг (король, під чийм керівництвом пібито здійснювалося виселення з острова Скандзи), Філімер (король, що очолював готів на їхньому шляху до Надчорноморщини) та Германаріх — найвидатніший володар надчорноморського періоду.

Ім'я Беріг (Berix) — *Berig/Berih* має чисто апелятивне значення. Воно виступає в північнокавказьких мовах у значенні, близькому тюркському «джигит» або європейському «лицар». В осет.: *bar/barx* означає «воля», «право», «влада». В тому ж значенні: перс. *bār*, пехл. *bār*, авест. *vāra*, давньоінд. *vava* і т. д. Це визначає семантику терміна, що нас цікавить. В осет. *baræg* означає «вершник», в інгуш. *bārij* — «молодець», «джигит», «удалий»; в тому ж значенні — чечен. *berij* і т. д. Пор. також осет. *baragæ* — «той, що перебуває під чиеюсь владою» («васал»), *baerag* «помітний», «відомий» тощо.

Ім'я Філімер — двоосновний термін, що теж добре пояснюється з північнокавказького матеріалу. Перша частина імені — осет. *fyl* — формант для утворення порівняльного ступеню в значенні «більш». Друга частина має дуже глибокі семантичні корені, що сягають дуже давнього терміну, пов'язаного з поняттям «людина», «особа» (пор. слав. «с-мер-д»), «життя» і (як антитеза) «смерть» (слов. «с-мер-ть»).

У скіф. *māg* означає «вбивати». У тому ж значенні осет. *maip*, авест. *māg* і т. д. Семантика аналізованого імені: «Той, хто вбив багатьох» в інтерпретації, типової для ранньосередньовічного епосу, — «переможець багатьох».

Дуже цікавим є ім'я Германаріх (Германарік, Ерманаріх, Йор-мурек та ін.). Останній варіант наявний в давньоскандинавському епосі (Старша Едда, Волсунга-сага тощо). Це — германський варіант явно не германського імені. Останнє є триосновним. Перший корінь *jog* природно зіставляється з скіфським *oiog* в значенні «муж», «мужчина», «воїн» — пор. знамениту глосу *oiórlata* у Геродота¹¹ — «мужовбивці». Друга основа — загальноіндоевропейський корінь *map*, *map* — в тому ж значенні, що й «Йор». Осет. *tojpe* (муж) в германській огласовці повинні було дати *muip*, що й маємо в нашому випадку. Третій корінь також є загальноіндоевропейським і означає «влада», «володар» і т. п. (пор. лат. *rex*, герм. *reich*, *regieren*, балт. *rigas* тощо). Вцілому, отже, «Володар мужів мужів» — триярусна словесна композиція, яка цілком відповідає тій історичній ролі, яку готська націоналістична традиція намагалася приписати Германаріху.

Ситуація докорінно міняється, як тільки ми залишаємо Надчорноморщину і звертаємося до ономастики остготської Італії або вестготської Іспанії, навіть дунайсько-карпатських земель. Там германські корені (або принаймі такі, що дають себе пояснити з германських мов) зустрічаються чим далі, тим більше. Таким чином, в процесі просування на захід, вступаючи в безпосередні контакти з справжніми германцями, готи відчували все більш і більш зростаючий мовний вплив, запозичуючи, зокрема, і власні імена. Імовірно, це було виявом мовної та етнічної асиміляції, яка в тогочасних умовах становила собою процес цілком природній та закономірний.

11. Античні автори III-V ст. уперто та однозначно вважають готів місцевим, корінним населенням Північної Надчорноморщини. І Йордан в цьому не є виключенням, хоча його уявлення щодо первинності в VI ст., звичайно, відмінні від попередників.

З приводу цього маємо цілий ряд переконливих свідчень. Так Оросій писав: «Феодосій енергійно напав на ті великі скіфські племена, які наводили жах на всіх предків, яких сторонився навіть Олександр Великий, про що свідчать Помпей і Корнелій; нині ж за знищенням римського війська, прекрасно озброєних римськими кіньми та зброєю, а саме: аланів, гунів та готів»¹². Як бачимо, цей письменник вважав готів споконвічним населенням Надчорноморщини, яке жило тут ще в часи Олександра Македонського (IV ст. до н. е.).

Епіфаній відзначав, що Скіфією стародавні автори називали «північну країну, де живуть готи і давни (данубії, тобто даки)»¹³. Флавій Вописк (один з авторів «Історії августів») називав готів «меотійськими племенами»¹⁴. Стефан Візантійський (IV ст.) твердив, що «готи — народ, який раніше жив в області Меотиди, а пізніше переселився до зовнішньої Фракії»¹⁵. У зв'язку з цим повідомленням В. В. Латішев писав: «Це свідчення, що виводить готів з Надчорноморщини, є зайвим підтвердженням того факту, що кримські готи, про походження яких було стільки суперечок, з готами-германцями не мають нічого спільного крім імені, привласненого собі в II-III ст. деякими з сарматських племен»¹⁶.

Ця заява надзвичайно показова: вона наочно демонструє, до якої еквілібристики доводилося вдаватися дослідникам, що з одного боку зберігали об'єктивність в інтерпретації джерел, а з іншого — не бажали розлучитися з «загальноприйнятим» поглядом.

¹¹ *Herod.* IV, 110.

¹² *Oros. Hist.*, VII, 34, 5.

¹³ *Epiph. De XII gemmis*, IV, 190.

¹⁴ *SHA, Anr.* 16.

¹⁵ *St. Byz.*, *Gotti*.

¹⁶ *Латішев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ.—1948.— № 3.— С. 318.

Можна, правда, відзначити, що Оросій поряд з готами серед надчорноморських племен називає і гунів. Але слід мати на увазі, що в першій половині V ст. (коли жив і писав письменник) гуни вже хазяйнували на заході Європи. І були то, звичайно, не ті гуни, що близько 375 р. нарінули до Готії: вони встигли вже змішатися з східно-та центральноєвропейськими племенами; отже, повідомлення Оросія виглядатиме вже не такою натяжкою.

12. Всі сучасні джерела підкреслюють тотожність готів та скіфів, а також — спорідненість з сарматами й аланами з одного боку, і з гетами — з другого.

Не підлягає сумніву, що джерела III-V ст. застосовують терміни «скіфи» та «готи», як рівнозначні — для позначення одного й того ж народу. Або такі, що відносяться один до одного, як ціле й частка (всі готи — скіфи, але не всі скіфи — готи). Так, автор IV ст. Євсевій називає готського ватажка Теофіла скіфським священником, а готів — скіфами¹⁷. Те саме — Сократ (V ст.)¹⁸. Юлій Капітолін (один з авторів «історії августів») називає готського ватажка Аргайтіса «скіфським царем»¹⁹. Скіфами іменують готів Лібаній, Фемістій, Дексип, Євнпій, Філосторгій, Синесій, Феодорит, Созомен, Требелій Поліон, Зосим і багато інших.

Дехто спеціально підкреслює, що готи — це і є скіфи. Так Дексип, автор III ст., пише: «скіфи, названі готами»²⁰. У Філосторгія (IV ст.) читаємо: «Урфіла (Ульфїла — М. Б.) з тих застрійських скіфів, яких стародавні називали гетами, а наші сучасники іменують готами, переселив у римську землю безліч людей»²¹. І в іншому місці: «Трибігільд, родом скіф з так званих нині готів»²². Синесій (IV-V ст.) пише: «...влада скіфів, тобто готів, в той час була надзвичайною і страшною»²³. Зосим (V ст.): «В той час велика численність скіфів, що жили вище Істра, а саме: готів, тайфалів та інших племен...»²⁴ і т. д., і т. п.

Таким чином, у свідомості античних авторів III-V ст. готи, безумовно, поєднувалися з місцевим надчорноморським населенням, відомим під іменем «скіфів». Це злиття мало не географічний, а насамперед демографічний та етнографічний сенс. Жодних відступів чи застережень з приводу цього в пізньоантичних текстах ми не знаходимо.

13. Археологія Північної Надчорноморщини, крім ретельних пошуків, не виявляє ніяких надбалтійських рис або елементів надбалтійського походження, які б змогли узасаднити переселення готів з Південної Надбалтики — зі Скандинавії або ж пониззя Вісли.

Це виглядає тим симптоматичніше, що всі пошуки готської культури до цього часу були скеровані саме на виявлення північної, надбалтійської традиції в матеріалах першої половини I тис. н. е. в області удаваних готських пересунень.

Не кажучи вже про відсутність комплексів балтійського типу, навіть окремі групи і категорії речей, які в свій час проголошувалися балтійськими, а отже — готськими (вироби з бурштину, відерцеподібні привіски, привіски грибокподібної форми, круглі умбони від щитів тощо), не витримували нав'язувану їм інформативну функцію.

Справа, однак, не в скремних категоріях порівняно рідкісних знахідок. Такий метод дослідження — вважаємо безнадійним. Або готи-переселенці становили собою невеличку купку чужинців, що повністю розчинилася серед аборигенів і, в кращому випадку, залишила по собі кілька принесених з батьківщини речей, або то був великий на-

¹⁷ Euseb. De Const., III, 7.

¹⁸ Socr. Hist. eccles., II, 41.

¹⁹ SHA, Gord. Tert., 31.

²⁰ Dex. Chron., XII, fr. 16.

²¹ Phyllost. HE, II, 5.

²² Ibid., XI, b.

²³ Sin. Epist., p. 195.

²⁴ Zos. H. N., II, 31, 5.

род, здатний відіграти істотну роль в європейській історії раннього середньовіччя,— але в такому разі про балтійське походження його не може бути й мови.

Якщо ми прагнемо, зберігаючи традиційну концепцію, поставити проблему на науковому, а не літературно-містичному рівні, то маємо твердити — за справді готську визнаємо таку культуру, яка в схожих (саме схожих, а не ідентичних) формах представлена в таких районах: а) в Південній Скандинавії і на острові Готланд (останні віки перед новою ерою); б) на нижній Віслі (рубіж нової ери); в) у Північній Надчорноморщині (III-V ст.).

Коли б таку культуру пощастило виявити, традиційну концепцію походження готів можна було б вважати за доведену. Але більш як столітній досвід археологічної науки уповноважує твердити, що такої культури в природі не існує. Намагання польських дослідників (Ю. Костшевський, Є. Кмецінський)²⁵ виділити її на основі пам'яток північної Польщі типу Одри та Венсьори закінчилося невдачею. Культурний тип, представлений в цих пам'ятках, не знаходить ані генетичної основи в Скандинавії, ані продовження в Надчорноморщині. Ретельний аналіз матеріалу привів до висновку, що стверджена було схожість з шведськими матеріалами має ілюзорний характер. Спільні риси, що нібито зближували північнопольські та південношведські пам'ятки рубіжу н. е., виявилися не специфічними і виявили значно більше паралелей в центральноевропейських старожитностях, ніж в Скандинавії. Що ж до Північної Надчорноморщини, то там подібних матеріалів взагалі виявити не пощастило.

В останній час західнонімецький дослідник Р. Хахман²⁶, розчарувавшись в пошуках скандинавської культури на території готського розселення, дійшов до заперечення традиційної концепції щодо виходу готів з Швеції. Тим зроблено вирішальний крок у сторону тотального переосмислення ранньої історії готських племен, хоча думка про надбалтійське походження та германську етнічно-мовну належність народу лишилася на порядку денному.

У польській літературі має місце стала тенденція зв'язувати з готами пам'ятки так званої вельбарсько-целельської або поморсько-мазовецької культури. На території Прип'ятського Полісся їм кореспондують комплекси типу Дитиничі та Брест-Тришин. Питання про їх історичну інтерпретацію досить складне, але не має жодного відношення до готської проблеми. Ці пам'ятки входять до широкого центральноевропейського ареалу старожитностей і явно виходять за рамки — і часові, і просторові — традиційних уявлень про готську міграцію. У тій області, де історична діяльність засвідчена найбільш достовірно, тобто в Північній Надчорноморщині, пам'ятки вельбарсько-дитиницького типу взагалі відсутні.

Найретельніший відбір знахідок, здійснений А. Т. Сміленко за принципом не достовірності, а можливості (до реєстру включалися не лише ті предмети, які мають специфічно вельбарські ознаки, а й ті, що не мають ознак, які виключали б можливість їх кваліфікації, як вельбарських) показав досить жалюгідні наслідки²⁷. У розпорядженні дослідника є тільки спорадичні черепки в комплексах інших культурних типів (зарубицького, пшеворського тощо). Цілком очевидно, що подібні знахідки не здатні узасаднити гіпотетичне переселення великих демографічних мас з Надбалтики. У Скандинавії вельбарсько-дитиницькі матеріали аналогій не знаходять.

14. Справжня археологічна культура готів, прекрасно відома дослідникам, має автохтонне надчорноморське походження і органічно

²⁵ *Kostrzewski J.* Kurhany i kręgi kamienne w Odrach w pow. Chojnickim // *Muzeum Welkopolskie w Poznaniu.*— 1928.— R. 3; *Kmieciński J.* Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorze Wschodnim w okrese późnorzymskim.— *Łódź*, 1962.

²⁶ *Hachmann R.* Die Goten und Skandinawien.— *Berlin*, 1970.

²⁷ *Сміленко А. Т.* Славяне і їх соседи в Степном Поднепров'є: Автореф. дис. ...докт. истор. наук.— К., 1980.— С. 14.

входить у коло східноєвропейських старожитностей першої половини і середини I тис. н. е.

Це має вирішальне значення для нашої постановки питання. Ключем для неї є друга частина готської одісеї — міграція надчорноморських племен на захід під тиском гунської навали.

Отже, готською культурою вважаємо таку культуру, яка в схожих (знову підкреслюємо: у схожих, а не ідентичних) формах виступає в таких районах: а) Північна Надчорноморщина—III-IV ст.; б) Крим—III-VII ст.; в) Трансільванія та Нижня Наддунайщина — V ст.; г) Італія — кінець V-VI ст. (можливо, й трохи пізніше в пережиточно-контаміновому вигляді); д) Іспанія VI-VIII ст.

Чи відому нам така культура? Так, причому вивчена непогано, хоча й не зовсім рівномірно. Вона представлена в Надчорноморщині пам'ятками типу Госпітальної вулиці в Керчі і могильника Суук-Су; в Трансільванії — пам'ятниками типу Пуща-Бакод або Черна; в Нижній Наддунайщині — городищем Садовско-Кале; в Італії — пам'ятками типу Тестони, а також — готською частиною змішаних гото-лангобардських могильників у Каstell-Тросино і Ноцера-Умбра; нарешті, в Іспанії — численними пам'ятками типу Карпіо-да-Тахо і Херера-де-Піссуерга.

Схожість речового комплексу цих віддалених один від одного культурних виявів (зокрема, в таких показових характеристиках, як ювелірний комплекс, найдинамічніший і найчутливіший до всякого роду впливів і запозичень) виключає думку про евентуальну конвергенцію. Це, поза сумнівом, єдина культурна традиція, що знайшла свій вияв у різних формах на величезній території від Північного Кавказу (Борисівський могильник) до Піренейського півострова. Вона є найяскравішим відображенням (і свідченням) справжньої, реальної міграції надчорноморських готів до Центральної та Західної Європи.

Кладовище на Госпітальній вулиці в Керчі датується III-V ст.; це — час дійсної інвазії готів у володіння античних держав Криму. Суук-Су датується V-VII ст., це — епоха, коли рештки надчорноморських готів були притиснені до Тавру гунським нашествям. Пам'ятки Наддунайщини й Трансільванії належать до V ст., може — до початку VI; саме в той час готи, що залишили Надчорноморщину, перебували в тих краях. Італійські матеріали в основному вписуються в VI ст. — існування остготського королівства в Італії. Пам'ятки Іспанії охоплюють VI-VIII ст., і це теж узгоджується з даними писемних джерел: Вестготське королівство за Піренеями проіснувало до арабського завоювання і було ліквідоване лише в першій половині VIII ст.

Таким чином, готська культура не становить якоїсь загадки і добре нам відома. Але вона не містить у собі абсолютно ніяких ознак, що вказували б на її надбалтійське походження. Генетичні корені її відшукуються в матеріалах Північної Надчорноморщини попереднього часу. Це — пам'ятки Криму першої половини I тис. н. е. — типу Бельбекського і Чорноріченського могильників, городища Нижнього Дніпра (Любимівка, Гаврилівка, Золота Балка та ін.), поселення типу Киселова, Берислава, Дудчан та синхронні їм могильники типу Миколаївки. Це — пізньоскіфська культура, залишена багаточисленним населенням, яке переживало етап остаточного розкладу первісно-общинного ладу і формування класового суспільства та державної структури. Це і були справжні історичні готи, що не мали до Надбалтики жодного стосунку. Інших готів у природі не існувало.

Одержано 25.07.88 р.

Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики

Максимов Є. В., Максимов С. Є.

Багаторічні комплексні дослідження археологічних пам'яток городища біля с. Монастир'юк на Середньому Дніпрі, де знаходився літописний Заруб, підсумовані в книзі Є. В. Максимова і В. О. Петрашенка¹, дали підставу для розробки моделі структурно-семантичної трансформації назв міста Заруб та річки Трубіж, які знаходились в районі одного з найбільш відомих в стародавні часи бродів через Дніпро².

Суть цієї моделі полягає в тому, що правобережна (городище з поселеннями, що хронологічно входять в рамки з III тис. до н. е. по XIII ст. н. е.) та лівобережна частини броду (гирло р. Трубіж) мали назви, в яких спостерігається спільне сполучення літер *sr*. Це сполучення входить до складу індоєвропейських слів **sr̥m* течія, річка; *soḡā, *seḡā (**scr̥b* —) — течія, річка, потік³; *sreu — текти⁴. Це досить поширене явище, тому що, «як правило, у назвах річок криється якийсь загальне ім'я, яке означає «вода, ріка, течія». Це найдавніший спосіб найменування річок»⁵. Дальша еволюція гідроніма проходила згідно з постійним у слов'янській мові (також у германських та частково у балтських мовах) переходом *sr* > *str*⁶, згодом за схемою **sr̥m* > **str̥m* (пор. з старослов'янським **СТРОУА** — річка, потік; укр. — струм, струмок; нім. *Strom* — течія, англ. *stream* — течія, потік, струмок). Імовірність такої еволюції підтверджує зафіксована в літопису під 1096 р. пазва річки Трубіж — Струбеш⁷. Таким чином розвиток гідроніма згодом проходив за схемою **sr̥m* > **str̥m* > Струбеш > Трубеш (та його варіанти Трубешь, Трубишь⁸, Трубіж).

Еволюція назв поселень біля правобережної частини броду згодом починалася з форми *sara (фрак. — течія, потік, річка)⁹, яку можна пов'язувати з трипільською культурою III тис. до н. е., коли у басейні Трубіжа склалися гідроніми (Альта, Іртиця, Березанка) східнобалканського (фракійського) походження¹⁰. В. П. Петров¹¹ вважає, що морфема *sar-* мала значення «річка: місто», «переправа: торг» і у скіфо-сарматський час — у I тис. до н. е. — перших століттях н. е., тобто у період існування у пункті, про який іде мова, великих скіфських та зарубинецьких поселень.

Наведені факти дозволяють висунути гіпотезу про ототожнення Зарубського городища і прилеглого до нього району в рамках Трах-

¹ Максимов Є. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— 150 с.

² Максимов С. Є. Структурно-семантичний аналіз названня літописного городища Заруб // Максимов Є. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— С. 142-144.

³ Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию (Родственные отношения индоевропейских языков).— М., 1958.— С. 122.

⁴ Филли Ф. П. Образование языка восточных славян.— М., Л., 1962.— С. 118.

⁵ Георгиев В. И. Указ. соч.— С. 117.

⁶ Бирнбаум Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы его реконструкции.— М., 1987.— С. 192; Meide A. Общеславянский язык.— М., 1951.— С. 110.

⁷ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 1.— Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку.— С. 231.

⁸ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— С. 159.

⁹ Георгиев В. И. Указ. соч.— С. 122.

¹⁰ Трубачев О. Н. Название рек правобережной Украины.— М., 1968.— С. 282.

¹¹ Петров В. П. Скіфи. Мова і етнос.— К., 1968.— С. 105.

темирівського скіфського городища, яке займає більшу частину Трахтемирівсько-Зарубинецького «півострова», з одним із «міст» Європейської Сарматії, згаданих Клавдієм Птолемеєм на Дніпрі, назви яких мають у своєму складі морфему *sar-/ser*. Гадаємо, що найбільш імовірно це може бути *Sar* (Σάρων, *Saron*)¹², який мав, згідно з Птолемеєм, координати 56°-50°15'.

Вчені вже неодноразово докладали зусиль для локалізації «птолемеевих міст». Справа у тому, що система географічних координат відстаней у Птолемея дуже неточна. Довгота в його географії обчислювалась від меридіана, який проходить по Канарських островах¹³. Ці острови розташовані на 20° на захід від Грінвіча, тому координати по довготі перебільшують сучасні приблизно на 20°. Дані по широті ближче до реальних, але і їм, як вважає М. Ю. Браичевський¹⁴, не слід повністю довіряти. Наслідком цього було те, що різні дослідники розташовували «міста» Птолемея, та зокрема *Sar*, у найрізноманітніших куточках Подніпров'я: на Нижньому Дніпрі (Ф. Браун¹⁵; П. П. Толочко¹⁶), на Верхньому Дніпрі вище Києва (Ю. Кулаковський¹⁷), в районі Києва (М. Ю. Браичевський¹⁸), в гирлі р. Стугни (В. І. Бідзіля¹⁹). Лише В. М. Татищев пов'язував *Sar* з Зарубом²⁰.

На нашу думку, локалізуючи ці «міста», слід враховувати насамперед їх розташування відносно один одного та семантику їх назв. Так, з пунктів з морфемою *sar-*, які цілком логічно шукати біля великих бродів, найбільш віддаленим на північ (найвершнім по Дніпру) є *Sar* (до речі, Зарубський брід був розташований приблизно на п'ятдесятій паралелі). До того ж інше «місто» — *Sarbakon* (Σάρβακων, *Sarbakon*) Птолемеєм згадує на «рукаві» Дніпра. Це могло бути поселення біля якогось броду на річках Інгул, Інгулець або Тясмин²¹. Серим (Σέριρον, *Serimon*), віддалений на цілий градус на схід, слід шукати біля броду в Надпоріжжі²², оскільки тут Дніпро робить дугу, значно вигнуту в східному напрямі.

Слід також відмітити, що мешканці колишніх сіл Трахтемирів та Монастир'юк і досі пов'язують Зарубське городище із загадковим містом Сурми (або Труби згідно з іншою традицією)²³. Семантичний та морфологічний зв'язок цієї назви з гідронімом Трубіж та топонімом *Sar* досить переконливий.

Таким чином, розвиток назв групи поселень біля правобережної частини Зарубського броду згодом відбувався за схемою: **sr̥im* (*soḡā, і такє інше) > *Sara > *Sar* > *Syr* (ми) > Заруб.

Отже, назви право- та лівобережної частин броду, походючи із спільної індоєвропейської основи, впливаючи одна на одну внаслідок постійного контакту населення, зазнали з часом структурно-семантичних змін, доки не набули відомих нам форм Заруб та Трубіж, маючих вже спільну морфему *руб-*. Це остаточно змінило їх семантику в бік значень «рубати», «зарубати», «рубіж», «труба».

Для подальшого розвитку цієї гіпотези слід залучити деякі до-

¹² Грецькі та латинські транслітерації назв наводяться за працею: Браун Ф. Разыскания в области готто-славянских отношений. Готы и их соседи до V века.— СПб., 1899.— С. 213-214. 367.

¹³ Античная география.— М., 1953.— С. 282.

¹⁴ Браичевский М. Ю. Когда и как возник Киев.— К., 1964.— С. 58.

¹⁵ Браун Ф. Указ. соч.— С. 213.

¹⁶ Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.— С. 22.

¹⁷ Кулаковский Ю. Карта Европейской Сарматии.— К., 1899.— С. 29.

¹⁸ Браичевский М. Ю. Указ. соч.— С. 62.

¹⁹ Бидзіля В. И. Приднепровские «города» Птолемея // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. (Тез. докл. XVII конференции Института археологии АН УССР).— Ужгород, 1978.— С. 87, 88.

²⁰ Татищев В. Н. История Российская.— М., Л.— 1963.— Т. 2.— С. 253.

²¹ Браун Ф. Указ. соч.— С. 215.

²² Браичевский М. Ю. Указ. соч.— С. 61.

²³ Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб // СА.— 1950.— Т. 13.— С. 60-61.

даткові матеріали археології, лінгвістики та свідчення стародавніх географів про Середнє Подніпров'я.

Як вказували арабо-персидські географи IX-X ст., на річці Рус (Дніпро) знаходилися три «міста русів» — Куйāба (Kūyāba), С.лāба (S. lāba) та Уртāб (Urtāb)²⁴, які, на думку Б. О. Рибаківа, мають бути ототоженені відповідно з Києвом, Переяславлем та Роднем²⁵. Таку інтерпретацію «трьох міст русів» можна вважати досить переконливою, хіба що за винятком міста С.лāба (за Б. О. Рибаківим С.лāба-Славія-Переяславль). Справа в тому, що на думку дослідників арабо-персидських географій і, зокрема, тексту Худūd ал'āлам, їх автори широко користувалися даними більш ранніми, ніж дата безпосереднього написання твору. Б. О. Рибаків²⁶ та В. В. Бартольд²⁷ вважають, що основне джерело інформації цих географів датується не пізніше середини IX ст., хоча анонімний автор Худūd ал'āлам безумовно користувався також даними своєї доби (дата написання цього тексту — 982 р.), про що мова буде йти далі. Перша згадка про Переяславль зустрічається в літопису під 907 р.²⁸, але це навряд чи могло бути на той час велике місто, про яке було варто згадувати арабо-персидським географам, тому що під 992 р. у розповіді про битву з печенігами у різних списках літопису сказано: «Володимєрь же поиде противу имъ и сретє и на Трубєши ни бродѣ, кде нынѣ Переяславль»²⁹. Вживане в тексті слово «нынѣ» дозволяє вивести логічне судження: «раніше Переяславля тут не було», тобто «з'явився тут Переяславль порівняно недавно». Далі у літопису йде розповідь про те, як «Володимєрь ...заложи город на бротѣ томѣ и наре и Переяславль»³⁰, що можна розуміти як відомості про початок будівництва укріплень. Семантика префікса «пере-» в назві Переяславль також свідчить про вторинність цього топоніма.

Що ж до назви С.лāба (Слав, Славія?), то вона, на нашу думку, відбиває перехідні процеси в топоніміці цього регіону і відповідає слов'янському (полянському) протомісту VIII-IX ст., досліджену Є. В. Максимовим і В. О. Петрашенку на Зарубському городищі. Топонім Сурми, про який йшла мова вище, може вважатися альтернативною назвою цього протоміста, структурно і семантично більш пов'язаною з Зарубським бродом та р. Трубіж. На таку «поліцентричність» слов'янських протоміст, що проявлялася в існуванні декількох назв, які спочатку визначали топографічно різні місця, вказує О. М. Трубаčov³¹.

Отже, назви Сурми та С.лāба (Слав, Славія?) могли існувати одночасово, причому друга назва пов'язана вже з етнонімом «слов'яни», в той час як перша є трансформом більш ранньої назви Сар («місто біля броду») скіфського та зарубинецького часів.

Окремо слід зупинитися на назві іншого «міста русів» — Уртāб, який ототожнюється Б. О. Рибаківим з літописним Роднем у гирлі річки Рось*. На південь від гирла Росі за Мошогорським краєм

²⁴ Транслітерацію назв кирилицею ми наводимо з тексту Худūd ал'āлам в англійському перекладі В. Мінорського. Див.: *Minorsky V. 'Hudūd al-'Alām. The Regions of the world. A. Persian geography 372 A. H.—982 A. D.—London, 1937.—524 р.*

²⁵ *Рибаків Б. А. Киевская Русь и русские княжества.— М., 1982.— С. 233-234.*

²⁶ *Рибаків Б. А. Указ. соч.— С. 192.*

²⁷ *Бартольд В. В. Худūd ал'āлам. Рукопись Туманского с введением и указателем В. Бартольда.— Л., 1930.— С. 19.*

²⁸ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 1.— С. 31.

²⁹ Там же.— С. 122.

³⁰ Там же.— С. 124.

³¹ *Трубаčov О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // ВЯ.— 1982.— № 5.— С. 15.*

* Остаточна локалізація Родня є на сьогодні питанням дискусійним. Так, Г. Г. Мезенцева (див. *Мезенцева Г. Г. Давньоруське місто Родень. Княжа гора.— К., 1968.— 183 с.*), слідом за М. Ф. Біляшевським, вважає, що це місто знаходилося на Княжій горі поблизу с. Пекарі. П. П. Толочко (див. *Толочко П. П. Киев и Ки-*

знаходиться велике Ірдинське болото, з якого витікає р. Ірдинь, що зливається далі з Тясмином. Є підстави вважати, що болото та річка Ірдинь, а також Тясмин були у давнину рукавом або затокою Дніпра, а Черкасько-Чигиринське підвищення — островом. Такий висновок не суперечить геологічній будові цієї місцевості та формі рельєфу Ірдинської долини. На імовірність такого висновку вказує також свідчення Л. І. Похилевича про знахідку в озері поблизу с. Білозер'я (сучасна назва — Білозір'я) носа від великого корабля та корабельного якоря (див. нижче), а також назва села Свидівок у верхній частині гіпотетичного рукава*.

Таким чином дніпровську протоку, яка проходила по долині Ірдинь — Тясмин, можна із значною долею імовірності вважати згаданою арабо-персидськими географами рікою Рутā (Rūtā), яка тече на південь від області русів³². Ширше арабо-персидські купці могли розуміти під цією рікою торговельний шлях, який ішов від Середнього Подніпров'я далі по Тясмину, Інгулу та Інгульцю у зв'язку з неможливістю судноплавства в районі дніпровських порогів³³.

І. М. Железняк у праці, присвяченій розгляду гідронімії басейну р. Рось³⁴, вказує на можливість походження гідронімів з основою рут-/руд- від полісемантичного індоєвропейського кореня *rou-, *geu-, *gi- — «рвати, рити, копати»³⁵, тобто гідроніми Рута, Руда тощо мають значення «низовина, заповнена водою». Імовірно припустити, що сучасна назва цієї низовини — Ірдинь має певне відношення до гідроніма Рутā, з яким можна пов'язати також і топонім Уртāб, згаданий арабо-персидськими географами. Б. О. Рибаків пов'язує Уртāб (Родень) з іменем верховного слов'янського бога Рода, якому приносились криваві жертви³⁶. Тож можна гадати, що в період свого формування назви, які ми розглядаємо, зазнали взаємного семантичного впливу, що приводило до їх фонетичних трансформацій (порівняйте праслов'янські слова: *ryti (рити); *rdēti < *rūd- < *rūd з іє. *reudh, *roudh (червоний); *rodъ (народження); *roditi (народжувати)³⁷. Лінгвістичний доказ цього припущення потребує спеціального дослідження, яке б довело взаємозв'язок основ (ірл-, урт-, рūt-) у цих назвах, але таке дослідження виходить поза межі цієї статті.

Нез'ясованим залишається також місцезнаходження міста Хурдāб (Khurdāb), біля якого, згідно з Худūd ал'алам тече річка Рутā і який належить слов'янам³⁸. З цього приводу можна висловити такі

евская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв.— Киев, 1980.— С. 149-150) пов'язує з Роднем городище в самому с. Пекарі, де виявлено значну кількість кераміки X—початку XI ст., тоді як матеріали Кляжії гори датуються в основному XII-XIII ст. Така локалізація, принаймні щодо раннього періоду Родня, є більш обгрунтованою.

* Топонім Свидівок має, на нашу думку, спільний корінь з назвою села Сувид, що розташоване на північ від гирла Десни. О. М. Трубочов (див. *Трубочов О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // ВЯ.—1982.—№ 5.—С. 15*) реконструює Сувид як *Sovodъ — «місце злиття річок» та пов'язує із згаданим Константином Багрянородним варіантом назви Києва — Σαμβάτās. І хоч треба ще остаточно довести трансформацію Свид — < Сувид (можливо ϕ > у > њ, яке потім відпало), така версія здається імовірною.

³² *Minorsky V. Op. cit.—P. 75, 159; Б. О. Рибаків (див. Рибаків Б. А. Указ. соч.—С. 211)* вважає р. Рутā Окою, проте р. Ока знаходиться не на півдні від області русів, а на північному сході, тобто за межами Середнього Подніпров'я.

³³ Див. *Бидзиля В. И. Указ. соч.—С. 87.*

³⁴ *Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпряньського правобережжя.—К., 1987.—С. 117.*

³⁵ *Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen.—Berlin, Leipzig, 1927-1930.—Vd. II.—S. 351.*

³⁶ *Рибаків Б. А. Указ. соч.—С. 332-333.*

³⁷ *Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка.—К., 1970.—С. 393, 399, 407. Пор. також з рос. рвать—ирвать, укр. рвати—ирвати (народн.), див. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.—М., 1987.—Т. III.—С. 452.*

³⁸ *Minorsky V. Op. cit.—P. 75.*

припущення: 1. Хурдāб є перекручений Уртāб, тобто Родень, на що вказує схожість кореневих сполучень *ugd-*, *ugt-* в назвах цих пунктів. Така плутанина могла виникнути тому, що анонімний автор Худūd ал'āлам писав свій твір тоді, коли руси і слов'яни (поляни) вже перемішалися поміж собою; 2. Хурдāб археологами ще не локалізований, причому шукати його слід в нижній течії Тясмина, де відома значна кількість пам'яток празько-пеньківської (пеньківської) культури — Пеньківка, Велика Андрусівка, Стецівка та ін.³⁹

На підставі наведених вище міркувань з'являється можливість уточнити місцезнаходження загадкового острова, на якому, згідно з повідомленнями арабо-персидських географів, проживали руси. Описові цього острова в їх творах присвячено чимало місця*, крім тексту Худūd ал'āлам, анонімний автор якого поширює область русів вгору по Дніпру до Києва.

На нашу думку, є слушні підстави вбачати в «острові русів» Черкасько-Чигиринське підвищення. Більш широко межі області русів простяглися від нижньої частини басейну р. Рось на північному заході, до гирла р. Тясмин на південному сході. В центрі цієї області знаходиться Ірдинське болото (колишнє озеро, протока Дніпра), а сам Дніпро — на північному сході. Таким чином, відмежовується область розмірами близько 120×60 км (див. схему). В археологічному відношенні ця область представлена пам'ятками пеньківської культури (за В. В. Седовим — празько-пеньківського типу), максимальна концентрація яких на Середньому Подніпров'ї припадає саме на район між гирлами Росі та Тясмина⁴⁰.

Вказуючи на слов'янську належність празько-пеньківських пам'яток, В. В. Седов відносить їх до антської гілки слов'янства, підкреслюючи при цьому, що «анти і слов'яни були окремими племенами, які мали своїх вождів, своє військо і вели самостійну політичну діяльність. Відмінності між ними мали, скоріш за все, етнографічний характер, а в мовному відношенні не виходили за рамки діалектної диференціації»⁴¹. Б. О. Рыбаков безпосередньо пов'язує старожитності басейнів Росі та Тясмина з «конкретним слов'янським племенем — русами або росами»⁴², розміщуючи, правда, «острів русів» у гирлі Дуная, де в 967 р. улаштувався київський князь Святослав⁴³. Таке пізнє датування «ост-

³⁹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я в VI-IX ст. п. е.— К., 1980.— С. 12.— Рис. 1.

* Найдавніша згадка про «острів русів» у Ібн-Русте (близько 903 р.): «А щодо русів, то вони на острові, навкруги нього озоро; острів, на якому вони живуть, простором три дні путі, там чащоби і хаші; острів нездоровий, сирій, якщо поставить якась людина свою ногу на землю, трясеться земля від сирості» (див. Заходер Б. Н. Каспійський свод свідень о Восточной Европе.— М., 1967.— Т. 2.— С. 78). Ця тема повторюється з незначними варіантами у інших арабських авторів (див. там же, с. 78-81).

Наведемо для порівняння кілька описів місцевості в районі болота Ірдинь — долини Тясмина з твору Л. І. Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» (Київ, 1864): «Руська Поляна — село, розташоване на лісній рівнині, яка простяглася між Дніпром і болотом Ірдинським, яке було колись, мабуть, давнім руслом однієї з Дніпровських проток» (Указ. соч.— С. 614-615).

«Білозер'я — селище при досить великому озері, яке зветься Біле. Великі ліси починаються біля самого селища і тягнуться на захід. Десь у 1820 р. знайшли у тому озері ніс від великого корабля і корабельний якір. Це доводить, що озеро в давнину складало затоку Дніпра, або що Тясмин, з яким озеро сполучається через болото Ірдинь, в давнину був судноплавним» (Указ. соч.— С. 615).

«Пожежа... Це село дуже давнє, воно розташоване на болотах (...). Ще на початку цього століття з південного боку села було озеро розміром понад версту в довжину та ширину. Посередині цього озера — зараз болота, в значній частині висушеного, лежить острів вкритий лісом, на якому знаходиться старе городище» (Указ. соч.— С. 625).

⁴⁰ Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв.— М., 1982.— С. 20.— Карта 4.— С. 31.— Карта 6.

⁴¹ Седов В. В. Указ. соч.— С. 28.

⁴² Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 83.

⁴³ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 348.

рова русів» важко погодити з повною відсутністю згадок про нього в тексті Худуд ал'алам, який був створений у 982 р. З цього тексту ясно, що автор, який користувався різночасовими, в тому числі і досить ранніми джерелами щодо міст русів, уявляв собі Русь (Rūs) як єдиний в територіальному і етнічному відношенні народ, відрізняючи його від інших слов'янських племен (Ṣaqlāb). Час написання цього твору співпадає, таким чином, з періодом завершення формування ранньослов'янського етносу, «коли в VIII-IX ст. поляни і нащадки росів остаточно переміщуються поміж собою, їх колишні культурні відмінності нівелюються»⁴⁴.

Підведемо підсумки. До VIII ст. на Середньому Подніпров'ї між річками Ірпінь і Рось завершилося формування слов'янських (полянських) общинних центрів — протоміст, найзначнішими з яких на півночі був Київ, на півдні — Родень, а в центрі — протомісто, відоме в арабopersидській традиції як С.лāба (Слав, Славія?). Це місто знаходилося поблизу стратегічно важливого броду через Дніпро, навпроти гирла Трубежа, де до того існували його попередники — поселення трипільської доби, епохи бронзи, скіфської та зарубинецької доби, назви яких разом з назвою самого броду зазнали структурно-семантичних змін у рамках індоєвропейської етнокультурної та мовної спільності. З розвитком давньоруської держави, внаслідок інтеграції слов'ян-полян і слов'ян-антів (русів), що просунулися вгору по Дніпру з району Поросся і басейну Тясмина, місто С.лāба, розташоване у важкодоступній місцевості Канівських геологічних дислокацій, поступово втрачає своє значення і нарешті припиняє існування в X ст. в результаті набігів печенігів⁴⁵. Йому на зміну приходить лівобережний Переяславль, який «перейняв славу» давнього полянського правобережного протоміста. На правобережному ж городищі в XI ст. виникає літописний Заруб, який переважно виконує функції «богатырської застави», забезпечує контроль над Зарубським бродом і тому його назва у зміненому вигляді відбиває назви попередніх поселень «біля броду» (Сар, Сурми). Заруб разом з побудованим поруч Зарубським монастирем і Переяславлем відіграє важливу роль у воєнно-політичному, економічному та культурному житті Київської Русі.

Одержано 15.03.88 р.

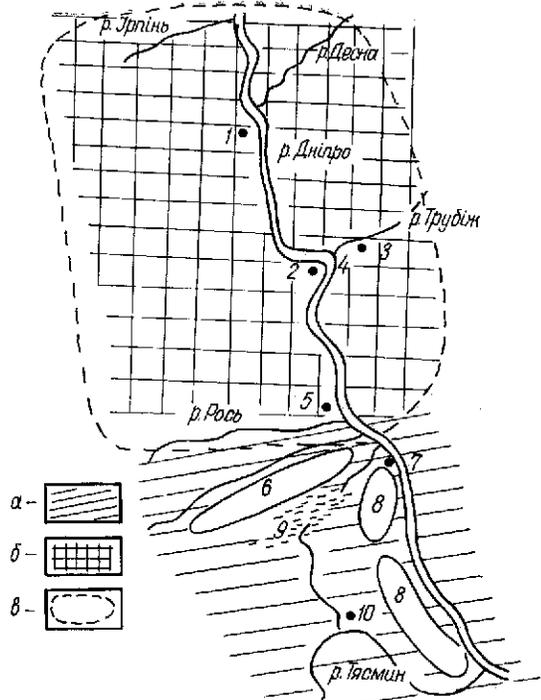

Схема етно-культурної ситуації на Середньому Подніпров'ї в V-IX ст. н. е.: 1 — Київ, 2 — Заруб, 3 — Переяславль, 4 — Зарубський брід, 5 — Родень, 6 — Мощо-зірський князь, 7 — с. Свидівок, 8 — Черкасько-Чигиринське підвищення, 9 — Ірдинське болото, 10 — с. Білозір'я. Умовні з н а к и: а — ареал поширення пам'яток пенькіаскої культури V-VIII ст. (анти-руси); б — ареал поширення полянських пам'яток V-VIII ст.; в — територія, яку займали руси після завершення їх інтеграції з полянами у VIII-IX ст.

⁴⁴ Седов В. В. Указ. соч.—С. 112.

⁴⁵ Петрашенко В. А. Городище Монастырск VIII-X вв. в свете новых исследований // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (История и археология).—К., 1985.—С. 79.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Про Макаренка М. О.

Білодід О. І.

Автор цієї статті, філолог за фахом, не претендує на витонченість у питаннях суто археологічних. Для цього треба мати відповідну підготовку, хоча його інтерес до археологічної науки, як і творча дружба з українськими археологами, налічує вже багато років.

В історії вітчизняної науки, в даному разі археології, траплялися люди, чия діяльність не замикалася рамками вузькопрофесійних інтересів, а виходила на рівень настільки високої духовної культури, що суспільство, за винятком поодиноких його членів, було не готове її сприйняти й осмислити. А тим більше, суспільство хворе страхом і маніакальною підозрілістю. Доля таких людей складалася трагічно, бо, як відомо, «немає пророків у своїй Вітчизні».

Про одного з них я, разом з краєзнавцем В. Г. Киркевичем розповів у нарисі «Довга дорога до Храму Мудрості»¹. Матеріал викликав жвавий інтерес у читачів. Автор одержав багато листів з відгуками, зокрема вдячного листа від академіка Д. С. Лихачова, де він писав: «Вкрай необхідно розказати про людей, які не здавалися, і особливо про тих, хто захищав пам'ятники...»

Так, людина, про яку піде мова,— одна з небагатьох, що не здалася у страшні часи сталінських репресій. Вона варта того, щоб її підняти з небуття і вислати у нашу пам'ять, нашу науку, культуру, нашу до-недавна приспану совість. Мова піде про М. О. Макаренка, його подвижницьку працю на ниві охорони нашої історико-культурної спадщини.

Але перед цим кілька документів, що мають пряме відношення до теми пропонованої статті. У 1933 році журнал «Соціалістичний Київ» вустами якогось пролеткультівця В. Карєва проголошував (цитуємо із збереженням тодішньої орфографії): «Оскільки наша старовина складалася переважно на базі фєвдально-клерикальних відносин, то вийшло якесь масове збирання і зберігання всього, що лише носило на собі дагу та печатку вчорашнього дня. Це привело до певного ухилу, неправильного в принципі, а іноді навіть шкідливого. Перегляд цього помилкового принципу вже розпочався. Ми маємо наявні наслідки. Виявилось, що в нас багато всякого мотлоху, але мало справжніх історично-цінних пам'яток, що заслуговують на бережне зберігання і вивчення... Одначе, захоплюючись охороною пам'яток церковно-фєвдальної старовини, ми забуваємо про охорону пам'ятників цікавіших для робітничої класи»².

¹ Білодід О. І., Киркевич В. Г. Довга дорога до Храму Мудрості // Україна.— 1988.— № 7.— С. 11-14.

² Карєв В. Про те, що належить історії // Соціалістичний Київ.— 1933.— № 3.— С. 34.

Чи не правда, яке зворушливе «підкування» про робітничий клас і яке глибоке «знання» його інтересів! Це від його імені у ті часи робилися і такі заяви: «Києво-Михайлівський собор і монастир, подібно до «Софії» й Лаври, являв собою один з найбільших і найстаріших осередків феодально-церковної експлуатації й попівського мракобісся; за часів Київської Русі цей монастир був тісно зв'язаний з пануючими князівсько-купецькими й лихварськими верствами і провадив чимале кріпацьке господарство й торгівлю, закріпаючи економічно й ідеологічно для себе й князів-феодалів все більші кола трудящої людності з селян і ремісників... Ченці й попи розглядали, крім того, Михайлівський монастир як багатюще джерело наживи і як засіб запаморочення свідомості мас»³.

Ось так поступово ідеологічні погромники збивали на манівці громадську думку і водночас пропагували варварський, претензійно-помпезний проект — зробити у Києві площу, яка б розмірами своїми перевищувала усе, бачене до того в світі. Архітектори гарячково перебирали розміри найбільших площ у містах Західної Європи і Америки, приміряли до того, що пропонували самі.

Площа та з урядовими будовами навколо мала пролягти у найбільш цінному в історико-культурному відношенні районі Києва — на території колишнього міста Ярослава; від теперішньої вулиці Героїв Революції, включаючи територію Михайлівського монастиря, до Софійського собору. Було оголошено закритий (зверніть увагу — закритий!) конкурс на створення ескізного проекту планування урядової площі та ескізних проектів будівель ЦК КП(б)У і Раднаркому.

11 жовтня 1934 р. спеціальне журі розглянуло подані на конкурс проекти. У ньому взяла участь московські архітектори — брати Весніни; харків'яни на чолі з професором Молокіним, бригада архітектора Троценка, група архітекторів Цивільбудпроекту (Олейник, Тацій, Лимар, Байдалінова), архітектори Штейнберг, Заболотний, Юрченко та Онащенко.

Першої премії не дали нікому. Другу премію одержала бригада Я. Штейнберга, дві треті — брати Весніни та бригада Цивільбудпроекту. Проекти мало чим різнилися один від одного, зате одноставно сходилися в одному — усували комплекс Михайлівського монастиря, ліквідували Присутствений місця і навіть пам'ятник Богданові Хмельницькому (в кращому разі його відсували кудись убік!) і впиралися у дзвіницю Софійського собору. Незважаючи на обмежену програмою конкурсу довжину площі до 120-130 метрів, архітектори збільшували її у своїх проектах до 175 (Штейнберг), 200 (Олейник, Тацій, Лимар та Байдалінова) і навіть до 600 метрів (Заболотний, Юрченко та Онащенко). Але найстрашніше було ось що. В кінці таких запроєктованих велетенських площ як явна недоречність, як більмо на оці жалюгідною цяткою стояла Софія Київська, а в ряді проектів її взагалі не було!

А тим часом молодшого брата Софії Київської — Михайлівський Золотоверхий храм готували до страти. Заснований 1108 року онуком Ярослава Мудрого Святополком Ізяславичем семикупольний собор, що з XII ст. правив усипальницею руських князів, не впав під ударами орд Батия, литовських, польських, татарських завойовників, пережив першу світову та громадянську війни, волею примхливої і злої долі мусив загинути у сімнадцятому поколінні — сучасна соціологія відводить на покоління 50 років — від рук нащадків тих, хто його зводив.

Кандидата в покійники обдерли: «Мозаїки і фрески Михайлівського монастиря цього року (1935-го — О. Б.) досліджено, знято й перенесено на територію Музейного городка (кол. Лавра)*. Крім

³ Молчанівський Ф. Археологічна розвідка на території кол. Михайлівського собору в Києві // НЗІМК ВУАН.— К., 1934.— Кн. 2.— С. 123.

* Звідти їх частково розтягли по музеях, а що не встигли розтягти, вивезли у невідомому напрямку німці під час окупації Києва.

того, в нартексі проведено археологічні розкопи»⁴. Як свідчать їхні власні звіти про оті археологічні розкопи, нічого там цікавого для себе розкопники не знайшли, крім хіба що князівських та митрополичих кістяків, напівзотлілих плетених, оздоблених коштовностями поясів, фрагментів шовкового та парчевого одягу часів Київської Русі—одним словом — мотлох!

А потім пролунав вибух... Хто на черзі?

Старі кияни пригадують, коли у 1934 р. сюди прибув Павло Петрович Постишев, колишня «матір міст руських» зустріла його золотими банями. Проте майбутній секретар ЦК КП(б)У заявив, що це неподобство, що Київ мусить бути пролетарським містом і мати індустріальний пейзаж. Це при ньому у центрі міста, біля залізничного вокзалу побудували ТЕЦ, що вже понад 50 років отримує легоні киянам, а міськрада й досі не знає, куди її діти. При всій повазі до товариша П. П. Постишева за його великі заслуги перед нашим народом—це він повернув свято ялинки дітям, рано-вранці без охорони обходив продуктові крамниці Києва, піклуючись, щоб кияни були нагодовані—з великим жалем зазначимо, що в питаннях культури П. П. Постишев підготовки не мав і не виконав тих охоронних функцій у Києві, які мусив був виконати, як це зробив С. М. Кіров у Ленінграді. Це при П. П. Постишеві або під крилом його байдужості стараннями інших злітали у повітря київські собори, знищувалися пам'ятки історії культури: двадцять одна церква й собор протягом 1929-1936 років! Спеціальну комісію по ліквідації культових споруд очолював керівник НКВС УРСР В. Балицький.

У Києві, як зрештою і в усій країні, панувало сум'яття, атмосфера недовір'я і підозрілості. Вишукували ворогів народу там, де їх ніколи не було. Чи було тоді кому діло до київських соборів? Виявляється, було, поки були люди, що мали мужність виступати проти варварства і вандалізму. Та мине ще трохи часу і подібні виступи стануть рівнозначними самогубству. Такою людиною був М. О. Макаренко.

...На початку століття у багатьох періодичних виданнях з мистецтва з'являються статті, есе і дослідження Миколи Макаренка. Ці публікації здебільшого в журналах «Аполлон», «Столиця и усадьба», «Искусство и художественная промышленность», «Искусство в Южной России», а особливо в журналі «Старые годы» розкривали багато невідомих і ще не вивчених, а часом таємничих сторінок вітчизняної культури, західноєвропейської та східної. Їх автор поставив перед читачем як тонкий знавець старовини, пропагандист дбайливого ставлення до пам'ятників історії, запеклий ворог всіляких актів вандалізму щодо них. У великих серйозних монографіях та невеличких летючих виданнях він освітлював маловідомі, забуті сюжети художнього життя минулих віків.

Єдина коротка автобіографія Миколи Омеляновича Макаренка, написана власною рукою, дивом збереглася у Науковому Архіві Всеукраїнського Археологічного Комітету. Вона ніколи не публікувалася (як і ряд інших документів з того самого архіву НА ВУАК, на які я буду посилатися), а тому варто навести її повністю:

«Родився я в с. Москалівці 4 лютого 1877 року (Роменський повіт Полтавської губ.). Учився в С.-Петербурзі. Скінчив художню школу Б. Штиглиця по першому розряду зі званням художника і СПб. Археологічн. Інститут. На протязі сімнадцяти років від 1902 по 1919 (включно) щороку одержував різні доручення і командировки від Археологічної Комісії, Московського Археологічного Товариства і різних інституцій для дослідження архітектурних пам'ятників старини, археологічних розкопок і т. інш. Провадив розкопки в г. Новгородській, Чернігівській, Полтавській, Катеринославській, Воронежській, Тверській, Ярославській, Тамбовській, Володимирській, Харківській, Війська

⁴ Мовчанівський Т. Археологічні дослідження в Києві // НЗ ПМК ВУАН.— К.— 1935.— Кн. 3-4.— С. 104.

Донського, обл. Херсонській, Таврійській та інш. В 1914 р. був командирований «Обществом поощрения художеств» в Германію задля вивчення музейних справ і студювання пам'ятників мистецтва Романської доби і інших.

В 1917 році був командирований Російською Академією Наук в Туреччину, в міста, зайняті російськими військами,— в складі експедиції Академії Наук задля студювання і охорони пам'ятників мистецтва і старини, де працював над пам'ятниками мистецтва в Трапезунді і околицях. До 1919 року був спочатку причисленим, потім кандидатом, асистентом і помічником хранителя Імператорського, потім Державного Ермітажу в СПб (до 1919 р.).

Був членом Ради Російської Археологічної Комісії, потім Академії Матеріальної культури (до 1919 р.), був товаришем голови Комісії по студюванню орнаменту народів Росії при Рос. Географічному товаристві (до 1919 р.). Був членом комісії Російської Академії наук по улаштуванню виставки: «Ломоносов и Елизаветинское время».

Почесний член: Псковського Археологічного Товариства, Дійсний член Українського Наукового Товариства, СПб. Археологічного і Полтавської, Чернігівської, Володимирської, Тверської, Оренбурзької архівних комісій. Чл.-співробітник Московського Археологічного Товариства і СПб. Археологічного інституту.

Був лектором історії мистецтва на Вищих жіночих архітектурних курсах і в школі «Общества поощрения художеств» до 1919 р.

Микола Макаренко

1920, 15.П, н. ст.

Київ, Паньківська, 7, пом. 1»

Скромно і лаконічно. Далі йде стислий перелік його основних праць — тридцять монографій і статей, написаних до 1919 року,— та плани на майбутнє по складанню археологічної карти України.

Доповню його життєпис. Він народився у багатодітній сім'ї освіченого сільського священика. У Москалівці на Полтавщині пролетіли його дитячі літа, там він одержав початкову освіту, а потім продовжував її у Лохвицькій гімназії. Пристрасна любов до мистецтва, вихована на художніх традиціях навколишніх, що славилися своїми художніми промислами, сіл, спрямувала допитливого юнака, як і колись його земляка Григорія Сковороду, у світ пізнання науки і мистецтва. Щось справді спільне є у творчості Макаренка і Сковороди — в особі того й другого гармонійно поєднувалося красиве і корисне: один — мистецтвознавець і археолог, другий — поет і філософ. Наполеглива праця і велике бажання вчитися привели Миколу до Петербурга, в Центральне училище технічного малювання барона А. Л. Штиглиця, що було відкрите у 1879 році (тепер — Вище художньо-промислове училище ім. В. І. Мухоміої). Школа Штиглиця містилася біля Леб'язого каналу за Цепним мостом. Основними дисциплінами тут були малюнок, живопис і скульптура. Юний студент був вражений багатством шкільної бібліотеки і колекції предметів прикладного мистецтва, куди входили всесвітньовідомі зразки. Домашнє начиння, прикраси, одяг, знаряддя праці, зброя розкривали перед хлопчиком з глухої провінції риси різних епох, що відійшли в минуле. Проте для Макаренка цього було мало. Для глибокого і найбільш повного осмислення предметів матеріальної культури — німих свідків зниклих цивілізацій — потрібні були професійні знання історії і археології. По закінченні малювальної школи він поступає в петербурзький Археологічний інститут, який теж закінчує у 1902 році. Наставником у наукових пошуках і чуйним вчителем в Археологічному інституті для Макаренка став відомий учений в галузі археології і історії Олександр Андрійович Спицин (1858-1931), ім'я якого Микола Омелянович згадував із вдячністю все своє життя. Лекціями професора О. А. Спицина захоплювався також його однодумець Микола Реріх. Молодих людей здружили спільні наукові інтере-

си, філософсько-естетичні погляди, а головне — бажання служити своїй вітчизні, збагачувати її історію, примножувати її духовні скарби.

У 1910 році М. К. Реріх разом із своїм братом Борисом і Миколою Макаренком розпочинає археологічні дослідження Великого Новгороду. Перед тим вони одержали відкритий лист Імператорської Академії наук, що давав право на розкопки, і більш ніж скромну суму грошей. Вже пізніше, у 1939 році, Микола Реріх, дізнавшись про широкі дослідження радянськими археологами давньоруського торгового міста, писав: «Картина древнього Новгороду незаймана. У порожній південній частині кремля при достатніх коштах можна розкрити увесь розподіл будинків і вулиць. Звичайно, для цього потрібні великі гроші. Але ж яке велике завдання буде розв'язане! Справжнє народне завдання».

На вселому липневому осонні спостерігаю приємну картину. Поруч невтомний М. О. Макаренко, навколо нього миготять різноколірні рукави копальників. Ростуть купи землі чорної, що прийняла в себе багато життів». Але роботи невдовзі через грошові нестатки припинилися. Неодноразові звернення М. Реріха і М. Макаренка по допомогу до новгородського генерал-губернатора нічого не дали. Міські урядовці злякалися, що свині горожан можуть звалитися в траншеї.— «Так на свинстві і закінчилося. І останні гроші довелося на закопування траншеї витратити».

М. Макаренко, як і М. Реріх, виступає на захист пам'ятників культури, проти «тихих погромів» — так називали тоді незграбні спроби реставрації; проти випадків вандалізму, знесення, руйнування багатьох творів минулих віків.

Микола Омелянович відзначався незвичайною працездатністю. Важка виснажлива праця на розкопках, праця землекопа змінювалася не менш виснажливою працею в тиші робочого кабінету, бібліотеках, сховищах та архівах. Тут народжувалися і осмислювалися історико-архітектурні, естетично-філософські концепції розвитку духовної культури. Тут народжувалися пристрасні заклики ученого і громадянина зберегти для прийдешніх поколінь віковий людський досвід у створенні незгасимих цінностей культури минулого.

Повертаючись трохи назад, відзначимо, що талановитого юнака ще на студентській лаві помітила дирекція Імператорського Ермітажу. Вона ж йому і запропонувала посаду помічника хранителя скарбів цього музею. Працюючи тут після закінчення інституту, М. Макаренко упорядковує величезну археологічну колекцію. Його широка поінформованість у питаннях західноєвропейського мистецтва, інтерес до нього робить його одним із провідних фахівців найбільшого зібрання зарубіжного мистецтва. 1916 року у видавництві Общини Святої Євгенії у Петрограді виходить друком (зверніть увагу: це були не легкі часи першої світової війни, чи до мистецьких скарбів було тоді кому?!) його книга «Художественные сокровища Императорского Эрмитажа». Цей путівник по одному з найбільших художніх зібрань світу і досі не має собі рівного.

У Петербурзі, місті професури і знавців мистецтва, заслуженою популярністю користуються його лекції і доповіді. Слухачі дивуються: коли і як устиг цей учорапній 25-літній студент підглядіти і розгадати стільки потаємних принад майстрів пензля Італії, Франції, Німеччини і так своєрідно їх подати? З перших номерів журналу «Старые годы», видання, розрахованого на витончених цінителів старовини і мистецтва, М. О. Макаренко в числі його співробітників. Журнал виходить на чудовому папері з прекрасними чіткими ілюстраціями, тираж його невеликий, перші номери — менш ніж тисяча примірників. Читають його фахівці і знавці-колекціонери.

Наукові інтереси і невтомні пошуки кидали ученого в різні місця нашої землі, і завжди після таких мандрівок з'являлися його численні статті, наукові розвідки, монографії. Ось деякі з них, написані між 1914-1916 роками: «Путевые заметки и наброски с русского искусства»,

«Древности Соли Вычегодской», вже відомі читачеві «Художественные сокровища Императорского Эрмитажа» та ін.

Рано вранці 4 березня 1917 року газети з маніфестами про зречення Миколи II та його молодшого брата Михайла розхпали за кілька хвилин. Сумнівів більше не було — революція звершилася.

Але що буде далі?

Художню інтелігенцію насамперед хвилювало питання: хто візьме на себе відповідальність за долю пам'ятників культури, за охорону зібрань і музеїв?

Відповіли більшовики. В. І. Ленін, виступаючи у січні 1918 року на III Всеросійському з'їзді Рад, сказав:

«Але тепер всі чудеса техніки, усі завоювання культури стануть загальнонародним надбанням».

З перших кроків Радянської влади стало зрозумілим, що для українського народу відкрився широкий шлях розвитку його культури. Та як і у кожній справі, тут потрібна була допомога спеціалістів-професіоналів. Але в дореволюційній Росії вони були в основному тільки в столиці. Розуміючи це, М. Макаренко залишає престижну посаду в Ермітажі, велику комфортабельну петроградську квартиру і їде до Києва. Разом з ним його товариш по новгородських розкопках — Борис Костянтинович Реріх.

Діставшись сюди з великими труднощами навесні 1919 року, вони не ходили по численних київських кафе з екзотичними назвами, де тоді виступали знамениті поети, письменники, артисти, — у них для цього не було часу. Разом з іншими вченими, що працювали у місті, вони склали бібліографію усієї літератури про київську архітектуру часів середньовіччя і, розуміючи нагальну необхідність у реставрації стародавніх храмів, виготовили необхідну технічну документацію, склали кошторис на проведення зазначених робіт.

На місці Десятинної церкви — Різдва Богородиці, зведеної у 989 році при Володимирі Святославичі, стояла церква набагато пізнішого походження, що аж ніяк не відтворювала образ знаменитого давньоруського храму. Від давньої кладки на поверхні нічого не було. Б. Реріх і М. Макаренко проводять археологічні розкопки для встановлення його розмірів і планування.

Після роботи стомлені, але задоволені, гуляють по Володимирській гірці, а потім, перейшовши Михайлівську і Софійську площі, часто заходять у напівтемряву Софійського собору. Вдень напикшись на сонці, вони з особливою приємністю сприймали його прохолоду і притаманну йому одному якусь особливу тишу. Вечірні промені сонця пролизували інтер'єр запленими стовпами світла, мерехтіли облуплені фрески, ледь відсвічували древні мозаїки, у глиняних голосниках під парусами стогнали про щось своє голуби.

І не хотілося вірити вже поважним ученим, що десь далеко йдуть бої за владу Рад, ту владу, яка, незважаючи на голод і труднощі, виділила на ремонт Софії 42 тисячі карбованців, на Андріївську церкву — 52 тисячі. Гроші були невеликі — поденна платня робітника тоді становила 100-150 крб. — але вони дозволили М. О. Макаренку, директору Київського міського музею М. Ф. Біляшівському, директору Строгановського Московського училища М. В. Глобі, професору Київського археологічного інституту і хранителю Музею Б. І. Ханенка у Києві Г. К. Лукомському не тільки ліквідувати аварійні місця у храмах, але й надати їм пристойного вигляду — навіть кращого, ніж до 1917 року!

У Софійському соборі протягом травня-червня полагодили усю покрівлю, зробили нові ринви, засклили вікна. Всередині для відновлення фрескового розпису в приміщенні хрещальні треба було насамперед зміцнити тиньк, на який він нанесений. За цю складну роботу взявся проф. М. Л. Бойчук.

В Андріївській церкві теж були проведені інженерно-технічні роботи — прокладені риштаки, ринви, залізними хомутами стягнені п'є-

дстали, полагоджена покрівля. Та в кінці серпня того ж таки 1919-го артилерійський обстріл завдав відчутної шкоди і Софії, і Андріївській церкві — в місто ввійшли петлюрівці, а невдовзі і денікінські війська. Роботи припинилися.

За такої безперервної зміни властей у Києві керівникові секції мистецтв Українського наукового товариства Миколі Макаренку, на якому лежала відповідальність за збереження міських пам'яників історії і культури, працювати було дуже важко. І все-таки він працює. Веде просвітницьку роботу серед населення, організовує фотозйомку і створює фотоархів пам'яників Києва. У лютому 1920 року веде переговори з Держвидавом про публікацію збірників робіт членів секції, радянський уряд виділяє для цього кошти. В кінці грудня 1920 року М. Макаренко, вкрай виснажений роботою, просить звільнити його з посади голови секції мистецтв, але її члени, розуміючи незамінність свого голови, відхиляють прохання.

Роботи у М. Макаренка було справді багато, особливо в Музеї Б. І. Ханенка. Його зібрання, на базі якого було створено третій за значенням у нашій країні — після Ермітажу і Музею ім. О. С. Пушкіна — Київський музей західного і східного мистецтва, передала Всеукраїнській Академії наук Варвара Миколаївна Ханенко. До комітету, який займався створенням музею, увійшли П. Альошин, Г. Нарбут, Б. Реріх. Директором призначений М. Макаренко. Як відомо, велика частина ханенківської колекції була евакуйована з Києва в 1915 році. В роки громадянської війни вона переходила з рук в руки. Потрібна була ерудиція і настирливість М. Макаренка, щоб її розшукати і повернути у Київ. Твори, які він привіз, значно збагатили Київський музей.

З 1920 року М. Макаренко, член Комітету охорони пам'яників старовини і мистецтва, обирається до складу Археологічного комітету ВУАН. Коли в 1924 році створюється Реставраційна комісія, він бере в її роботі активну участь. Причому всі ці «членства» Микола Омелянович сприймав не як почесне сидіння в президіях, пустопорожнє продукування красивих слів, бадьорі звіти начальству, а як тяжкі обов'язки ученого-організатора, людини не байдужої до того, що на неї покладено. Така небайдужість, почуття особистої причетності, біль і гостра реакція на несправедливість, нехлюйство і войовниче невігластво, яких він фізично не міг зносити, часто оберталися для професора неприємними принизливими речами, що поступово підточували його нерви:

«До Київської Губпрокуратури

10 січня 1925, Київ

Всеукраїнський Археологічний Комітет при ВУАН просить Ваше розпорядження про видачу на поруки дійсного члена Комітету Микола Омеляновича Макаренка, що знаходиться під слідством і перебуває зараз у ДОПРі на Лук'янівці. Це своє клопотання Всеукраїнський Археологічний Комітет ґрунтує на тому, що М. О. Макаренко має від Комітету низку негайних наукових доручень. Невиконання їх у ближчому часі вже й зараз затримує розв'язання деяких надзвичайно важливих питань в сучасній діяльності Всеукр. Археолог. Комітету, зв'язаних з реставрацією та охороною пам'яток старовини.

Голова Всеукр. Археолог. Комітету
Секретар»

Так безглуздо закінчилася його короткочасна діяльність на посаді директора музею. Під час якоїсь перевірки фінансових справ музею М. О. Макаренка звинуватили у відсутності обліку картин (а значить, вони вкрадені), перевитраті музейних грошей і навіть несплатіні за квартиру — а мешкав він у той час при музеї.

Зазначимо, що характер у М. О. Макаренка був складний, незручний для багатьох. У ньому було достатньою мірою розвинене почуття власної гідності, він знав собі ціну, як знали її справжні вчені у нас, в Німеччині, Фінляндії, Чехословаччині, де виходили його праці. Він умів відстоювати свої погляди рішуче і безкомпромісно, терпіти не міг чиновників, що заважали йому працювати чи втручалися у його справи, командно-адміністративний тон щодо себе. І ще одне. Його не полишало незадоволення і навіть роздратування від того, що Київ, з яким він зв'язував стільки планів на майбутнє, на відміну від Петрограда, недооцінив його і не дав йому можливості робити те, про що він мріяв.

«До Президії Археологічного відділу Археологічного комітету М. Макаренко

відповідь на № 1557 від 7.XII.1928

За винятком кандидатів в почесні члени, на які даю згоду, прошу не рахувати мене в складі членів, що дають на затвердження, другої і третьої груп з огляду на принцип, який ліг підставою розподілу по групах, де компілятор ставиться на один рівень з європейською величиною.

М. Макаренко

10.XII. 1928

Київ, Левашівська, 17».

Розрадою для ученого було поле, де він вів археологічні дослідження, вивчаючи пам'ятники різних епох. Серед них — Роменське городище, Трипільська культура, Ольвія, поховання і рештки культури поблизу Прилук, на Полтавщині та Дніпропетровщині. Результати експедицій лягли в основу неперевершених праць з археології та мистецтва, унікальних ще й тому, що стали бібліографічною рідкістю.

Наче випереджаючи час, Микола Омелянович вже в 20-ті роки боровся за те, за що ми зараз тільки розпочинаємо справжню боротьбу — за збереження пам'ятників історії і культури. Він одним з перших правильно оцінив їх наукове, естетичне і виховне значення. Вже у ті роки чиновники від культури, виставляючи себе поборниками інтересів «робітничої класи» і «трудящого селянства», почали створювати, так звані, ліквідаційні комісії. Самі вони не ризикували піднімати руку на храми XVII-XVIII ст. ст. Їм потрібне було «наукове обґрунтування» культурної непридатності та недоцільності їх існування, щоб потім оголосити про це, скажімо, селянам. А ті вже розтягнуть цеглу з домів божих на свинарники, сараї, бруківку, власні будинки. Бажаючи у такому ділі завжди знайдуться! Як знаходилися і бажаючи серед учених увійти до такої ліквідаційної комісії. Та не таким був Микола Макаренко...

На полях одного з протоколів засідання археологічної й мистецької секцій УНТ при ВУАН від 20 лютого 1922 року нервовим, але твердим макаренківським почерком виведено:

«М. О. Макаренко рішуче відмовився по особистим мотивам бути представником в Ліквідаційній комісії».

Очевидно, його відмову навіть не хотіли занести до протоколу і він змушений був зробити це сам, безумовно, долаючи опір своїх супротивників.

А оце вже крик його бештежної душі:

«До Археологічного Комітету Укр. Академії Наук

М. Макаренко

Зараз оглянув кам'яну огорожу Ладинського монастиря. Їй більше як сто років. Після дощу одно чи два прясла зруйновано. Цеглу розбирають селяни.

Прошу телеграфного розпорядження Прилуцькому Окрвиконкому з копією общині припинити розборку, затребувати повернути взяту цеглу і обов'язати общину зробити ремонт зруйнованої частини. Тих, що розбирають, притягти до відповідальності. Прошу зробити це негайно і телеграфно.

М. Макаренко

13.VII.1927».

Він піклувався про реставрування древніх храмів Чернігова, Сапса на Берестові у Києві, монастирського комплексу поблизу Прилук, мріяв про перетворення колишніх поміщицьких, а зараз занедбаних і розграбованих садиб на Україні у народні музеї. До речі, музеї були ще одним болем М. Макаренка. В одній із заяв до того ж таки Археологічного комітету УАН він у 1925 році писав про тяжке становище Остерського і Роменського краєзнавчих музеїв:

«Позорна для нас річ — нема ні жодного примірника видань Української Академії наук. Відносно Роменського музею я і особисто прохав, і сам музей листовно своє прохання надслав до Української Академії наук про бажання отримувати видання Академії. Але ж, поки що це прохання — «глас вопіючого в пустині».

Гадаю, що таке ненормальне явище потрібно зламати. Дозволяю собі звернутись до Комітету з пропозицією — чи не знайде він можливим клопотати перед Академією Наук про висилку цим двом бідним музеям своїх видань.

Гадаю, що Академія Наук від таких подарунків не обідніє, а місцевим діячам музеїв значно допоможе».

Минуло попад півстоліття, а АН УРСР як не надсилала своїх видань музеям, так і не надсилає, гадає, що культура — то особиста справа Міністерства культури УРСР.

Особисте життя у М. Макаренка не склалося. Дружина його покинула одного з сином Орестом. У 1927 році під час робіт у Густинському монастирі юнак трагічно гине на очах у батька. Його могила збереглася в родовій усипальні знаменитих Репніних у підземеллі трапезної Густинського монастиря. Але смерть єдиного сина не змогла зламати такої сильної натури, якою був М. Макаренко. Він ще більше поринає в роботу — до самозабуття, до самозречення.

Для археологічних розкопок йому потрібні були гроші, а їх так мало було у Археологічного комітету. Тоді він вдається по допомогу до своїх друзів і знайомих, яких у нього доволі було у Москві, Ленінграді, Києві та інших містах — очевидно тих, що мали якісь заощадження з дореволюційних часів, але не хотіли називати свої імена, боячись «класової ненависті». Зв'язаний словом честі, їх не називав і М. Макаренко, хоча і не приховував, що гроші на розкопки жертвують певні особи, єдиним бажанням яких є те, щоб здобути з землі матеріали передати до Київського державного історичного музею. Це викликало підозру до М. Макаренка і давало шанс заздрісникам і ненависникам звести з ним рахунки. Коли вчений у квітні 1929 року попросив видати йому відкритий лист, йому відмовили: «У своїй заяві про піднесення клопотання перед Укрнаукою щодо дозволу дослідів на Білоцерковщині М. О. Макаренко замовчав об'єкти дослідів також як і джерело, звідки він одержує гроші на досліді.

Оскільки остання позиція М. О. Макаренка створює прецедент видачі відкритого листа з невідомою метою на невиявлені кошти (можливо закордонні, приватних осіб, або іншого не державного джерела), Президія ВУАКУ ухвалила від підтримки цього клопотання М. О. Макаренка ухилитися до того часу, коли ВУАК матиме змогу обміркувати доцільність дослідів М. О. Макаренка порівняльно до плану археологічних дослідів України та тих таємних джерел, що їх фінансують.

Голова ВУАКУ академік О. Новицький
За вченого секретаря ВУАКУ В. Барвінок».

А ось і перший донос — їх ще багато буде на тому вже короткому терені життя, що його довелося пройти, вірніше, вистраждати вченому.

«При подачі М. О. Макаренком 10.IV.1929 р. до ВУАК — заяви з проханням видати йому відкритого листа «На право археологічних дослідів... на Білоцерківську округу на Київщині», мною, в присутності співробітників ВУАКу, було запитано М. О. Макаренка, що це за 500 карб., що він має їх на ці розкопи і про які пише в зазначеній своїй заяві. На це М. О. Макаренко відповів, що це його «секрет» і відповіді на це нікому не дасть.

В. Барвінок.

18.IX.1929».

Чорні хмари недовір'я й підозрі збиралися над головою М. Макаренка. Здавалося, ось-ось з них вдарить блискавка. Але було ще рано. Щасливий чи може нещасливий випадок трохи продовжить його життя, а ім'я його прославить далеко за межами нашої країни.

У Приазов'ї почалося будівництво заводу «Азовсталь». При проведенні підготовчих робіт, так званого нульового циклу, на лівому березі річки Кальміус було виявлено якісь давні поховання. Послана туди археологічна експедиція на чолі з Г. Ф. Кравцем явню не справлялася не тільки зі строками, що їх відвів завод на розкопки, але й не могла осмислити того, що вона знайшла. Потрібен був М. О. Макаренко з його знанням і досвідом. Але ВАУК не давав йому ні відкритих листів, ні грошей. Знаючи це, Г. Ф. Кравцов — віддамо йому належне за благородство — повідомляє про знахідку місцевий музей, а той вже від себе запрошує М. О. Макаренка. У серпні 1930 року вчений прибуває у Приазов'я і приступає до роботи.

«В день приїзду до Маріуполя 4.X,— писав він,— мене сповістили, що в західному напрямкові від міста, на високій площі, де міститься більше як тридцять курганів різної величини, починаючи від 1-го метра до 10-12 метрів височиною йде підготовка площі для улаштування аеродрому з кургани знімаються дочиста. Поїздка на місце і переговори з завідуючим аеродромом т. М. Бевз пересвідчили, що значну частину курганів буде знесено з поверхні аби зробити її рівною як долівка. Після довгих розмов Бевз погодився аби після того, як буде знесено курган, буде дана можливість поглибитись в глибину, аби дослідити поховання. Але ж після першого невеличкого кургана надалі таку роботу т. Бевз (Геростратович — О. Б.) категорично заборонив. Цілий ряд курганів було знято на моїх очах і дозвіл я не міг одержати на їх дослідження. Завід. аеродромом, забороняючи, посилався то на які-то «секретні» розпорядження, то на те, що на аеродромі не мусить бути ніяких ям, тому що їх потім трудно утрамбувати і т. д.

Між тим, курганна група, між якою улаштовується аеродром, уявляє собою надзвичайної наукової ваги пам'ятники. Ці кургани є свідок політичного й економічного життя людності в самі віддалені часи приазовської історії. Гадаючи по ситуації, по формі курганів (між ними маються видимо два царські кургани) вони належать тій людності, що одержує назву скитської...

Від курганів зазначеної Маріупольської групи треба чекати таких же несподіваних знахідок всесвітнього значення.

Стид і позор тому, хто допустить і вже допустив знищення цих пам'ятників без відповідного дослідження.

Маючи можливість знахідки таких речей і велику культурно-історичну вагу пам'ятників, я негайно ж спішною поштою 6.X.31 р. відправив до Сектору науки відповідну доповідну записку з проханням вжити потрібних заходів, аби кургани дозволено було дослідити...

Але, на жаль, нам невідомим залишилося, які заходи вжив Сектор науки, бо мої турботи залишилися без жодної відповіді. Кургани було знесено і всякі сліди місця їх існування пропали навіки.

Всяка руйнація пам'ятників старини наказувна.
Хто притягне до права і кого за цей вандалізм?..

Микола Макаренко

15.І.1932

Київ, Левашівська, 17»

Мабуть, відчуваючи свою неминучу загибель, М. О. Макаренко поспішав. Всього рік йому потрібно було на те, щоб написати і видати останню книгу «Маріупольський могильник» (Київ, 1933), де з незаперечною науковою аргументацією доводиться, що відкрита приазовська стародавня культура вписується в ряд найзнаменитіших у світі. Стаття ж у фінляндському журналі (М. О. Makarenko. Neolithic man on the shores of the Sea of Azov. Eurasia septentrionalis, antique. t. 9, Helsinki, 1934, S. 135-153) на ту саму тему вийшла тоді, коли М. О. Макаренко вже не було у Києві. В кінці 1933 — на початку 1934 року його за підлим доносом заарештували, якийсь час тримали у перетворених на тюрму підземеллях колишнього Інституту шляхетних дівчат у Києві. Звичайно, на слідстві йому пригадали усі колишні «гріхи» з грошима, які він наче б то одержував від своїх закордонних і незакордонних друзів. Та справжня причина арешту була в іншому. Перед тим М. О. Макаренко пішов на відчайдушний крок, знаючи чим все це може закінчитися. Він був єдиним, хто не поставив свій підпис під актом на знесення Михайлівського Золотоверхого храму і з обуренням виступив проти будівництва Урядової площі, в результаті якого мала загинути і Софія Київська.

Його знищили не відразу, а відправляли на той світ на гальмах — надто вже відома це була і популярна у науковому світі фігура. Спочатку вислали в Казань, навіть дали можливість попрацювати професором у Казанському університеті (як йому там жилося, ми не знаємо — це тема для окремих пошуків), а потім у 1937-му розстріляли у сталінських концентраційних таборах.

Зараз мимоволі думаєш, невже зло і страх настільки оволоділи людськими душами, що в них не залишилося нічого? Невже голос М. О. Макаренка став голосом того, хто волає в пустелі? Ні, його віщі слова тонким золотим пунктиром дійшли до людських душ і запалили там багаття. На захист архітектурної неповторності міста-мученика Києва виступив Олександр Довженко. Оберігаючи Софійський собор від фашистських варварів, помре на паперті храму архітектор І. В. Маргілевський. Незадовго до визволення Києва нашими військами сторож собору П. О. Ємець перетне шлях німецькій машині з вибухівкою.

М. Макаренко був реабілітований лише в 1969 році.

За життя про М. Макаренка у нас ніхто нічого не писав, а після смерті — тим більше. Про нього більше знають у Канаді і США. Твори його ні разу не перевидавалися і дістати їх практично неможливо. Тільки в 1970 році до 40-річчя відкриття Маріупольського могильника вийшла невеличка стаття Д. С. Цвейбель про ученого і на ній однієї вичерпується бібліографія праць про вченого. Колись М. О. Макаренко відкрив Маріупольський могильник, а нам тепер треба відкрити для себе М. О. Макаренка.

В його житті багато невідомого і до кінця не з'ясованого. Серед киян давно ходить легенда, що М. О. Макаренко врятував Софію від знищення, заплативши за це життям. Спробую її підтвердити.

Автор цих рядків з 1977 по 1980 рік працював викладачем української та російської мов у Венсенському університеті Парижа й іноді заходив на Монпарнас, 89, у гості до Марії Павливни Роллан — вона ж Майя Кудашева — вдови Романа Роллана, нині покійної. Вона народилася в Росії, була дочкою французької гувернантки і російського офіцера. Її першим чоловіком був князь Кудашев, що помер від тифу у післяреволюційні роки. Від нього вона мала сина. Під час громадян-

ської війни опинилася в Криму, жила в Коктебелі на дачі Максиміліана Волошина, а потім повернулася в Москву, а в 30-х роках виїхала у Париж. Марія Павлівна добре знала Олександра Блока, Марину Цветаєву, Осипа Мандельштама, Іллю Еренбурга і багатьох інших, чий долі примхливим чином переплелися з її власною у той буремний і складний час.

В одну із таких зустрічей, дізнавшись, що її співбесідник киянин, мадам Роллан розповіла такий епізод:

«Мій син навчався у Москві, на механіко-математичному факультеті університету, а потім через якийсь час у нього почалися неприємності. Його навіть заарештували як «французького шпигуна». Ми з чоловіком вирішили йому допомогти. У 1935 році приїхали в Москву, були запрошені на прийом до Сталіна. На прийомі, крім Сталіна, були ще Молотов і Ворошилов. Щодо мого сина, то Сталін сказав, що це якесь непорозуміння і що його більше чіпати не будуть. Так воно і було. Син мій загинув у народному ополченні під Москвою у грудні 1941-го. Пам'ятаю, ще тоді розмова йшла про руські церкви, які тоді розбирали на цеглу, бо у вас йшла боротьба з релігією. Пан Роллан був проти цього і називав одну церкву в Києві, яка має стосунок до Франції, бо її побудував рідич французьких королів, і просив зберегти її від руйнування».

Звичайно, тим родичем французьких королів був Ярослав Мудрий, чия дочка Анна, вийшовши заміж за Генріха I, стала королевою Франції. А тепер виикає питання — звідки Ромен Роллан міг дізнатися, що Софії загрожує небезпека? Від М. О. Макаренка? Важко ствердно відповісти на це питання, хоча не виключена можливість, що саме від нього, але через посередність кількох осіб, серед яких був і Анрі Барбюс, який не раз у ті роки відвідував Україну.

У 1929 році М. О. Макаренко, досліджуючи руїни старгородської божниці Юрія Долгорукого в Острі, сказав пророчі слова: «На східному краї городища, за декілька десятків сажнів від нової дерев'яної церкви піднімаються руїни колишньої мурованої церкви. Вигляд кам'яних решток поруч з новою дерев'яною будівлею наводить на сумні думки. Часи давно-давно минулі володіють творами монументальними, а наша сучасність ефемерними. Нині ми володіємо всіма удосконаленнями техніки, до наших послуг всі машини. Мусимо стояти на всіх щаблях свого розвитку і своїх досягнень значно вище від тисячолітнього минулого. Але ж ніхто не поручиться ні за одну з наших будівель, що життя її буде таке ж довгочасне, як будівель великокнязівських часів. І хто скаже, що дерев'яна церква кріпша, монументальніша, краща, як колишня кам'яна, що простоявши вісімсот років під тиском сил природи і руїницьких звичок злобної людини, все ж таки донесла до наших днів велику умілість майстрів — наших попередників».

Минуло багато років... Вже немає дерев'яної церкви, про яку писав М. О. Макаренко, немає багатьох древніх київських храмів, якими він захоплювався і які охороняв, немає М. О. Макаренка, немає багато чого і багато кого.

А Софія стоїть...

Заходячи в Храм Мудрості, покладіть квітку на її олтар тим, хто її зберіг, а другу — йому, одному з небагатьох.

Одержано 23.09.88 р.

АРХЕОЛОГІЯ В СРСР І ЗА РУБЕЖЕМ

Старигард — центр західнослов'янського племені вагрів

Толочко П. П., Баран В. Д., Мовчан І. І.

Серед західнослов'янських центрів VIII-XII ст. важливе місце посідав Старигард — великий економічний і політичний центр племені вагрів (нині м. Ольденбург, ФРН).

До наших днів збереглося величне городище (рис. 1), яке продовж понад 30 років є об'єктом ретельного археологічного вивчення (проф. К.-В. Штруве, доктор І. Габріель)¹.

Згідно спільного радянсько-західнонімецького науково-дослідного проекту, укладеного між Німецьким дослідним товариством і Кільським університетом та Інститутом археології АН УРСР, з 1983 року, в дослідженні Старигарда-Ольденбурга взяли участь П. П. Толочко, В. Д. Баран, І. І. Мовчан.

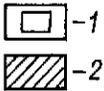
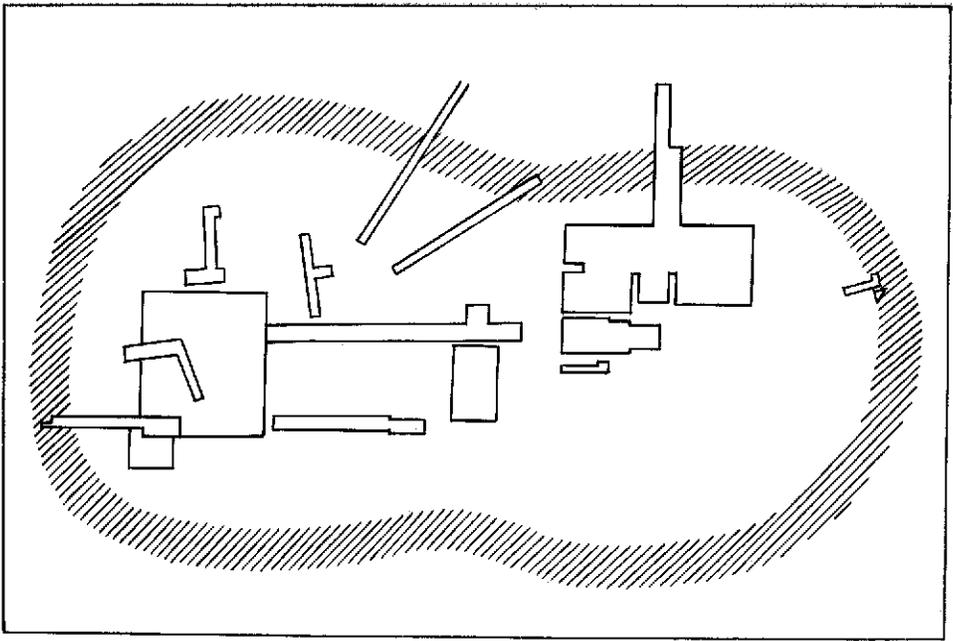
Місто Старигард виникло на північно-східній (приморській) території слов'янського племені вагрів. Карта слов'янських городищ східної Шлезвіг-Гольштінії вказує на надзвичайно щільну заселеність краю (рис. 2). Всі городища розміщувались групами на відстані 5-10 км одне від одного. Навколо кожного знаходяться неукріплені селища (лише в районі сучасного Ольденбурга відкрито сім таких поселень), а також курганні могильники. На західному порубіжжі слов'янські укріплені і неукріплені поселення тяглись вздовж узбережжя річки Швентіни, озер Белау і Шмале, Великого Зеебергського озера, всрхів'я ріки Трави і далі вниз до вигину ріки Ельби. За цією лінією починалась земля саксів. Порубіжне положення вагрів було однією з основних причин раннього будівництва на цих землях укріплених пунктів. На порівняно невеликій території Східної Гольштінії їх нараховувалось понад тридцять. Причому більшість із цих укріплених поселень (20) виникла ще в ранньослов'янський час, коли слов'яни тільки почали освоювати ці землі.

Старигард, як столиця слов'янського об'єднання вагрів, порівняно часто згадується у писемних джерелах. Про нього писали Адам Бременський (XI ст.), Гельмольд із Босау (XII ст.), Сакс Граматик (XII ст.), є згадки у скандинавських сагах. У цих джерелах Старигард виступає під різними назвами. Адам Бременський називав його «Альдінбург», що є прямим перекладом слов'янської назви (старє місто). Гельмольд вживав дві назви: Старигард і Альденбург. У Сакса Граматика він виступав ще під назвою Браммезі, а в сагах названий Брамнес. На думку німецьких дослідників, в остальніх назвах відображена найдавніша назва поселення, що походить від слов'янського слова «брама»². Гельмольд повідомляє ще одну назву Старигарда-Бромдегузе, під якою він був відомий датчанам³.

¹ *Struve K.-W.* Die Burgen in Schleswig-Holstein.— Neumünster, 1981.— S. 37-50; *Gabriel I.* Starigard/Oldenburg.— Neumünster, 1984.

² *Struve K.-W.* Op. cit.— S. 37.

³ *Гельмольд.* Славянская хроника.— М., 1963.

10 см

Рис. 1. План розкопок Старигарда. Умовні знаки: 1 — розкопки, 2 — вал.

Найдавніша згадка про Старигард вміщена в хроніці Відукінда із Корвея, де він розповідає про суперечку між князями — ободритським Міставом та князем вагрів Селібуром, який перебував у залежності від саксонського герцога Германа Білунга. Після облоги міста в 967 р. ободритами і саксами Селібур здався, а влада над містом і вагрським племінним союзом перейшла до його сина, якого дослідники вбачають у князеві Седеріху.

Окремі вчені вважають, що Старигард міг згадуватись у зв'язку з подіями 808 р., коли датський король Гетрік здійснив похід на венедських ободритів і знищив їхнє торгове місто Рерік⁴. Характерним є те, що слово Рерік у Адама Бременського виступає як друга назва ободритів. Надійних підстав для ототожнення Старигарда з Реріком немає, але існування цієї назви у західнопоморських слов'ян становить значний інтерес для з'ясування нормано-східнослов'янських контактів. Не виключено, що князь Рерік у давньоруських літописах був насправді не норманом, а вихідцем із країни ободритів, жителем торгового міста Реріка (як вікінг — житель віку).

За повідомленням Адама Бременського та Гельмольда, після повалення Селібура в 968 р. в Старигарді була заснована єпископія, що стала своєрідним форпостом християнізації вагро-ободритських племен. Гельмольд називає першим єпископом Марко. К.-В. Штруве вважає, що тут мова йде про другого єпископа Шлезвіга, влада якого поширювалась і на вагрів. У цей час у Старигарді була побудована церква святого Іоана⁵.

Вагри чинили впертий опір насадженню християнства. Через 20 років після заснування єпископії успіхи місіонерів були настільки мізерними, що Адам Бременський вказував на слабе становище церкви у цій країні. Близько 988 року єпископа було вигнано із Старигарда, і єпископія відроджується на короткий час лише у 1043 р. Внаслідок повстання слов'ян 1066 року, вбивства князя Готшалка та вигнання його синів у всьому ободритському союзі племен, як гадав Адам Бре-

⁴ Struve K.-W. Op. cit.— S. 38.

⁵ Ibid.

Рис. 2. Слов'янські городища у Вагрії (за К.-В. Штруве).

менський, місіонерська діяльність потерпіла невдачу. Для слов'янських вагрів утримання язичницьких вірувань не тільки означало неприйняття римського християнства, але й боротьбу проти асиміляції. Ще у 1056 р. біля Старигарда, оточеного заливними луками і лісом, Гельмольд бачив язичницьке святилище, яке знаходилось у гаю з величезними священними дубами. Вікові дерева оточували ошатний двір з майстерно виконаним парком з двома ворітьми. За двором доглядав жрець. Це місце було святиною всієї вагрської землі. Тут проходили різні свята, відбувались жертвоприношення, вершились суди. Головним божеством ольденбургських вагрів, за Гельмольдом, був Прове⁶. Цілком можливо, що це язичницьке капище знаходилось у лісі поблизу сучасного населеного пункту Путлос (від слов'янського «під лісом»). До річч, там і зараз збереглась велика кількість курганних насипів, які ще не досліджувались.

Писемні джерела згадують про одного з відомих князів вагрів того часу — Круто, резиденцією якого був Старигард. Він вів нескінченні війни з синами Готшалка, особливо з Генріхом. Останній 1093 р. в союзі з датчанами переміг Круто, оволодів Старигардом, але не залишився в ньому, а зробив своєю столицею Любек. З того часу в країні вагрів починається боротьба за першість між Старигардом і Любеком.

Деякий час джерела не згадують про Старигард. Лише 1148 року його назва з'являється на сторінках хронік. Цього року суперник датського короля Кнуда Свен напав на Вагрію, спустошив усе узбережжя і спалив Старигард. На цей же час припадає і нове відновлення єпископії. Як свідчать джерела, у 1150 р. єпископом Старигарда став Вінцелін. У цей же час поряд з міськими укріпленнями, на приміській риночній площі, було зведено кам'яну церкву.

За втратою Старигардом значення столичного, а відтак і економічного центру вагрів, яке поступово перейшло до Любека, розташованого в широкій дельті Трави, що впадає в Балтійське море, він поступово

⁶ Гельмольд. Славянская хроника.— М., 1963.— С. 185.

прийшов до занепаду. Відбуваються значні зміни в етнічному складі жителів Старигарда. Під тиском саксів слов'яни поступово залишали місто та його околицю. Гельмольд, відвідавши 1156 року разом з єпископом Герольдом (наступником Вінцеліна) Старигард, побачив його спустошеним. Кріпосні стіни були зруйновані. Населення майже не було. Правда, в церкві на молитві єпископа був присутній слов'янський князь Прибислав. Будучи підлеглим саксонського герцога, він мав владу над невеликою територією. Близько 1160 р. єпископія вагрів була переведена до Любека.

Подальша історія Старигарда в писемних джерелах згадується досить епізодично. Його жителі, як і населення інших вагрських центрів, стають жертвою міжусобиць слов'янських князів, завойовницьких походів саксонських герцогів і датських королів. У 1164 р. старигардські вагри воюють у складі війська герцога Адольфа проти мекленбурзьких ободритів. 1168 р. вони на вимогу герцога Адольфа II напали на датські острови, а 1171 р. датчани спалили Старигард. Більше в хроніках це слов'янське місто не згадується. На початку XIII ст. землі вагрів потрапили під протекторат датчан, а згодом — східногольштинських герцогів.

Географічне становище Старигарда було досить своєрідним. Він знаходився у східній частині Вагрії на водному шляху, утвореному системою річок і озер, що поєднують північне і південне узбережжя висушеного в Балтійське море півострова. Довжина цієї своєрідної протоки близько 22 км. Система озер і мілководних проток між ними в слов'янський час використовувалась для проходження легких торгових і військових суден⁷. Характерно, що ще на початку XVIII ст. Ольденбург вважався в Копенгагені портовим містом. Ще більш красномовним свідченням портового значення Старигарда в середньовіччі може бути той факт, що хроністи саме з цього міста виводили торговельний шлях, який пролягав через південнобалтські міста Волін, Щецін, до Новгорода і Києва.

Розміщення Старигарда в глибині материка (6 км від моря) робило його неприступним для раптових морських розбоїв. У цьому плані Старигард нагадував вікінгське місто Хайтхабу, яке також вишикло вдалині від відкритого морського узбережжя Балтики, у самому тупику вузької затоки. У подальшому ця обставина негативно вплинула на розвиток Ольденбурга і Хайтхабу.

Топографічне становище Старигарда досить зручне. Місто займало північну частину видовженої мореної гряди, що здіймається над рівнем моря на 12-13 м. Мис з трьох боків мав стрімкі схили і лише південна частина з'єднувалась з основним плато. Штучні укріплення становили собою масивні земляні вали, на дерев'яній основі, і оточували площу близько 4 га. Ще в XIX столітті ці вали підносились над рівнем внутрішньої поверхні городища на 5-8 м. Зараз вони ледве сягають 3 м. Найкраща збереженість валів у західній частині городища, де верхня точка знаходиться на висоті 18 м над рівнем луку і невеликих озер.

Конфігурація міських укріплень нагадує цифру 8 з незімкнутою серединою. Західна частина в розрізі має близько 100 м, східна — дещо більша. Розкопки показали, що вони різночасові. Спочатку було споруджено західне городище, до якого на сході примикало неукріплене поселення, а згодом, у першій половині VIII ст., було зведено східне кільце укріплень. За час свого існування вали неодноразово підсипались, проводились роботи по ремонту та перебудові їх дерев'яних конструкцій. У середньовічний час, на так званій, замковій (західній) частині городища з'явилися нові вали, що перекрили слов'янські шари на 1-1,5 м.

Під час розкопок західного городища, у тій частині, де воно стикається із східним, було простежено, що слов'янські шари перекривають якийсь рів із звуженими донизу стінками. Ці спостереження,

⁷ *Struve K.-W.*— Op. cit.— S. 42.

а також наявність серед керамічного матеріалу поодиноких фрагментів полірованого посуду дозволили німецьким дослідникам висловити припущення про можливість існування на цьому місці городища в дослов'янський час. Зрозуміло, цей висновок вимагає обґрунтування археологічними фактами. Принаймні, багаторічними розкопками городища не виявлено культурного шару ранньогерманського часу. Не виключено, що згадана кераміка попала до Старигарду внаслідок контактів слов'янського і сусіднього германського населення. Сказане, звичайно, не свідчить, що в цьому районі до приходу слов'ян германці не жили. Мова йде лише про конкретне місце.

Конструктивні особливості укріплень Старигарда досліджувались у кількох місцях як західної так і східної частини городища. Найкраще характер кріпосних споруд Старигарда простежувався на ділянці, яку досліджували радянські археологи. Установлено також, що до спорудження валу тут існувало слов'янське поселення.

Після незначного планування мису в 5-5,5 м від його краю була зведена дерев'яна конструкція у вигляді однієї лінії ящиків розмірами близько 3×3 м та близько 1 м заввишки. Виготовлені вони з товстих дубових дощок. Підігнані впритул один до одного, ці ящики створювали суцільну стіну. Розкопками вдалось простежити спосіб кріплення стінок ящиків. Щоб запобігти розпиранню землею поздовжніх дощок ящиків, вони стягувались поперечними зтяжками, на кінцях яких у отвори забивали шпунти. Кінці поперечних дощок з отворами виступали зовні стінки ящика так, що вставлений у цей отвір шпунт утримував відразу кілька поставлених на торець дощок. Очевидно, що зведення дерев'яних конструкцій валу велось одночасово із земляними роботами. Ящики засипались шарами глини і піску. Таким чином зводилась стрімка дерев'яно-земляна стіна. З напільного боку лінія ящиків припаковувалась шарами глини та піску (товщина шарів 20-25 см). Ця припаковка підходила до самого верху дерев'яних конструкцій, утворюючи між вершиною валу і обривом мису укіс під кутом 45°. Зовнішній схил валу, очевидно, задерновувався. Для зведення зовнішньої підсипки валу дерево не використовувалось.

Така ж припаковка, але меншої потужності була зведена і з внутрішнього боку валу. На відстані 3,6 м від лінії ящиків (у напрямку городища) зроблена підпірна стінка на висоту 1,2 м. Простір між лінією ящиків і підпірною стінкою пошарово заповнювався піском та глиною. Таким чином, ширина первісного валу в основі була близько 12 м, а на його вершині — близько 5 м.

Розкопками 1985-1986 рр. одержано повний профіль валу довжиною 21 м (рис. 3). Його вивчення і зіставлення нових спостережень з результатами розкопок попередніх років дали можливість виділити первісну фазу зведення валів у східній частині городища, а також на-

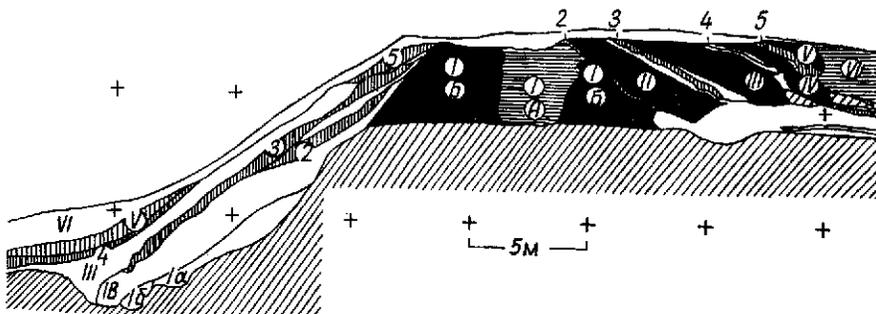

Рис. 3. Розріз валу та рову міста Старигард. Умовні знаки: 1 — первісне ядро валу (А — дерев'яні ящики, Б — піщано-глиняна припаковка валу), 1а, 1б, 1в — заглиблення рову в VIII ст., 2 — шар пожежі 800 р., III — підсіпка валу після 800 р., 3 — шар пожежі 900 р., IIII — підсіпка валу та поглиблення рову після 900 р., 4 — шар пожежі 983 р., IV — підсіпка валу у кінці X ст., 5 — шар пожежі 1000 р., V — підсіпка валу та заповнення рову в XI ст., VI — середньовічний вал та ріс XIII ст.

ступних етапів будівництва та відновлення укріплень. Їх хронологічні рамки: перша половина VIII-XIII століття. За період свого існування місто пережило кілька будівельних фаз, які повністю змінювали його планувальну структуру. Поновлялись також і фортифікаційні споруди Старигарда. Їх хронологічними реперами служать шари пожеж, зафіксованих писемними джерелами і підтверджених природничо-науковими методами датування археологічних об'єктів. Початковою фазою зведення валу є описана вище дерев'яна конструкція у вигляді ящиків з двобічною припаковкою піском та глиною. У заповненні ящиків і припаковках знахідки практично відсутні. За керамічним матеріалом, виявленим у шарі стародавньої денної поверхні, перекритої засипкою валу, можна зробити висновок, що початок зведення валу слід відно-

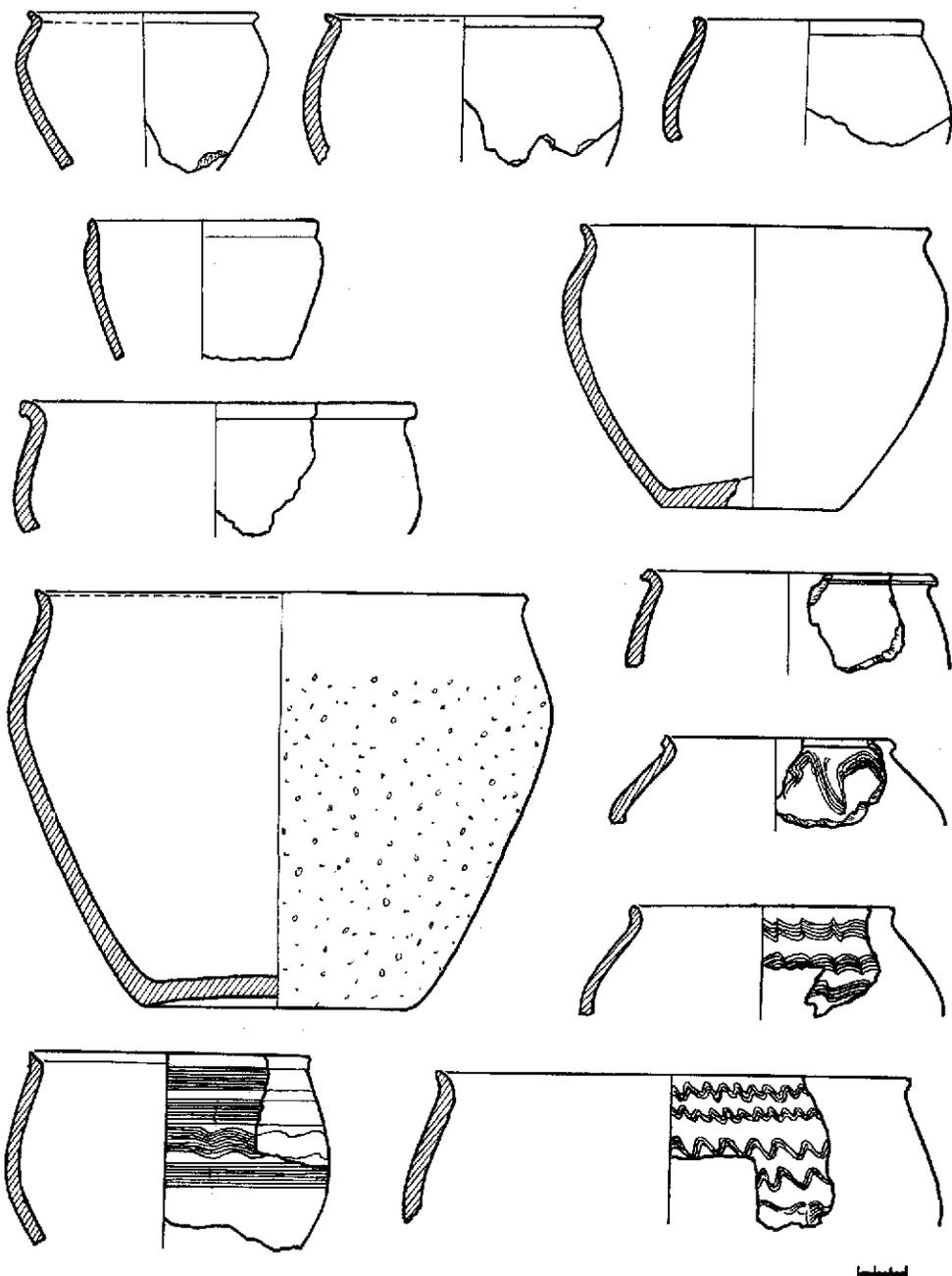

Рис. 4. Кераміка суківсько-фельдберзького типу.

єйти до так званого суківсько-фельдбергського часу, або до першої половини VIII ст. (рис. 4).

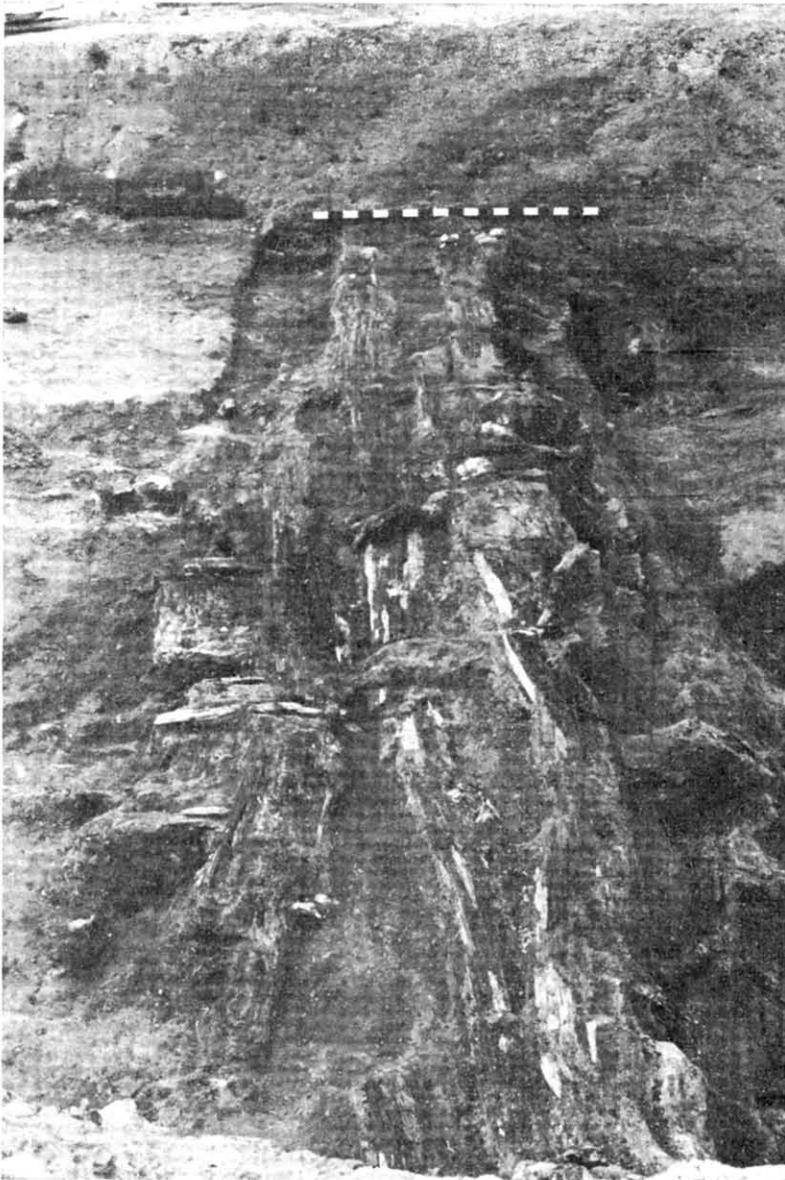
Наступна фаза існування старигардського валу позначена пожежею 800 року. Вона чітко фіксується у розрізі темним гумусним шаром товщиною до 20 см зі значними вкрапленнями деревного вугілля. Шар пожежі пройшов по відкосі внутрішньої (південної) припаковки валу. В ньому на різних рівнях зустрічаються окремі фрагменти кераміки суківсько-фельдбергського та менкендорфського типів.

Після цієї пожежі східна частина городища була перепланована, що досить чітко простежувалось на всіх розкопках. Тоді ж здійснено перший значний ремонт валу. Було зведено нову дерев'яну підпірну стінку на висоту 1,5 м, яка пройшла в двох метрах від первісного підпірного кріплення. Спосіб кріплення дощок, укладених на торць вздовж лінії валу, був таким же, як і при кріпленні ящиків основного ядра валу. Випущені на фасад кінці дощок мали отвори, в які забивались шпунти, котрі утримували фасадні торцеві дошки. Після цього здійснювалась підсипка валу. Причому частину землі для цих потреб брали безпосередньо біля його підніжжя. Саме цим пояснюється наявність у нижніх шарах підсипки кераміки суківсько-фельдбергського типу. Верхні шари засипані глиною та піском. Після ремонту на початку IX ст. вал дещо змінив конфігурацію, маючи в основі ширину 14 м, а на вершині — близько 6 м. Напільна сторона валу лишилася практично без змін. У розрізі рову видно, що значна частина заплыву, утвореного в період до пожежі 800 р., у момент відновлення фортифікаційних споруд початку IX ст. не виймалась. Внаслідок цього рів дещо змінив свою конфігурацію, підйом на вал став більш похилим.

Наступне значне поновлення оборонних споруд у Старигарді здійснено після пожежі 900 р. Воно чітко фіксується у профілі валу у вигляді гумусного шару з вкрапленням деревного вугілля. Шар товщиною до 20 см похило опускається вниз. Ремонт валу на початку X ст. почався з будівництва підпірної фасадної стіни, відсунутої ще на 2 м у напрямку забудованої частини міста. Дерев'яна стіна мала висоту близько 2 м. Її конфігурація не зовсім ясна, але видно, що вона була більш потужною порівняно з попередніми. Розкопками виявлено значне скупчення дерева, причому зустрічались колоди товщиною понад 20 см. Колоди і товсті дошки лежали вздовж валу. Поперечні дерев'яні конструкції мали підтримувати підпірну стіну від натиску земляної засипки. Це були своєрідні палі, які фіксували укладені вздовж валу колоди та дошки (рис. 5).

Використання дерева не обмежувалось підпірною стіною. В шарах досипки валу початку X ст. також добре помітні сліди дерева. Для досипки частково використовувалась земля, взята на городищі, але значна частина валу, особливо у верхній частині, досипалась піском, вийнятим при заглибленні рову. Останній, завдяки цьому, набув у розрізі трикутної форми. Висота валу від дна рову на початку X ст. становила понад 12 м. Після ремонту, пов'язаного з пожежею 900 р., вал став ширшим на 4 м. Отже, ширина валу в основі була близько 18 м, а на вершині — близько 7 м.

Наступний значний ремонт укріплень Старигарда пов'язаний з пожежею 983 р., яка відзначена на городищі шаром горілого зерна. Цей ремонт дещо відрізняється від попередніх. Підгнивші дерев'яні конструкції, зведені на початку X ст. під тиском опливаючої поли валу, зсунулись вбік городища. Утворений завал дерева не прибирався, а був перекритий шарами піску та глини. Кілька шарів товщиною 15-30 см повністю перекрили залишки дерева. В результаті нівелювання рівень землі в цій частині піднявся по відношенню до давньої поверхні на 1,2 м. На підготовлений майданчик вздовж валу на відстані 1,6 м від попередньої дерев'яної підпірної стіни була поставлена нова стінка висотою до 1 м. Її укріпили кам'яною викладкою. Внаслідок цього ремонту внутрішній схил валу втратив свою початкову крутизну і тепер становив близько 25°. Після ремонту кінця X ст. підшоفا валу розши-

Рис. 5. Залишки дерев'яних конструкцій валу.

рилась до 20 м. Рів у цей будівельний період не поглиблювався, а запливи ґрунту підняли рівень його дна понад 2 м.

Наступний значний ремонт оборонних споруд Старигарда здійснено після пожежі близько 1000 р. Він характерний тим, що для укріплення валу замість дерева тепер використали камінь. Із нього було зведено підпірну стінку. Під час ремонту на початку XI ст. здійснені великі земляні роботи. Це привело до значного збільшення ширини верхньої частини валу. Якщо у своїй основі вал розширився на 2 м і складав тепер 22 м, то верхня його частина з 7 м збільшилась відразу до 13 м. Рів на цей час втратив своє фортифікаційне значення. В його розрізі видно запливи, які свідчать про те, що на цьому етапі поглиблення дна не відбувалось.

Відновлення валу на початку XI ст., мабуть, було останнім значним ремонтом фортифікаційних споруд слов'янського Старигарда. Принаймі, простежений в розкопі № 13, наступний ремонт валу слід датувати XIII ст.

Виділені нами основні фази спорудження і відновлення старигардських укріплень не виключають проміжних певеликих їх ремонтів. У профілі валу вони досить чітко читаються, особливо на початкових фазах існування городища. Але ці ремонти не внесли відчутних змін у конструкцію валу.

Досліджена нами ділянка валу дала зовсім нові дані для визначення конструкції початкової фази спорудження укріплень східної частини Старигарда. Насамперед, це стосується характеру дерев'яної стіни — основи для насипання валу. Що стосується основних етапів зведення оборонних споруд, то вони збігаються в часі з відповідними фазами будівництва міста.

Багаторічними розкопками городища порівняно добре вивчена його історико-археологічна стратиграфія. Культурний шар слов'янського часу має товщину 2,5 м біля валу і 1,5-1,7 м в центральній частині городища. Він розчленований дослідниками на кілька горизонтів-пакетів, стратиграфічними реперами яких виступають прошарки уже згаданих пожеж (відомих за писемними джерелами), а також нівелюючі прошарки, в яких відсутні археологічні знахідки.

Перший пакет включає шар давньої денної поверхні з найбільш ранніми слов'янськими матеріалами. В деяких місцях городища нижче слов'янських шарів зустрічались фрагменти кераміки ранньозалізного часу і навіть неоліту. На рівні горизонту давньої поверхні відкрито велику кількість ямок від стовпів, залишки вогнищ. Детальне дослідження шарів, що лежали в основі всієї стратиграфічної колонки, дало змогу розділити давній денний горизонт на два шари. Нижчий із них перекритий шаром піску, гальки і містить в собі фрагменти кераміки суківського та фельдбергського типів. Вони відносяться до початкової фази слов'янського заселення місцевості (рис. 4). До речі, саме на рівні першого шару в розкопі № 7-8 вдалось простежити залишки майже квадратного в плані (4,17×4,30 м) житла зрубної конструкції. Його стіни зведені з порівняно тонких (10-13 см) колод та обмазані зсередини та зовні шаром глини товщиною до 5 см. На зрубний характер будівлі вказують чітко простежені два кути з випущеними на 20 см зовнішніми кінцями колод, які створювали замки зрубу. В північно-західному куті будівлі збереглися залишки глинобитної печі. Посередині східної стінки знаходився вхід до житла.

Існування описаної споруди привертає особливу увагу, оскільки вказує, з яким саме типом жител слов'яни прийшли на нові землі. З часом прийоми домобудівництва змінюються, на що, безперечно, вплинули контакти з місцевим населенням.

Найдавніша фаза слов'янського заселення Старигарда була короткочасовою. З приходом сюди більшої кількості поселенців були здійснені значні планувальні роботи, своєрідне нівелювання місцевості піском та галькою. Не виключено, що саме на цей час припадає і будівництво валу та рову у східній частині поселення. Над нівелюючим (стерильним в археологічному відношенні) шаром товщиною до 25 см залягав пакет шарів із слов'янською керамікою. Співвідношення її типів у західній частині городища слідує: суківського 70%, фельдбергського 20%, менкендорфського близько 10%. Крім того, у нижніх шарах містилась германська підложена кераміка часу переселення народів, але вона складає всього 1-2%.

За підрахунками Т. Кемпке в розкопах 7-8 східної частини городища перший горизонт включає 89,1% кераміки суківського, 8,7% фельдбергського, 1,1% менкендорфського типів. Крім того, 1,1% складають фрагменти підложеного германського посуду. Т. Кемпке кераміку горизонту над нівелюючим шаром датує першою половиною VIII ст.⁸ У розкопі 13 кераміка на рівні стародавньої денної поверхні (у тому числі із ями № 2) відноситься до суківського 85,7% і фельдбергського — 14,3% типів. На відміну від інших розкопів тут відсутня

⁸ *Kempke T. Keramik der slawischen Siedlungsschichten // Gabriel I. Starigard/Olden- burg.— Neumünster, 1984.— S. 81-82.*

менкендорфська кераміка. Це, очевидно, пояснюється тим, що споруджений у східній частині поселення вал хронологічно більш ранній від кераміки менкендорфського типу.

Вцілому, перший пакет шарів з урахуванням розкопу № 13 може бути датований кінцем VII-VIII ст. Нижня його дата підтверджується наявністю на ділянці розкопу № 13 чистого суківсько-фельдбергського шару без домішок менкендорфської кераміки, верхня — чітко фіксується шаром пожежі близько 800 року. Такому датуванню не суперечать знахідки на городищі невеличкої шпори із загнутими до середини кінцями і двох фібул VII-VIII ст., а також дендрохронологічна дата — 704 р. Все це дозволяє дійти висновку, що перше укріплення західної частини мису з'явилося на межі VII-VIII ст., а східної — у першій половині VIII ст. Останні перекирили шари слов'янського поселення, синхронного першому городищу.

Приблизно одночасово із Старигардом виникло ряд інших слов'янських поселень та городищ у цьому географічному регіоні. Так, наприклад, на слов'янському поселенні поблизу с. Шенфельд, округ Деммін (ГДР), у шарі з суківсько-фельдбергським посудом знайдена птахоподібна скандинавська фібула другої половини VII — початку VIII ст.⁹ Початок VIII ст. дає дендрохронологія на слов'янському городищі Шарсторф, округ Плен¹⁰ та ін.

Другий пакет об'єднує шари, що містяться між горизонтом пожежі 800 р. і, так званим, розділювальним шаром піску та глини. Товщина пакету близько 40 см. Його верхнім хронологічним репером може бути могильник, який знаходиться безпосередньо під знівельованим шаром. Датується він серединою IX-першим десятиріччям другої половини X ст. У другому пакеті шарів виявлені сліди видовжених будинків стовпової конструкції із стінами, плетеними з лози.

Керамічний матеріал другого пакету той же, що й першого, але співвідношення типів стає іншим. В розкопах 7-8 кераміка суківського типу зменшується до 68,3%, натомість кількість фельдбергської збільшується до 18,2%, а менкендорфської до 12,5%. Пролощена германська кераміка лишається на рівні 1%, і з'являються поодинокі фрагменти посуду типу Гросс-Раден. У розкопі 13 суківський і фельдбергський типи посуду складають 66,6%, менкендорфський — 33,4%. Це співвідношення не дуже показове, оскільки кераміка походить із валу, де залягання шарів має іншу послідовність у порівнянні з житловою частиною городища.

Третій пакет шарів товщиною 0,8 м репрезентує новий етап життя на городищі, що почався з другої половини X ст. Можливо, на його точнішу дату вказують події 988 року, коли в Старигарді було покінчено з саксонським засиллям та вигнано єпископа. В цей час у планувальній структурі міста сталися значні зміни: з'явилися нові житлові та господарські споруди, змінився напрямок деяких вулиць. Близько 1000 року в Старигарді відбулась величезна пожежа, результатом якої по всій території міста відкладався горілий прошарок товщиною до 5 см. Характерною його особливістю є наявність великої кількості горілого зерна.

Керамічний матеріал третього пакету відноситься в основному до менкендорфського типу (рис. 6), з'являється пізньослов'янський посуд. В розкопі 7-8 суківська кераміка складає лише 10,5%, фельдбергська 5,5%, а кількість менкендорфського посуду і синхронного йому досягає 84%.

Четвертий і п'ятий заключні пакети становлять собою однорідну товщину землі (близько 0,4 м). Датуються шпорами, гребенями та іншими знахідками кінцем XI-першою половиною XII ст. Склад керамічного матеріалу тут різко міняється. Суківсько-фельдбергські типи посуду не перевищують 1%, лише 30% становить менкендорфська ке-

⁹ *Schoknecht U. Eine skandinavische Vogelfibel aus Schönfeld Kr. Demmin // Jahrbuch Bodendenkmalpflege Mecklenburg. — Berlin, 1978. — S. 237-242.*

¹⁰ *Kempke T. Op. cit. — S. 81.*

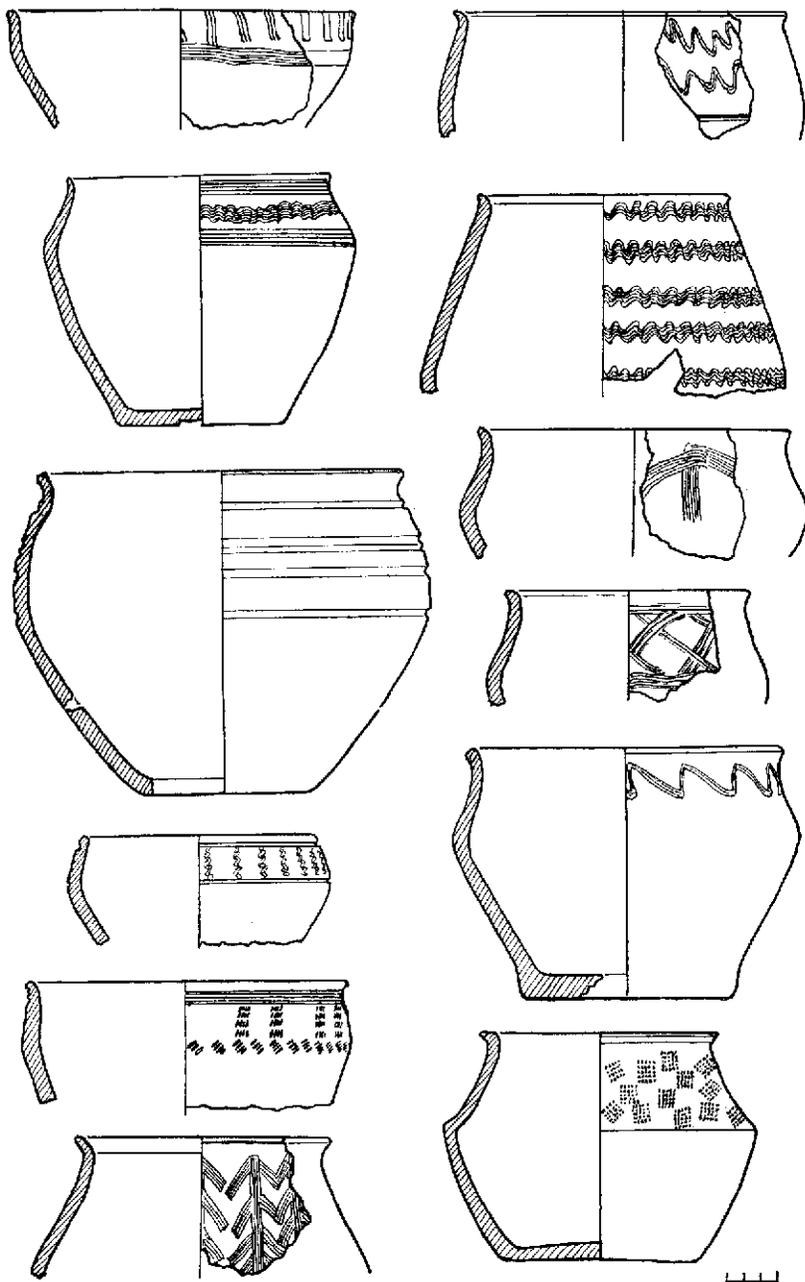

Рис. 6. Кераміка менкендорфського типу.

раміка. Близько 70% посуду представлено різними типами пізньослов'янської кераміки (рис. 7). Ці пакети перекриті шаром з германським матеріалом середньовічного часу, що вказують на перетворення Старигарда в саксонське поселення.

Вивчення структури житлової та господарської забудови міста Старигарда стало можливим завдяки розкопкам його східної частини. Тут відносно добре зберігся культурний шар, є його стратиграфія. Протягом кількох століть на городищі будувались наземні споруди стовпової конструкції, стіни їх заплітались лозою та з обох боків обмазувались глиною. Відрізнялись лише своїми розмірами та функціональним призначенням.

На основі виявлених ям від стовпів установлено, що поряд із невеликими житловими спорудами розмірами в середньому 4×5 м на го-

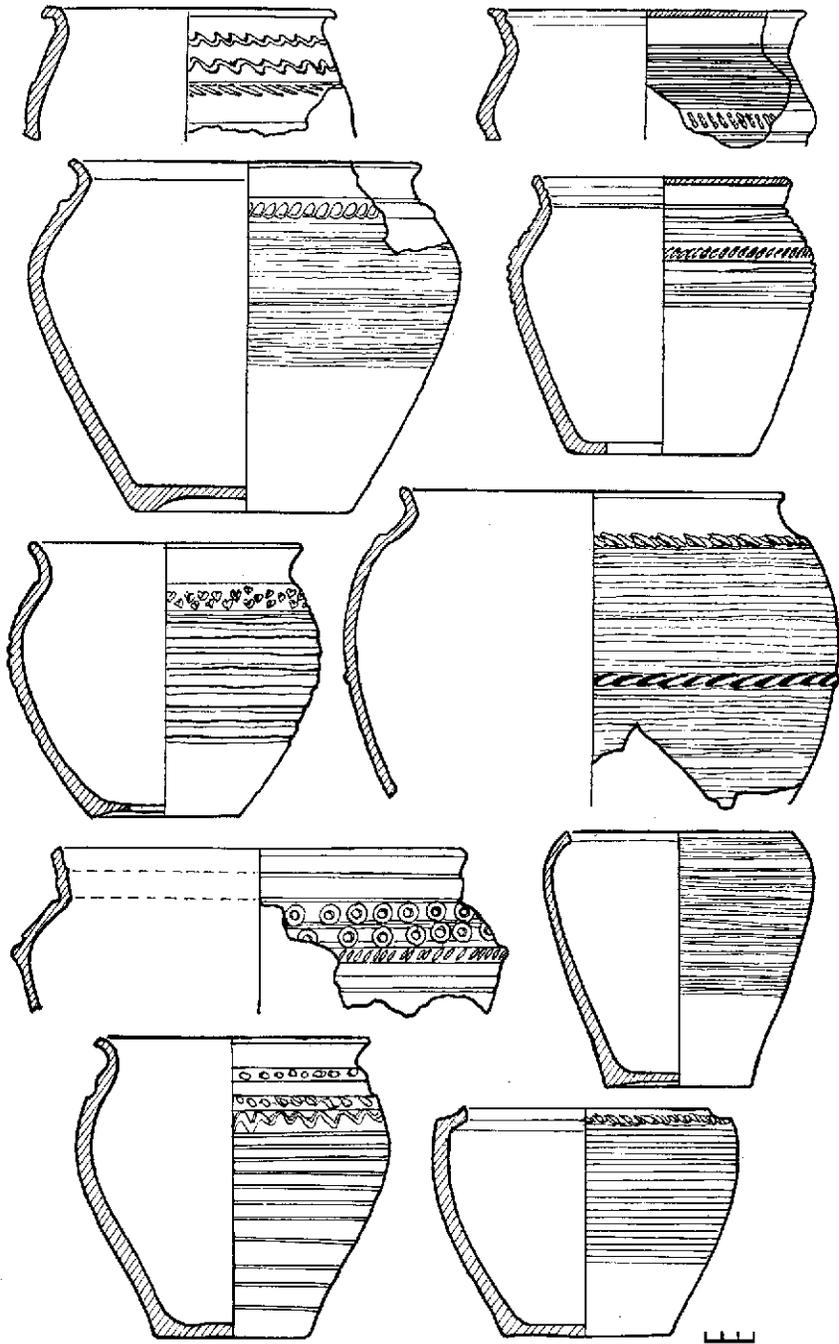

Рис. 7. Пізньослов'янська кераміка.

родині були споруди розмірами 8×5 м, а також великі будівлі (палаці?) довжиною понад 20 м¹¹. У багатьох із них відкриті вогнища або глиняні печі купольної конструкції.

Вузькі вулиці між спорудами замощувались дерев'яними плахами. Досить щільна забудова житловими та господарськими спорудами часто призводила до локальних і навіть великих пожеж. Саме це приводило до повної заміни плапувальної структури міста, повного розміщення житлових та господарських споруд. Підтвердженням цих спостере-

¹¹ *Struve K.-W. Starigard-Oldenburg // Sonderdruck aus 750 Jahre Stadtrecht Oldenburg in Holstein.— 1985.— Abb. 36.*

жень є могильник X ст., який знаходився у східній частині городища. Тут на невеликій площі вдалося відкрити понад 40 поховань. Половина з них — дитячі. Всі поховання, за винятком найбільш пізніх, орієнтовані головою на захід. Гробниці розміщувались інколи в шість ярусів. Велика кількість слідів від стовпів довкола поховань наштотували авторів розкопок на думку про наявність тут надмогильних наземних споруд¹². Звичайно, це лише попереднє припущення, яке ще вимагає обґрунтування. Швидше всього, стовпи були залишками будинків, що існували в цій частині міста ще до появи тут могильника.

На могильнику були виявлені дерев'яні поховальні камери, а в одному випадку — поховання в багато орнаментованому возі. В останньому знайдені золоті буси, розшиті золотом залишки одягу, поясні бляшки, шпори, бронзове окуття, труни. Це свідчить про наявність в Старигарді вищого прошарку населення. Форма гробниць та деякі речі в похованнях вказують на скандинавський вплив у поховальному обряді слов'ян¹³. Цей могильник датується першою половиною X ст. Принаймі, у другій половині X ст. кладовище і культурні шари, що знаходились поруч, при черговому переплануванні городища були перекриті шаром глини товщиною до 20 см.

На північ від городища знаходилось передмістя, що займало терасу тієї ж гряди. Тераса здіймалась над оточуючими лугами на 3 м, її площа 1,4 га. Шурфами в 1976 р. тут зафіксовано незначний культурний шар, в якому виявлені залишки плетених стін та пізньослов'янську кераміку. На плані 1651 р. видно сліди валів навколо північного передмістя. Час їх виникнення з'ясувати не вдалося.

Забудована ділянка (площа 0,6 га) знаходиться на південь від городища. Зараз тут стоїть пізньосередньовічна кам'яна церква св. Іоана. Не виключено, що в її основі лежить храм XII ст., початок будівництва якого поклав єпископ Вінцелін. За повідомленням Гельмольда, що супроводжував єпископа Герольда у 1156 році до Старигарда, у церкві була служба. Храм згідно писемних джерел був збудований на тому місці, куди жителі землі збирались на торг. Не виключено, що і більш ранні церкви св. Іоана (перша відноситься до останньої третини X ст., друга — до середини XI ст.) були тут же. Важко допустити, що вони знаходились у межах укріплень, беручи до уваги активний опір вагрів католицькій вірі.

Підсумовуючи, підкреслимо, що на городищі відкрито залишки житлових і господарських споруд рядових мешканців, великих будівель міської племінної знаті, культових споруд.

Археологічний матеріал Старигарда представлений великою кількістю глиняного посуду, виробами із заліза, бронзи, дорогоцінних металів, кістки, шкіри, дерева, каменю.

Кераміка складається із різних типів ліпних і гончарних горщиків, а також мисок, кухликів, кришок (рис. 4; 6; 7). Гончарний посуд багато прикрашений хвилястими і хрестоподібними візерунками, валиком, штампом, канелюрами. В Старигарді поки що не виявлені сліди гончарного виробництва, але не виключено, що посуд виготовляли місцеві гончарі. Залишки залізобного, бронзолivarного ремесел, а також наявність в культурному шарі городища великої кількості металевих виробів, тиглів, формочок вказує на розвиток чорної та кольорової металургії. Серед знахідок із металу — сержки, коси, сокири, ножі, ножиці для стрижки овець, риболовні гачки, ключі, замки, пряжки, шпори, часто інкрустовані, наконечники списів, стріл, вудила, стремена, різного типу накладки, браслети, персні, хрести, фібули, частини невеликого дзвона, який вдалось реконструювати, та багато інших знахідок, у тому числі срібних і золотих. Вироби із кістки представлені проколками, голками, стилями, гребенями з багатоорнаментованими накладками. Привертають увагу і численні фрагменти пластинок від кістяної

¹² *Struve K.-W.* Die Burgen in Schleswig-Holstein.— Neumünster, 1981.— Band I.— S. 47.

¹³ *Gabriel I.* Das Gräberfeld auf dem slawischen Burgwall von Oldenburg in Holstein // Die Heimat, 1976.— N 4-5.— S. 144-145.

багатоорнаментованої шкатулки, а також пластина із рунічним написом.

В окремих місцях городища, особливо під валом з внутрішнього боку, завдяки вологому ґрунту добре збереглося дерево і шкіра. Тут знайдені різні дерев'яні деталі будинків, меблів, часто прикрашених геометричним орнаментом, і взуття.

Монументальні укріплення, великі будівлі, сліди різноманітних ремесел, монети, дорогоцінні ювелірні вироби, зброя незаперечно свідчать, що Старигард у VIII-XII ст. був значним економічним, культурним і політичним центром західнослов'янського племені вагрів.

Окремої уваги заслуговує питання про шляхи заселення нижнього поєльбського регіону слов'янами.

Як відомо, слов'янські ранньосередньовічні культури сформувалися на порубіжжі лісу і лісостепу Східної Європи¹⁴.

Уже в середині V ст. н. е. поселення праязької культури з'являються на верхньому і середньому Дністрі, а також у межиріччі Дністра і Дунаю. В цьому районі відомі і найбільш давні слов'янські гідроніми¹⁵. Протягом VI-VII ст. носії цієї культури просуваються вверх по Дунаю і виходять в межиріччя Ельби і Заале. Наявність тут таких поселень як Дессау-Мозіккау з характерними для слов'ян межиріччя Дністра і Дунаю підквадратними напівземлянковими житлами з печами-кам'янками не залишає сумніву в тому, що на Ельбі появляється те слов'янське населення, вихідною територією якого було Середнє Подністрів'я і Попруття. Воно поступово просувається вниз по Ельбі і переходить на її праві притоки, а згодом на Траву і Швентіне. В Шлезвіг-Гольштейні відомі слов'янські поселення VIII-X ст. (Шубі, Козель та ін.) з аналогічними житлами. В нижніх шарах Старигарда-Ольденбурга виявлені форми ліпного посуду типологічно близького праязькій кераміці. Все це дозволяє зробити припущення про східнослов'янське походження вагрів. Поморські слов'яни з межиріччя Вісли і Одри в ці райони приходять пізніше. Вони приносять сюди інші форми житлобудівництва та типи кераміки.

П. П. ТОЛОЧКО, В. Д. БАРАН, И. И. МОВЧАН

СТАРИГАРД —

ЦЕНТР ЗАПАДНОСЛАВЯНСКОГО ПЛЕМЕНИ ВАГРОВ

Город Старигард (ФРГ), ныне г. Ольденбург, земля-Шлезвиг-Гольштейн, возник на северо-восточной (приморской) территории славянского племени вагров. Среди западно-славянских городищ VIII-XII вв. он занимал ведущее положение как экономический и политический центр вагров, что достаточно отчетливо отражено в письменных источниках. Географическое положение Старигарда сыграло важную роль в возвышении этого города среди других славянских центров.

Археологическими исследованиями установлены не только характер оборонительных сооружений, но и стратиграфия культурного слоя, накопившегося свыше пяти веков.

На городище открыты остатки жилых и хозяйственных сооружений рядовых поселенцев, больших построек городской племенной знати, культовых сооружений.

Археологический материал Старигарда представлен большим количеством глиняной посуды, изделиями из железа, бронзы, драгоценных металлов, кости, кожи, дерева, камня.

Монументальные укрепления, крупные постройки, следы различных ремесел, монеты, ювелирные изделия, оружие свидетельствуют, что Старигард в VIII-XII вв. был значительным экономическим, культурным и политическим центром западнославянского племени вагров.

¹⁴ Баран В. Д. Проблемы изучения раннеславянских древностей Юго-Восточной Европы // История, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Доповіді (X-й Міжнародний з'їзд славистів).— Софія, вересень 1988 р.— К., 1988.— С. 104-125.

¹⁵ Udołf I. Zum Stand der Diskussion und die Urheimat der Slawen // Beitrage zur Namenforschung.— Heidelberg, 1979.— N F-14.— S. 1-23.

STARIGARDT, A CENTRE OF THE WESTERN-SLAVONIC TRIBE OF VAGRY

Summary

Town of Starigardt (FRG), Oldenbourg at present, Schleswig-Holstein, has arisen in the north-eastern (near the sea) territory of the slavonic tribe of vagry. It occupied a leading position among west-slavonic towns of the 8th-12th cent. as an economic and political centre of vagry, which is rather distinctly confirmed by written sources. The geographic position of Starigardt was very important to make this town dominating among other slavonic centres.

Archaeological studies have determined not only, the type of defence works, but also stratigraphy of the culture layer accumulated for above five centuries.

Remains of dwellings and service structures of ordinary inhabitants, as well as those of large-size buildings of the town tribe nobility and cult structures are excavated on the site.

Archaeological findings of Starigardt are presented by a great number of crockery, articles of iron, bronze, precious metals, ivory, leather, wood, stone.

Monumental fortifications, large-size buildings, traces of various trades, coin jewelry, arms show that in the 8th-12th cent. Starigardt was a significant economic, cultural and political centre of the west-slavonic tribe of vagry.

Одержано 14.09.88 р.

А. С. Хорошев
«Политическая история
русской канонизации
(XI—XVI вв.)».

М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986.— 206 с.

Останнім часом питання політичної історії руської церковної організації привертає пильну увагу радянських істориків. Необхідно відзначити, що після фундаментальних доробок Я. М. Щапова 60-70-х років був певний спад у написанні значних досліджень по найбільш кардинальним проблемам православної церкви. Одним з таких цікавих напрямків є подальша розробка теми канонізації в руській церкві протягом її тисячолітнього існування.

Треба відзначити, що О. С. Хорошев не перший, хто вивчав це питання. Його досліджували і в XIX (Філарет, В. Васильєв, Є. Голубинський), і в XX століттях (М. Паозерський, О. Белов та ін.). Необхідно також підкреслити, що незважаючи на зовсім різні концептуальні установки, з якими більшість попередників автора рецензованої праці підходили до проблеми канонізації, є в них і спільне, виражене якоюсь одномірністю у вивченні цього явища. Церковні дослідники за основу своїх доробок використовували феномен чудотворності й вищої громадської моральності святих, а дослідники нових часів, за деяким винятком (М. М. Нікольський), основну увагу віддавали атеїстичним доказам супротивного.

Монографія О. С. Хорошева у цьому плані вигідно відрізняється від багатьох попередніх праць. Руську православну канонізацію XI-XVI ст. автор виклав і проаналізував у нерозривному зв'язку з політичною історією Давньоруської та Російської держави, показав практичну взаємозаміну заходів по канонізації зі змінами форм державності. Причому у більшості випадків канонізацією переслідувались реальні політичні цілі. Загальноруська канонізація, чи то в перший ранньофеодальний період історії Київської Русі X-XI ст., чи в період централізації Російської держави XV-середини XVI ст., диктувалась необхідністю об'єднавчих процесів. У свою чергу, місцева канонізаційна практика ставала особливо активною в часи переваги центробіжних політичних тенденцій. Згідно цьому підбирались і кандидати на роль руських святих. Можна погодитись із твердженням автора, що періодизація канонічної практики в цілому співпадає з хронологічними періодами історії нашої країни (с. 190).

Основний зміст монографії викладений в 5 розділах: «Політична канонізація та її роль в християнізації Русі (XI-початок XII ст.)», «Феодальна роздробленість Русі і формування місцевих пантеонів (30-ті роки XII-початок XIV ст.)», «Політика об'єднання руських земель і церковно-великокнязівські взаємовідносини (початок XIV-середина XV ст.)», «Державна централізація і церковний сепаратизм. Розширення місцевих середньовічних пантеонів (середина XV-початок XVI ст.)», «Становлення самодержавності і централізація культури». Звичайно, особливу увагу привертають перші розділи. Значне місце в першій частині книги відводиться становленню культу Бориса і Гліба, державно-політичне значення якого заключалось у засудженні князівських чвар, у бажанні зміцнити державну єдність Русі на основі

суворого дотримання феодальних взаємовідносин між князями, коли всі князі — брати, але старші повинні захищати молодших, а молодші — повністю підкорятись старшим. Справедливе зауваження О. С. Хорошева, що поведінкою Бориса і Гліба, які не підняли руки на старшого брата навіть для захисту свого життя, освящалась ідея родового старійшинства в системі князівської ієрархії. Князі, які дотримувались цього заповіту, стали святими (с. 17).

Цікавими є і спостереження автора над формуванням місцевих пантеонів у період феодальної роздробленості на території значних центрів Південної, Північно-Східної та Північної Русі — Чернігова, Володимир, Ростова, Новгорода.

В той же час, не можна погодитися з занадто вже чіткою і швидкою залежністю подій в етапах розвитку держави і церкви. Остання, на думку автора, проходила модернізацію одночасово з політичними змінами. Так, наприклад, для О. С. Хорошева ясно, що з початку епохи феодальної роздробленості, тобто з 30-х років XII ст., «...церква не могла залишатись на старій позиції, виділяючи верховного властителя зі всієї маси власників феодалів. Якщо така позиція могла бути якоюсь мірою допустима для митрополита, то єпископи, які знаходились в прямій залежності від своїх князів, повинні були підтримувати їх домагання на владу і навіть божественність» (с. 57). На нашу думку, так повинно було бути, але очевидно, не завжди. По-перше, князі на Русі часто переходили з столу на стіл, нерідко домагаючись і київського великокнязівського. По-друге, навряд щоб швидко та безкомпромісно поривали свої зв'язки з митрополитом резиденцією священники високих рангів, які працювали разом з удільними князями. Справа в тому, що багато з них починали свою діяльність якраз серед київського кліру. Тільки з Печерського монастиря вийшли (в майбутньому святі) Єфрем Переяславський, Стефан Волинський, Лука, Герман, Микита та Ніфонт Новгородські, Феоктист Чернігівський, Авраамій і Ісайя Ростовські, Микола Тмутараканський. Мабуть, у взаємовідносинах митрополита з церковними ієрархами окремих удільних князівств були більш діалектичні суперечності, ніж на це вказується в монографії.

Важливе значення має і подальша розробка питання канонізації на Русі в XIII-XVI ст., після навали орд Батия. Виявляється, що вся політична лінія церковної канонізації цих часів витримана в одному ідеологічному напрямі. Проповідуючи з церковного амвона непротивлення іноземним загарбникам, духовенство підкріплювало свою демагогію зверненням до пам'яті синів християнської церкви руських князів, які заслужили «мученицький вінць» добровільним полопом «іноязичним». Але тільки ідея національного відродження руського народу досягла своєї вершини в середині XIV ст., як припинився потік князівської канонізації. Святі князі виконали свою церковно-політичну місію, їх «анкети» можна було скласти в архів, чи використати в новій якості, для вирішення актуальних політичних завдань (с. 81).

Окремі спостереження О. С. Хорошева, одержані при вивченні наявних писемних джерел, корелюються з свідченнями, отриманими за археологічними матеріалами. Так, проаналізувавши події X-XI ст., автор вважає, що вже згаданий Києво-Печерський монастир «... не був bastіоном русофілів в морі грекофільських настроїв духовенства на Русі X-XI ст., як це нерідко хочуть зобразити в історичній літературі. Ми не піддаємо сумніву наявність програми виховання власних, національних кадрів руської духовної ієрархії, але реалізація цієї програми могла передбачати різноманітні варіанти» (с. 41). На підтвердження думки про bastіон русофільства на території Києво-Печерського монастиря відзначимо, що лише тут при вивченні пам'яток Середнього Подніпров'я археологи зафіксували занесений з Візантії обряд перезахоронення кісток небіжчиків, тобто, навіть у деталях поховального обряду киево-печерська монастирська братія притримувалась канонів ортодоксального православ'я.

МОЦЯ О. П.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля

Супруненко О. Б.

Археологічні пам'ятки Нижньої Сули, зокрема, у межах Лубенського району Полтавської області, до цього часу недостатньо вивчені¹. Розвідзагоном археологічної секції Полтавської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, що входить до складу Посульської комплексної експедиції ІА АН СРСР, ІА АН УРСР та Полтавського краєзнавчого музею (керівник — Ю. Ю. Моргунов), у 1983-1984 рр. обстежена ділянка (25 км) правого берега р. Сули від с. Тернів до с. Мацькова Лучка (включаючи пониззя р. Сліпороду — правої притоки Сули)² (рис. 1). Виявлені пам'ятки розміщувалися переважно на невисоких мисах двох перших надзаплавних терас чи дюноподібних підвищеннях серед заплави у безпосередній близькості від води. Короткий опис обстежених об'єктів подається по течії р. Сули з використанням деяких результатів попередніх досліджень* та матеріалів з колекції Лубенського краєзнавчого музею.

с. Терни. На південно-східній околиці села в урочищі Тетяшине обстежено поселення (Терни 1) пізнього неоліту-ранньої бронзи, черняхівської культури³, ранньослов'янського часу та XVII-XVIII ст. Його площа становить 2,5 га, культурний шар досягає глибини 0,65 м. У 0,9 км на південний схід від села, на розораному підвищенні першої тераси висотою 2 м над рівнем заплави** — місцезнаходження (пункт 2) кераміки фінальної бронзи — раннього залізного віку (0,7 га). На полі біля села знайдена кам'яна свердлена сокира ромбічної форми довжиною 8 см ранньобронзової доби⁴ (рис. 2, 1).

с. В'язівок. Залишки поселення (В'язівок 7) бондарихінської культури, зруйнованого піщаним кар'єром (1 га), виявлені в урочищі Рябківське, в 0,7 км на південний схід від кутка Луки вказаного села на округлому мису другої тераси висотою 2,5-4 м. Товщина зачищених

¹ Копилов Ф. Б. Посульська експедиція // АП.— 1953.— Т. 3.— С. 307-311.

² Супруненко А. Б. Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ІА АН УРСР.— 1983/7.— С. 38-44; Моргунов Ю. Ю., Непріна В. И., Супруненко А. Б. Отчет Посульської комплексної експедиції інститутів археології АН СРСР і АН УРСР і Полтавського краєведческого музею о раскопках и разведках в Лубенском районе Полтавской области в 1984 г. // НА ІА АН УРСР.— 1984/5.— С. 29-52.

* Роботи Ф. Б. Копилова, Е. О. Горюнова, Ю. Ю. Моргунова та В. І. Непріної у 1945-1946, 1973, 1978-1982 рр.

³ Сидоренко Г. О., Махно Б. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область.— К., 1982.— С. 71.

** Тут і далі висота підвищень подається від рівня заплави.

⁴ Фонди ЛКМ, інв. № 4221.

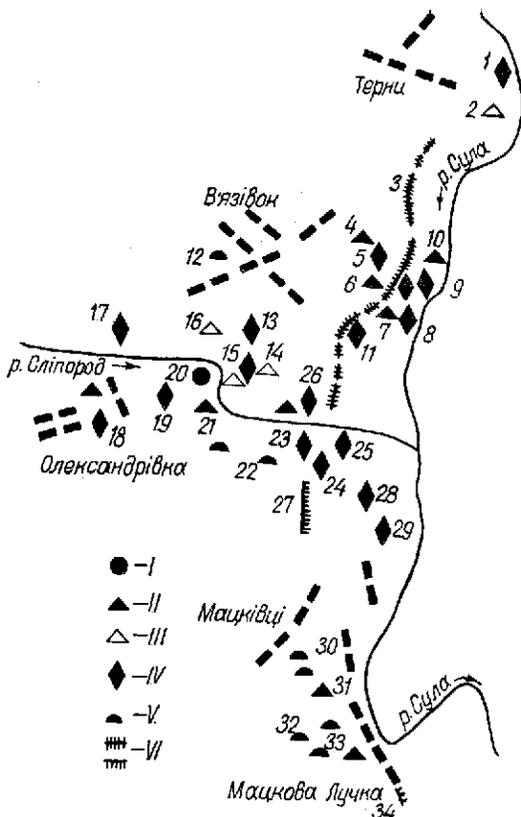

Рис. 1. Схема розташування пам'яток, обстежених розвідками 1983-1984 рр. Умовні знаки: I — мезоліт-неоліт, II — неоліт-бронза, III — раннє залізо; IV — черняхівська культура, ранні слов'яни, Київська Русь, V — кургани, VI — «Змієвий» вал, VII — сучасні села. 1 — с. Терни, урочище Тетлицине, 2 — с. Терни 2; 3, 27, 34 — «Змієвий» вал; 4 — В'язівка 8; 5-11 — В'язівка. Пункти 6, 10, 11, 14, 15 і 9; 12 — с. В'язівка, курган; 13-16, 20 — В'язівка. Пункти 1-3, 5 і 4; 17 — с. Олександрівка 3; 18 — с. Олександрівка, в. Пріся; 19, 21 — с. Олександрівка, пункти 2 та 1; 22, 30, 32 — Мацківці, кургани; 23 — Мацківці, урочище Городок; 24-25 — Мацківці. Пункти 6, 5; 26 — Мацківці, урочище Бондарівщина, 28-29, 31 — Мацківці. Пункти 2, 3, 4; 33 — Мацкова Лука, урочище Струлева Гора.

нашарувань досягає 0,4-0,8 м. Із зачистки походять тонкостінні, з плавно відігнутими віцями, фрагменти горщиків, прикрашені рядом округлих ямок, оперізуючим шийку посудини (рис. 3, 8-9). У 0,4 км від поселення у тому ж напрямку, на вкритому лісом місці другої тераси висотою 3,5 м (3 га), розташоване місцезнаходження (пункт 8) з матеріалами пенківської культури.

Двошарове поселення культури багатоваликівської кераміки давньоруського часу (В'язівка 6) виявлене на підвищенні першої тераси в урочищі Кашине, за 1,7 км на південний схід від села (1,6 га). В 1,2 км на південний схід-південь, в урочищі Мисанове, помітні залишки знищеного кар'єром ранньослов'янського селища (2 га), представлені уламками кераміки з домішкою зерен шамоту у тістї сірого кольору (пункт 9) ⁵.

У 2 км на південний схід від кутка Хутір, на мисі першої тераси, біля гирла пересихаючої стариці, виявлене селище (пункт 10) ранньослов'янського часу (1,4 га). Поряд у 0,2 км на захід — поселення (1,9 га) епохи бронзи (пункт 11). Селище часу Київської Русі і XIV ст. (В'язівка 14), що знаходиться у 2,3 км на схід-південний схід від села на підвищенні (0,72 га) висотою 3 м серед заплави Сули, має культурний шар товщиною 0,4 м. В 2,4 км на схід від кутка Хутір відкрите поселення (пункт 15) з шаром доби ранньої бронзи (2,5 га) та окремими фрагментами кружалної давньоруської кераміки серед підйомного матеріалу ⁶.

Відомий за згадками в літературі «змієвий» вал ⁶, що перетинав заплаву в місці з'єднання долини Сули та Сліпороду, обстежений від правого берега струмка Дубина, на південний захід від с. Терни, до урочища Бондарівщина, на лівому березі Сліпороду (рис. 1). Вал, довжиною близько 6 км, проходив на підвищеннях двох перших терас від Лисої Гори в м. Лубнах до давньоруського городища біля с. Мацківці ⁷. В урочищі Лукаші та Кашине він зберігся на висоту 0,8-1,5 м

⁵ Лякоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (Змиевые) валы в бассейне р. Сулы // Тр. XI АС.— 1901.— Т. I.— С. 456.

⁶ Пам'ятки відкриті за допомогою дешифрування аерофотознімка, проведеного науковим співробітником ІА АН СРСР К. В. Шишкіним.

⁷ Лякоронский В. Г. Указ. соч.— С. 456.

⁸ Копилов Ф. Б. Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 р. // НА ІА АН УРСР.— 1946/22.— С. 14-15; Копилов Ф. Б. Посульська експедиція.— С. 309.

при ширині основи 5-7 м; іноді зі східного боку валу простежувався заплілий рів шириною 4-5 м і глибиною до 0,5 м.

На південь від села, у 0,5 км на розораному підвищенні висотою 2,5 м (0,8 га), виявлене місцезнаходження кераміки епохи бронзи, скіфського часу та Київської Русі (В'язівка 1), за 1,7 км — розоране селище (пункт 2) доби раннього залізного віку з шаром товщиною 0,3 м в урочищі Малі Піски (0,3 га). Поряд, на дюні — місцезнаходження кераміки черняхівської культури (пункт 3).

Різночасове поселення (В'язівка 4) з матеріалами епохи пізнього мезоліту, неоліту, бронзи, скіфського та ранньослав'янського часів відкрите в 2 км на південь від кутка Підгора на дюні висотою 1,5 м (5 га) на лівому березі р. Сліпороду в урочищі Слобідка. Серед знахідок переважають вироби з кременю (понад 900 екз.), фрагменти кераміки доби ранньої та середньої бронзи. Знайдені тут окремі неолітичні черепки мають аналогії у посуді Лисогубівського поселення⁸ або належать кераміці з ямковим чи псевдогребінцевим орнаментом пізньонеолітичної доби. Навпроти, на мису правого берега річки, в урочищі Данилів островок (0,7 га), шурфуванням виявлено шар епохи мезоліту та Київської Русі.

У 0,9 км на південний захід від села, на задернованій дюні висотою 1,2 м на лівому березі Сліпороду, обстежене селище (В'язівка 5) з нашаруваннями скіфського і давньоруського часів (0,5 га). На плато корінного берега Сули, в 0,7 км на південь від центра села, розташований розораний курган висотою 1,2 і діаметром 35 м; на захід від села, в урочищі Михедівка, — поселення скіфського часу (розвідки І. І. Горенка)⁹.

с. Михнівці. На околиці села, в урочищі За лугом, знаходиться поселення черняхівської культури (1 га)¹⁰. У межах села виявлено бронзовий однушковий з округлою втулкою та валиком навколо неї кельт*, шестигранний у перерізі, з арочною фаскою, що переходить у лобове вушко, доби пізньої бронзи¹¹ (рис. 2, 3).

с. Олександрівка. Серед села (правий берег р. Сліпороду), на горі Пріся (0,67 га), знаходиться поселення доби пізнього неоліту — ранньої

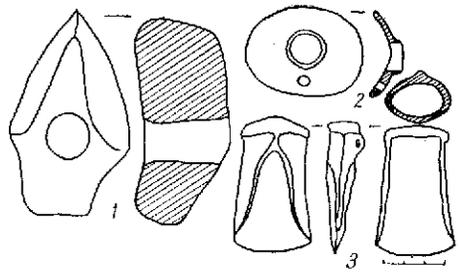

Рис. 2. Кам'яна сокира (1) з с. Терни, кістяна пряхка (2) з с. Мацківці, та бронзовий кельт (3) з с. Михнівці

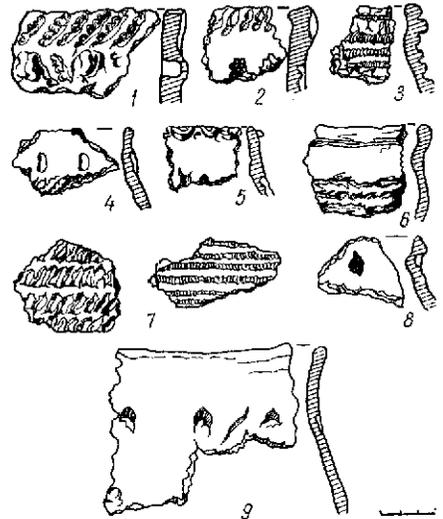

Рис. 3. Кераміка епохи неоліту-бронзи: 1, 2 — Мацківці; 3-7 — с. Мацкова Лучка, урочище Струлева Гора; 8, 9 — В'язівка 7.

⁸ Пеприна В. И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины. — К., 1984. — С. 118-119. — Рис. 13.

⁹ Фонди ЛКМ, інв. № 1456.

¹⁰ Фонди ЛКМ, інв. № 8213.

¹¹ Зберігається у Михнівському громадському музеї історії села.

¹² Шарафутдинова И. Н. Стиснос Подпепровье в эпоху поздней бронзы. — Киев, 1982. — С. 107.

та середньої бронзи¹², городище епохи Київської Русі¹³ та укріплене сховище другої половини XIII-XIV ст.¹⁴ Навкруги городища, на території села зустрічаються фрагменти ліпної кераміки доби бронзи та кружальної періоду Київської Русі. Навпроти, на лівому березі річки в урочищі Малий Поділ, на мису першої тераси (2 га), виявлене селище (Олександрівка 3) ранньослов'янського і давньоруського часів та XIII-XIV ст.

Ранньослов'янське поселення (пункт 2) з окремими знахідками уламків посуду пенківської культури розташоване у 0,55 км на схід від села, на мису першої тераси правого берега Сліпороду (0,6 га); в 0,85 км на південний схід, в урочищі Стійло,— поселення (пункт 1) культури багатоваликової кераміки¹⁵, бондарихінської культури, скіфського і ранньослов'янського часів (1,2 га). Культурний шар пам'ятки досягає глибини 0,8 м.

с. Мацківці. В урочищі Городок, на мису високого правого берега рр. Сули і Сліпороду знаходиться давньоруське городище XI-XIII ст. (0,7 га)¹⁶, що вважається залишками літописного м. Сніпороду¹⁷. На городищі збереглися нашарування доби пізнього неоліту—середньої бронзи, скіфського часу, роменської культури і X ст.¹⁸ На захід від городища та біля його підніжжя виявлені два давньоруські селища, загальною площею до 22 га. На останньому з них зустрічаються матеріали ранньобронзової доби та скіфського часу. Південніше городища, за балкою, вздовж схилу високого правого берега Сули, є валоподібний насип довжиною до 1 км¹⁹; на плато корінного берега, на захід від пам'ятки, розташовані два розорані кургани висотою 1-1,2 і діаметром 24 та 30 м.

На схід від комплексу давньоруських пам'яток, на підвищенні серед заплави (2 га) та на краю першої тераси правого берега Сліпороду (3,8 га), відомі два селища пенківської культури²⁰, на північ— на лівому березі річки— поселення з матеріалами середньої бронзи, бондарихінської культури та ранньослов'янського часу (0,6 га)²¹.

В урочищі Береги, в 0,75 км на північний захід від села, виявлене місцезнаходження (пункт 4) кераміки скіфського і ранньослов'янського часів (3,2 га); на північній окраїні села в урочищі Каблучка, на трьох мисах другої тераси правого берега рр. Сули та Сліпороду обстежене двошарове селище (Мацківці 3) черняхівської культури і давньоруського часу (2,1 га), виявлені матеріали епохи бронзи і XIV ст. З поселення походять уламки кружального посуду черняхівської культури²² та фрагменти туфового жорна. Біля села знайдена овальна кістяна пряжка культури багатоваликової кераміки з двома круглими отворами²³ (рис. 2, 2).

У 1,2 км на південний захід від центра села, на мису високого правого берега розташовані два розорані насипи курганів висотою

¹² Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Супруненко А. Б. Отчет Посульской комплексной экспедиции...— С. 15-22.

¹³ Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляева С. А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.— К., 1984.— С. 148.

¹⁴ Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Супруненко О. Б. Розкопки літописного Сліпороду // ПУ.— 1985.— № 1.— С. 49.

¹⁵ Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА.— 1960.— № 4.— С. 34.

¹⁶ Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА.— 1961.— № 104.— С. 335-337.

¹⁷ Сидоренко Г. О., Махно Е. В., Телегин Д. Я. Вказ. праця.— С. 69.

¹⁸ Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Супруненко А. Б. Отчет Посульской комплексной экспедиции...— С. 4-14.

¹⁹ Кучера М. П., Сухобоков О. В. и др. Указ. соч.— С. 152.

²⁰ Горюнов Е. А. Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда ЛОИА АН СССР за 1973 г. // НА ІА АН УРСР.— 1973/72.— С. 17; Горюнов Е. А. Работы на Полтавщине // АО 1973.— М., 1974.— С. 262.

²¹ Неприна В. И. Отчет о работе разведотряда Среднеднепровской экспедиции в мае 1978 г. // НА ІА АН УРСР.— 1978/27а.— С. 2.

²² Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА.— 1960.— № 82.— С. 40.

²³ Фонди ЛКМ, інв. № 256.

0,6 м і діаметром 30 м, на одному з яких встановлений вітряк. На мису корінного берега, утвореного великими ярами, над південною окраїною села в урочищі Гапусенків горб, відкрите поселення (Мацківці 2) доби енеоліту-ранньої бронзи (0,5 га), що розорюється (рис. 3, 1-2). За 0,5 км на південь, на плато, розташована група з 11 курганів висотою 0,9-3,1 м і діаметром 30-50 м²⁴.

с. Мацкова Лучка. На мису правого корінного берега Сули, обмеженого ярами, в урочищі Струлева Гора (0,4 га), що знаходиться над центральною частиною села, обстежене поселення епохи енеоліту ранньої бронзи²⁵. Шурфуванням та зачистками виявлена наявність шару товщиною до 0,6 м з керамікою, відомою за знахідками Ф. І. Камінського на Лисій Горі в Лубнах²⁶, близької до посуду поселення на горі Пивісі у Градизьку²⁷ (рис. 3, 3-7). У північній частині поселення помітні рештки насипу зруйнованого ярмом майдану. На південній околиці села, по схилам високого правого берега, простежуються залишки «змієвого» валу²⁸.

Розглянуті нові дані з пам'яток Нижнього Посулля доповнюють відомості про заселення вказаної території від часу кам'яного віку до пізнього середньовіччя.

Л. В. СУПРУНЕНКО

МАТЕРИАЛЫ

К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ НИЖНЕГО ПОСУЛЛЯ

В заметке приводятся результаты разведок памятников на участке правого берега р. Сулы в пределах Лубенского района Полтавской области (сс. Терны-Мацкова Лучка), проведенных в 1983-1984 гг. разведотрядом археологической секции Полтавской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры.

Одержано 16.07.85 р.

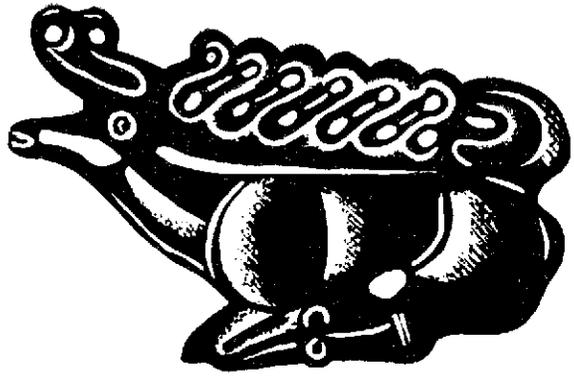
²⁴ Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Вказ. праця.— С. 69.

²⁵ Там же.— С. 69.

²⁶ Ляскоронский В. Г. Археологические раскопки близ г. Лубен Полтавской г., в урочище Лысяя Гора.— К., 1892.— С. 15.— Табл. III.

²⁷ Круц В. А. Поздне трипольские памятники Среднего Подлепровья.— Киев, 1977.— С. 150, 151.— Рис. 60.

²⁸ Моргунов Ю. Ю. Разведка в Посулье // АО 1978.— М., 1979.— С. 373-374.

В Канаді про культуру Київської Русі

Толочко П. П.

31 травня — 2 червня 1987 р. в м. Гамільтоні (Канада) відбулась Міжнародна конференція на тему «Культура Київської Русі». Вона була присвячена 100-річчю існування університету Мак-Мастера та 1000-річчю хрещення Русі. Основними її темами були: значення християнізації Русі, церква та духовна культура, політична думка, політична і матеріальна культури, історіографія. В роботі конференції взяли участь вчені Канади, США, СРСР, ПНР, Швеції, ФРН, КНР.

Тематично конференція охопила по суті весь спектр культурологічних та ідеологічних проблем Київської Русі, центральною серед яких була проблема християнізації. Їй присвячено більшість доповідей і саме вона привернула особливу увагу учасників конференції. Необхідно відзначити, що незважаючи на деяке (природне для ювілейних форумів) перебільшення окремих аспектів ідеологічних та культурних досягнень, зумовлених прийняттям Руссю християнства, в цілому ж проблема розглядалась в її діалектичній суперечності та складності. Вчені, зокрема і історики-теологи, Г. Підскальський (ФРН), К. Кухарек, П. Біланюк (Канада) відзначили і ті труднощі, з якими зустрічалося християнство на Русі. Основна думка полягала в тому, що християнство утверджувалось не лише через заперечення язичництва, але і його пристосування, інкорпорації в нову ідеологічну систему.

Необхідно відзначити, що дещо завуальованими лишилися питання спонукальних мотивів введення на Русі християнства, а також і те, що поширилось воно на Русь із Візантії, а верховним правителем давньоруської православної церкви був константинопольський патріарх. Звичайно, остаточний розкол двох церков відбувся

пізніше офіційного введення на Русі християнства, але в дійсності це мало місце значно раніше. Не випадково Константинополь та Рим намагались перехопити один у одного ініціативу християнізації східних слов'ян. В легенді про вибір нової віри, вміщеної в «Повісті временних літ», візантійська та римська церкви показані як такі, що різняться між собою.

В доповіді доктора Пол А. Голісверта (США) розглядались питання формування національного пантсона святих на Русі. Його трактування проблеми в цілому є досить близькими до існуючої в радянській історіографії (Див. праці О. С. Хорошева). Церковна канонізація дійсно диктувалась умовами політичного розвитку Київської Русі. Мученики та стратотерпці необхідні були для створення ідеалу князя-християнина, доброчесністю якого була покінливість, а не безчистство. В політичній дійсності Русі X-XIII ст. цей ідеал виявився недосяжним.

З цікавою проблемною доповіддю про світоглядні аспекти православного християнства виступив проф. Я. Пелікан (США). Основною його думкою було те, що в ранньому середньовіччі найбільш життєздатною була візантійська церква, в чому значно переважала над римською. Історик відзначив виняткову гнучкість православ'я, його віротерпимість, здатність до сприйняття елементів інших релігій. Говорячи в цілому про християнство, відзначив, що на відміну від інших релігій, які об'єднували споріднені народи, воно їх розділило. Мова йде про слов'янський світ, одна частина якого прийняла християнство католицьке, інша — православне.

Тематично примикала до названих і доповідь П. П. Толочко «Місце культури в Києві в роки князювання Володимира Свя-

тославовича». Незважаючи на її деяку історико-топографічну направленість, вона була, по суті, дослідженням проблеми утвердження християнства в Києві та на Русі в доволодимірівський період. Вся сума джерел, писемних та археологічних, переконує нас, що 988 рік не був часом загального прозріння давніх русичів. Християнство в Києві та на Русі нараховувало вже понад столітню історію. Протягом другої половини IX ст. і майже до 988 р. воно утверджувалося повільно, зустрічало жорсткий опір язичества. В Києві функціонували нові християнські храми, але лишались і язичеські капища, палали ритуальні вогнища. Володимир Святославович, оголосивши християнство державною релігією, значно прискорив процеси утвердження нової віри, хоча і не знищив язичества.

В цікавій доповіді проф. О. Прицака (США) «Вплив християнізації на формування ідентичності України-Русі», поряд з досить конструктивними висновками про об'єднувчу роль руської православної церкви, мали місце і неаргументовані положення, які не співпадали з досягненнями радянської та світової історичної науки в галузі політичного та етнічного розвитку Київської Русі. Серед них, твердження, що Русь—це Хозарський каганат, перетворений в християнську слов'янську державу після введення Володимиром Святославичем нової віри в 988 р. і набуття болгарської писемності, що Київська Русь тотожна поняттю Україна, а князь Володимир, як пізніше і Тарас Шевченко, її символи. Спроби осучаснити проблему історико-культурного розвитку Київської Русі, створеної східними слов'янами, які консолідувались пізніше в єдину давньоруську народність—спільну етнічну попередницю українського, російського та білоруського народів, неминуче пов'язані з науковими втратами. На жаль, не зміг уникнути їх і О. Прицак.

Проблема взаємодій Києва та Володимира на Клязьмі розглядалась у доповіді проф. Я. Пеленського (США) «Боротьба за спадщину Київської Русі». У ній зміщено ряд тонких історичних спостережень, зокрема і текстологічного характеру, які розкривають ідеологічні тенденції літописців київських та удільних, тут володимиро-суздальських. Суперництво між Володимиром і Києвом історик досить вірно пояснює політичними мотивами, але висновок робить не зовсім правильний. Андрій Боголюбський, направляючи війська своїх союзників на Південь Русі в 1169 р., не хотів знищувати Київ та Київську митрополію. Найбільше, на що він міг розрахову-

вати,—це на звільнення від київської залежності та здобуття сеньйоральних прав на Русі.

І зовсім певірно було б уявляти собі епізод внутріполітичної боротьби на Русі в 1169 р., як зіткнення якихось субєктів. Сам Андрій Боголюбський, як і більшість його бояр, дружини,—це вчорашні виселенці з берегів Дніпра, з Південної Русі, і крім політичних упереджень відносно Києва, інших у них не могло бути.

Дві доповіді присвячувались археологічному вивченню Києва. Доктор Йоган Кальмер (Швеція) спробував показати археологію Києва X ст. Вдалося йому це не повністю. Деякі твердження, в тому числі і те, що в Києві нам не відомі поселенські структури раніше середини VIII-початку IX ст., витікають із незнання результатів археологічних досліджень, зокрема, і останнього часу, або ж від наслідування застарілим стереотипам, згідно яким все в Києві починається лише з появи варягів.

Доктор Томас С. Нунан (США) в доповіді «Монетна історія Києва» розглянув найповніше зібрання монет до XIII ст., виявлених в Києві,—арабських, візантійських, західноєвропейських, давньоруських. Показав добре знання предмета дослідження, прийшов до досить обґрунтованого висновку, що Київ уже в X ст. був одним з найбільших центрів середньовічної Європи. Але його твердження про початок поступання дирґемів у Київ лише після 900 року безпідставне. Воно свідчить оригінальне, ніж вірне. Спеціалісти-нумізмати, зокрема і такий відомий знавець історії грошового обігу на Русі, як проф. В. Л. Янін, давно довели, що потреба в арабському монетному сріблі серед східнослов'янського суспільства виникла вже з другої половини VIII ст. Монети цього часу виявлені в Києві і Середньому Подніпров'ї.

На конференції були заслухані також цікаві доповіді проф. А. Поппе (ПНР), докторів Елен С. Гурвиць (США), Дональда Островські (США), Л. Злепко (ФРН), Симона В. Франкліна (Великобританія), проф. Хе Жутчана (КНР) та ін.

Конференція привернула величезну увагу та постійно мала велику аудиторію. Була чудово організована, завдяки сприянню її координатора, доктора, професора університету Мак-Мастера Петра Й. Потічного, інших членів організаційного Комітету.

Такі враження від наукової конференції в Гамільтоні, яка пройшла, на мою думку, з користю для всіх її учасників.

VI республіканська конференція молодих учених-археологів

Павленко Ю. В.

19-22 жовтня 1987 р. в Інституті археології АН УРСР проходила VI Республіканська конференція молодих вчених-археологів, у роботі якої прийняло участь понад 170 фахівців — представників майже всіх археологічних наукових установ та навчальних закладів, маючих історичні факультети, а також багатьох музеїв України. Організатори конференції були раді вітати також багатьох гостей з Москви, Ленінграда, Мінська, Кишинєва, Тбілісі та інших міст братніх радянських республік.

Проведення молодіжних археологічних конференцій — добра традиція, яка налічує у нашому Інституті вже майже 15 років. Вони сприяють зміцненню та подальшому розвитку наукових та міжособових дружніх зв'язків між фахівцями Києва, інших наукових, вузівських та музейних центрів України, Російської Федерації, Білорусії, Молдавії. У свою чергу співробітники нашого Інституту регулярно, зі своїми доповідями та повідомленнями, відвідують аналогічні конференції в інших містах.

В перший день роботи конференції, після її відкриття заступником директора ІА АН УРСР, доктором архітектури С. Д. Крижицьким, було заслухано три доповіді. С. Д. Буйських підвів підсумки п'ятнадцятирічної роботи Ради молодих вчених Інституту археології АН УРСР, Ю. В. Павленко висвітлив питання ролі теоретичного знання у системі історико-археологічних досліджень, а М. А. Чмихов зосередив увагу слухачів на цікавому взаємозв'язку між розвитком систем орнаментативної кераміки та ускладненням соціальної організації давніх суспільств.

У наступні дні учасники конференції працювали по секціям: археології кам'яного віку, археології енеоліту та бронзового віку, археології ранньозалізного віку, античної археології, археології давніх слов'ян, давньоруської археології та секції історії, теорії та методики археологічних досліджень. 22 жовтня відбулося заключне засідання,

на якому виступили голови секцій (Л. Л. Залізняка, В. В. Отрощенко, В. М. Зубар, Є. В. Черненко, Р. В. Терпиловський, Г. Ю. Івакін, Ю. В. Павленко). Вони коротко розповіли про роботу секцій, відзначивши актуальність, історичну націленість, досить високий науковий рівень більшості заслуханих та обговорених доповідей і чітку роботу Оргкомітету конференції. Зазначалося, що в багатьох випадках, з приводу того чи іншого виступу, на секціях розпочинались жваві дискусії, які свідчили про інтерес слухачів до обговорюваних проблем. Разом з тим, відносно роботи деяких секцій (археології кам'яного віку та історії, теорії та методології археологічних досліджень) були відзначені окремі недоліки, пов'язані, насамперед, з недостатньою активністю у їх діяльності молоді Інституту. Найлюднішими були секції давньоруської археології, археології енеоліту та бронзового віку. Серед кращих, були відзначені доповіді С. І. Андрух (Запоріжжя), М. Ю. Відейка (Київ), О. Л. Вільшанської (Київ), Є. Ю. Гірі (Ленінград), Н. Д. Довженко (Київ), Ю. П. Зайцева (Симферополь), А. П. Қалюка (Київ), В. І. Қлочка (Київ), Л. В. Колединського (Мінськ), А. Г. Колеснікова (Київ), А. М. Обломського (Москва), В. Г. Петренка (Одеса), А. Є. Пуздровського (Симферополь), А. В. Сазанова (Москва), Г. Р. Цецхладзе (Харків), Є. Ф. Чежиної (Ленінград), Р. Г. Шишкіна (Київ) та ін.

Слід відзначити також, що до відкриття VI Республіканської конференції були надруковані її програма та збірник тез доповідей («Актуальні проблеми історико-археологічних досліджень». Тези доповідей VI Республіканської конференції молодих археологів.— Київ, жовтень 1987.— Київ: Наукова думка, 1987), на підставі якого всі бажалючі мають змогу зробити власні висновки з приводу заслуханих на Конференції доповідей.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГСП	— Античные города Северного Причерноморья
АИКСП	— Археология и культура Северного Причерноморья
АИУ	— Археологические исследования на Украине
АЛЮР	— Археологические летописи Южной Руси
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИ	— Вопросы истории
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет
ДГС	— Древности Геродотовой Скифии
ДСС	— Древности степной Скифии
ЖМНП	— Журнал министерства народного просвещения
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества
ІА АН УРСР	— Інститут археології АН УРСР
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИГОКМ	— Известия Грозненского областного краеведческого музея
КБН	— Корпус боспорских надписей
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
ЛОИА АН СССР	— Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НАА	— Народы Азии и Африки
НА ІА АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НЗ ПМК	— Наукові записки Інституту історії матеріальної культури
НС	— Нумизматический сборник
ОАК	— Отчет Археологической Комиссии
ПИДО	— Проблемы истории докапиталистических обществ
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
ПУ	— Пам'ятки України
СА	— Советская Археология
САИ	— Свод археологических источников
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
Сообщения ГМИИ	— Сообщения Государственного музея изобразительных искусств
СХМ	— Сообщения Херсонесского музея
СЭ	— Советская этнография
ТИЭ	— Труды Института этнографии
Тр. АС	— Труды Археологического съезда
УЗ КВНИИ	— Ученые записки Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института
УЗ МГПИ	— Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В. И. Ленина
УЗ Яр. ГПИ	— Ученые записки Ярославского государственного педагогического института
Хсб.	— Херсонесский сборник
АР	— <i>Arheologia Polski</i>
ІРЕ	— <i>Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini</i>
SC	— <i>Scythica et Caucasica</i>
SCIV	— <i>Studii i cercetari de istorie veche.</i>

ПАШІ АВТОРИ

ТОЛОЧКО Петро Петрович — член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту археології АН УРСР. Основні монографії: «Історична топографія стародавнього Києва» (1970, 1972); «Кієв и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв.»—1980. «Древний Киев».—1983. «Древняя Русь».—1987 р.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — старший науковий співробітник Відділу теорії методики археології Інституту археології АН УРСР, кандидат історичних наук, спеціалізація — скіфологія, теорія і методика археологічних досліджень. Основні праці: «Методика социальных реконструкций в археологии».—1985. «Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму».—1988, (в співавторстві з Бессоновою С. С. та Гаврилюк Н. О.). «Проблемные ситуации в археологии».—(1988, колектив авторів).

ПАВЛЕНКО Юрій Віталійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст в галузі теорії і методології археології.

МАХОРТИХ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, спеціаліст по скіфській археології.

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст в галузі сарматської археології.

ЛОБАЙ Борис Іванович — науковий співробітник Вінницького краєзнавчого музею, завідувачий відділом археології, учасник археологічних експедицій і розвідок по вивченню і охороні пам'яток історії та археології краю.

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — доктор архітектури, заступник директора Інституту археології АН УРСР по науковій роботі. Основні праці: «Жилье ансамбли древней Ольвии IV-II вв. до н. э.»—1971; «Жилье дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.—IV в. н. э.)».—1982; «Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов».—1985.

ТОЛСТИКОВ Володимир Петрович — кандидат історичних наук, завідувачий відділом мистецтва і археології Стародавнього світу Державного музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна. Спеціаліст з античної археології і архітектури.

ВИНОКУР Іон Срулевич — доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, завідувачий кафедрою історії СРСР і УРСР. Основні праці: «Старожитності Східної Волині першої половини I тис. п. е.»—1960 р., «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя»—1972 р., «Історія лісосистемного Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя».—1985.

ЗАБАШТА Ростислав Васильович — мистецтвознавець, викладач історії мистецтва Республіканської художньої середньої школи ім. Т. Г. Шевченка (м. Київ).

КРАВЕЦЬ Дмитро Петрович — молодший науковий співробітник кафедри археології Донецького Державного університету.

ГІРНИК Іван Павлович — краєзнавець, учасник археологічних експедицій 70-х-80-х рр. в Черкаській обл., приймає активну участь в охороні пам'яток історії Звенигородщини.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — старший лаборант Інституту археології АН УРСР. Спеціалізується в галузі первісної археології.

МУРЗІН Вячеслав Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, спеціаліст по скіфській археології.

РОЛЛЕ Рената — професор Геттінгенського університету (ФРН). Спеціалізується в області археології та стародавньої історії Східної Європи. Автор монографії: *Rolle R. Totenkull der Skythen.*—Berlin-New-York.—1983.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ Михайло Юліанович — кандидат історичних наук, ведучий співробітник Інституту археології АН УРСР. Автор монографій: «Римська монета на Україні»—1959 р., «Коли і як виник Київ».—1963 р., «Біля джерел слов'янської державності»—1964 р., «Походження Русі».—1968 р., «Утвердження християнства на Русі».—1988.

МАКСИМОВ Євген Володимирович — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Основні праці: «Среднее Поднепровье на рубеже пашей эры».—1972. «Зарубинская культура на территории УССР».—1982.

«Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре» (в співавторстві з В. О. Петрашенко).

МАКСИМОВ Сергій Євгенович — кандидат філологічних наук, доцент Київського державного педагогічного інституту іноземних мов, спеціалізується по проблемам структури, семантики і прагматики тексту, порівняльно-історичному мовознавству.

БІЛОДІД Олесь Іванович — доктор філологічних наук, професор, завідуючий кафедрою української мови Київського Державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

БАРАН Володимир Данилович — доктор історичних наук, завідуючий відділом ранньослов'янської археології ІА АН УРСР. Автор монографій: «Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу». — 1981 р., «Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю». — 1982.

МОЦЯ Олександр Петрович — кандидат історичних наук, завідуючий сектором давньоруської середньовічної археології Інституту археології АН УРСР. Автор монографії «Населення Среднего Поднепровья IX-XIII вв.» — 1987 р.

МОВЧАН Іван Іванович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, спеціаліст в області давньоруської археології.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — завідуючий сектором відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею.

Дорогі читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою і поступає в роздрібну торгівлю. Передплата приймається всіма агентствами «Союздруку» без обмежень.

Магазин видавництва «Наукова думка» (252001, Київ, вул. Кірова, 4) за попереднім замовленням висилає потрібний вам номер накладною оплатою.

СОДЕРЖАНИЕ

От редакции	3
Статьи	
БУНЯТЯН Е. П. О периодизации истории первобытного общества	6
ПАВЛЕНКО Ю. В. Теоретико-методологические основы изучения раннеклассовых обществ по археологическим данным	19
МАХОРТЫХ С. В. Социально-политический аспект отношений скифов с племенами Кавказского региона	29
СИМОНЕНКО А. В., ЛОБАЙ Б. М. К определению этнической принадлежности Фарзоя и Инисмея	41
КРЫЖИЦКИЙ С. Д. Римские традиции в градостроительстве и архитектуре античных городов Северо-Западного Причерноморья	47
ТОЛСТИКОВ В. П. Фанталовский укрепленный район в истории Боспорского царства	52
ВИНОКУР И. С., ЗАБАШТА Р. В. Моументальная скульптура славян	65
Публикации археологических материалов	
КРАВЕЦ Д. П. Новые находки кремневых топоров в Средней Донетчине	78
ГИРНИК И. П., ВИДЕЙКО М. Ю. Антропоморфная пластика из позднетрипольского поселения у с. Чичиркозовка Черкасской области	83
МУРЗИН В. Ю., РОЛЛЕ Р. Основные итоги современного исследования кургана Чертомлык	91
Дискуссии	
БРАЙЧЕВСКИЙ М. Ю. Готы в Надчерноморщине (к постановке проблемы)	102
МАКСИМОВ Е. В., МАКСИМОВ С. Е. Летописный город Заруб по данным археологии, истории и лингвистики	114
Память археологии	
БЕЛОДЕД А. И. О Макаренко Н. Е.	120
Археология в СССР и за рубежом	
ТОЛОЧКО П. П., БАРАН В. Д., МОВЧАН И. И. Старигард — центр западнославянского племени вагров	132
Рецензии	
МОЦЯ А. П. А. С. Хорошев «Политическая история русской канонизации (XI-XVI вв.)». — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. — 206 с.	147
Охрана памятников археологии	
СУПРУНЕНКО А. Б. Материалы по археологической карте Нижнего Посулья	149
Хроника	
ТОЛОЧКО П. П. В Канаде о культуре Киевской Руси	154
ПАВЛЕНКО Ю. В. VI республиканская конференция молодых ученых-археологов	156

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, повинен вміщувати:
  - а) машинописний текст в 2-х екземплярах, обсягом до 1 друкованого аркуша (24 стор. машинопису), включаючи анотацію, ілюстрації, список рисунків і резюме;
  - б) коротка анотація на працю вміщується на початку статті після заголовка перед текстом;
  - в) ілюстрації, вкладені до окремої папки чи пакету з цупкого паперу;
  - г) список рисунків;
  - д) резюме російською та англійською мовами;
  - ж) список скорочень;
  - з) анкетні дані автора.
2. Рукопис необхідно друкувати на білому папері, на якому не розпливається чорнило.
3. Всі сторінки рукопису повинні бути одного формату.
4. Рукопис (текст і посилання) друкуються через два інтервали, зліва, внизу та зверху лишається поле не менше 2,5 см, справа — не менше 1 см; на кожній сторінці повинно бути не більше 28 ± 1 рядків, по 60 ± 62 знаки в кожному.
5. Всі географічні назви в офіційно прийнятій транскрипції.
6. Слова не скорочуються.
7. Точно вказується джерело цитати.
8. Креслення повинні добре читатися.
9. Ілюстрації, в тому числі рисунки на таблицях, повинні бути пов'язані з текстом.
10. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подаються в 2-х екз.
11. Креслення повинно бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітка квадратів, позначення квадратів цифрами та літерами) виключаються.
12. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її верх, на зворотньому боці необхідно позначити.
13. Ілюстрації на кальці наклеюються на цупкі листи білого паперу. Формат ілюстрацій повинен бути не більше 30—40 см.
14. Недопустимо рисунки вклеювати до тексту.
15. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень.
16. Всі типи ілюстрацій позначають: «Рис...».
17. Підрисункові підписи до статті складають у вигляді спеціального списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі рукопису навпроти відповідної посилки олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.
18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони повинні мати розшифровку в підрисунковому тексті.
19. Для карт і картосхем необхідно вказати картооснову.
20. Нумерація посилань в тексті повинна бути суцільною (через всю статтю) і друкуватися під рядками. В посиланнях необхідно дати повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, номер, шифр, сторінки тощо).

1 крб. 20 к

ИНДЕКС 74006

Наукова думка

ISSN 0235-3490. Археологія. 1989. № 1. 1—160